

Аҳад Ҳасан 1935 йилда Шофиркон туманидаги Денов қишлоғида таваллуд топган. Самарқанд Давлат университетининг филология факультетини тамомлаган. 1963 йилдан қалам тебратиб, узоқ йиллардан бери "Шофиркон овози" газетасида муҳаррирлик қилиб келмоқда.

Адибнинг қисса ва ҳикоялари, эссе ва ҳикоятлари, шунингдек, «Қайтар дунё» романи аллақачон мухлислар қулига бориб етган. Ўзбекистон Қаҳрамони, Халқ ёзувчиси Саид Аҳмад унинг «Қизилқум қизи» қиссасига ёзган сузбошисида шундай дейди: «Аҳаджон Бухорои Шарифнинг қайноқ қумлар ястаниб ётган заминида Шофирконда яшайди. Биласиз, қайноқ қумда чинорнинг усиши қийин. Лекин қанчалик қийин бўлмасин, у қаддини ростлади. Кечаги кучат бугун чинор бўлиб етишди. Аҳаджон ҳикоялари тилидан қишлоқ кишиларининг товуши эшитилиб турди. У тасвирлаган чуллардан гиёҳиен келади».

Мазкур китоб ҳам сизларга манзур бўлади, деб уйлаймиз.

ISBN 978-9943-00-129-9

9 789943 001299

84 (59) 6

8 - 31

840516	46725	
А.З.А. Асан		
Кўхна Бухоро		
Қиссалар		
Т. 07		3500с

840516
А-31

АХАД ХАСАН

Кўхна Бухоро қиссалари

Қиссалар, бадиналар

«ШАРҚ» НАШРИЁТ-МАТБAA
АКЦИЯДОРЛИК КОМПАНИЯСИ
БОШ ТАХРИРИЯТИ
ТОШКЕНТ - 2007 й

BUXORO MUHANDISLIK-
TEKNOLOGIYA INSTITUTI
BIRINCHI
REGISTR № 46725
2015 y

Ҳасан, Аҳад

Кўҳна Бухоро қиссалари: Қиссалар, бадиалар. — Т.: «Шарқ», 2007. — 208 б.

Таниқли адиб Аҳад Ҳасаннинг «Кўҳна Бухоро қиссалари» насрий тўплами мавзу жиҳатдан бир-бирига яқин икки қисса ҳамда бир неча бадиалардан иборат. Қиссаларда ҳикоя қилнган воқеалар XX асрнинг биринчи чорағида Бухоро амирлигида бўлиб ўтади.

«Сочи оқарган бола» қиссаси қаҳрамони Қаноат табиий офат — кишлоқни қум босиши туфайли касалманд онаси билан қум босган уй ичида қолса-да, тушқуликка тушмай, нажот топиш учун матонат билан курашади. Шу аснода бутун ҳаёти, марҳум отаси билан боғлиқ хотиралар кўз ўнгидан бир-бир ўтади. Алаҳхусус, олдий кишлоқ бола-си ҳаёти ҳам мазмун ва ҳикматдан холи эмаслиги бадий тарзда акс эттирилган асар номи рамзий маъно касб этади.

«Ўткан кунлардан қолган эртаклар» қиссасида севғилиси Ханифа зўрлик билан амир ҳарамига олиб кетилган ёш йигит Темурнинг сарғу-заштлари тасвирланган. Йиллар ўтиб, замон эврилишлари натижасида қочиб кетаётган амир ҳарамии Темур бошлиқ аскарлар томонидан қўлга олинади. Бироқ у ўз Ханифасини топадики? Қизиқарли сарғузашт унсурлари қиссалар ўқимишли бўлишини таъминлаган.

ББК.84(5Ў)6.

ISBN 978-9943-00-129-9

© «Шарқ» нашриёт-матбаа акциядорлик компанияси
Бош таҳририяти. 2007 йил.

СОЧИ ОҚАРГАН БОЛА

Хушнуд кунлар келади, инон!

А.С.Пушкин

БИРИНЧИ ҚИСМ**ТУЙНУК**

Киш қиличини яланғочлаб келди. Ер совукдан камчиланган танадай ёрилиб кетди. Сурункали изғирин узок давом этди. Сахро этагидагилар киш заптига чидаёлмай теварак-атрофдаги пастқам кишлоқларга — қариндош-урувлари, ошна-оғайнилари қора тортиб, бирин-кетин дарбадар бўлиб кўчиб кетдилар...

Бепоен қумликлар этагида кўчмаган, тўғриси, кўчолмаган бир хонадон қолди. Бу ғариб кулба Қумбосди кишлоғининг муюлишида мунғайибгина ночор турарди.

Бу хонадон ҳам кўчишга шай эди. Қаноатнинг жўралари келиб гапни бир ерга қўйиб кетишди: эртасига эшакарава топиб келиб, уларни қўшни Денов кишлоғига олиб кетадиган бўлишди. Бироқ бир йилдан бери ана кетди-мана кетди бўлиб ётган бемор она ўғлининг раъйини қайтарди.

— Киш ўчоғи тор, тур уйингга бор, деганлар, болам, — деди онаси сандалда инкиллаб ётган қўйи. — Кўчганларнинг бирор илинжи борки, кўчган-да.

— Бизам кўчамиз, деб жўраларимга сўз бериб қўйгандим, — деди ўғил норози бўлиб.

Онаси нафасини ростлаб, тирсагига таянди.

— Сўз бериш ҳар хил бўлади... Ўша жўраларинг келганида: «Йўқ, кўчмаймиз», деб айтгин. Ҳеч нарса йўқотмайсан. Бахорни ўз уйимизда кутамиз. Қўрпаси йиртиқ мана шу сандалимиз ғанимат. Ўтинга зўр бер. Отангдан қолган ойболта, арра қўлингдан тушмасин. Мен билан сени сандалга босилган олов тафти кишдан омон олиб чиқади. Уқдингми, болам?

Бола маънос бош эгди.

– Уқдим, онажон.

– Қалдирғочлар учиб келгач, киш заҳмати унут бўлиб кетади. Унгача қўни-қўшилар ҳам, жўраларинг ҳам қайтади. Бу шафқатсиз саҳронинг қаҳри баланд, меҳри ундан ҳам баланд. Кетганлар ўз жойини қўмсаб, ўз оёғида яна қайтиб келади.

– Тўғри. Кўчганлар ҳам ноилож кетишяпти. Икки кўзлари орқаларида...

– Туғилган ернинг меҳри аслида шунақа – оҳанрабо-си бўлади, – деди онанинг кўзлари анча равшан тортиб, ўғлига синовчан тикиларкан. – Нима дейсан, ўзимиз баҳоргача чидай оламизми, болам?

– Бўлмасам-чи, онажон, – деди ўғил маъқуллаб. – Чидаймиз!

Улар ғарибгина кулбаларида қолишди. Қўни-қўшилар пайт топиб, улардан хабар олиб туришди. Кенгликларга ўрганган Қаноатнинг жўралари эса ора-сира келиб, қўмликларда ўйнаб кетишарди.

Она-ўғил узок киш қаҳрига чидашди, саҳро хуружларига бардош беришди. Кантал оғди, лекин киш шаштидан тушмади. Хутдан олдин унинг безовта шамол ва тўзонлари лашкар тортиб келди, одамларни кўз очиргани кўймади. Ҳадеганда совуқ чекинмас, она кутган бахор хали-бери келадиганга ўхшамасди...

Онанинг инграган овозидан Қаноат уйғониб кетди.

– Ҳа, онажон, яна мазайиз қочяптими? – Ўғил ғира-шира қоронғи хонада уйқу аралаш гарангсиб, бир оз аланглади-да, бош томонида хира милтираб турган қора пиликнинг “тили”ни хиёл кўтарди. – Нима бўлди, онажон?

Ташқарида шамол чийиллар, гувиллар, алланиманинг ваҳимали ўқиргани эшитиларди.

– Эшикка қара... Бизни худо урганга ўхшайди, болам.

Қаноат эшикка қараб, ҳеч нарса илғаёлмади: қоронғи. Жойидан туриб, эшик зулфинни ташлади, очишга урилиб, итариб кўрди. Эшик очилмади. Яна итарди, бўлмади. Эшикни ҳар итарганида, унинг тирқишларидан шиг-шиғ қўм сизиб қирарди. Қанча уринмасин, эшик очилмади – орқасидан худди тамбалаб қўйилгандай зил-замбил эди. Бола шундагина билдики... Уйни кечаси қўм босган.

Қаноат доддиради. Қора нилик ҳам бу зимистон уйдан қўчигандай бир “лоп” этди-ю, ўчди-қолди. Бола қоронғида энди тамом гангиди... Ташқарида бўрон қутурар, еру қўқни ютғудай ваҳима солиб, ўқиргани ўқирган эди.

Деворда лойшувок қилиб ўрнатилган шапалоқдай шиша-туйнук ортидан ҳар эрта тонг бўзариб, нур тушиб турарди. Ҳозир шишадан ҳеч нарса кўринмасди. “Уйимизни қўм босган, – деб ўйлади бола. – Одам бўйи... Йўқ, том бўйи...”

Бола босиб келаётган ваҳмини, хавотир тўла ҳаёлларини қалғитиш учун тепага – қалдирғочга мўлжаллаб қўйилган туйнукка тўсмонлаб қаради: зим-зиё. Ҳеч нарса кўринмади, туйнук берк эди. Ғадир-будур деворга қоп-қора тун тамом сингиб кетганга ўхшарди. Қаноат нажот кутиб яна эшикка термилди: ости қоронғи, қўм сизяпти: эшикнинг устки тирқишларидан хонага хира, жуда хира, онасининг товушидай заифгина нур тушяпти.

Қаноат бошини ховучлаб, эшик кесакисига беҳол суянди. Қўксини бўғиб, ғижимлаб келаётган хўрлик кекирдагига қадалди: “Уйимизни қўм босган, ташқарига чиқиб бўлмайди. Онамдан буни қандай яширсам экан?”

Сандалдаги тўшакда бир ховуч қоксуяк бўлиб ётган она жулдур кўрпани устидан нари итқитиб, қарийб инграган товушда ўғлидан сўради:

– Нега безовтасан? Уйимизни қўм босган, мендан яширма.

Қаноат эшик кесакисидан бошини кўтарди. Онасига қаради, лекин саси чикмади.

“Онамдан сир яшириб бўлмайди! – Таажжуб билан ўйлай бошлади бола. – Ичингдаги гапни устидан чимчилаб оладилар...”

Қаноат онасига яқин келиб тиз қўқди, устига кўрпани тортиб қўйди.

– Ша-а-мол бошланган қўни... – Онанинг нафаси бўғилди, қўкраги гоҳ қўқиб, гоҳ кўтарилиб, жуда қийналиб гапирди. – Отангни эски тел... Телпагини туй... туйнук-к-а...

Бола онасига эгилди. Қоронғида унинг на кўзидан, на юзидан бирор маъно пайқаёлмади. Совиб бораётган лабларида айтилмай қолган бир оғиз сўз симобдай қотиб қолганга ўхшарди.

– Телпакни туйнукдан олиб ташлайми?

Қаноат онаси айтолмаган, лабида қотиб қолган ўша

гани, афтидан, топди. Онаси хиёл кўзғалиб қўйди. Ўғил уй бурчини пайпаслаб, супрадан ўқловни олди-да, сандал устига чиқиб, эски телпакни туйнукдан итариб туширди. Туйнукдан олдин энсиз тасмадай нур, кейин чанг-тўзон ёпирилиб кирди. Онанинг нурсиз кўзлари хонага сизиб кирган тонг нури билан тўкнашиб, хиёл ўтмай шу зайлича қотиб қолди: танаси эгри-бугри бўлиб, кўкраги бирпас кўтарилиб-чўкиб турди, кейин бир “пуф” дега-нича гавдаси тўғриланиб, боши ўнг елкаси томон кий-шайиб қолди...

– Онажон, кўзингизни очинг, онажон! – Қаноат она-сини узок таталади, совиб бораётган юзига, қўлларига, елкаларига лабларини босди. – Мени якка ташлаб кета-сизми? Кўзингизни очинг, онажон!..

...Бола йиғлаш фойдасизлигини билди. Хона ўртаси-да шуурсиз чайкалиб турди. Алам ғазабга айланди. Ўзини эшикка урди. Эшик очилмади. Бир оз тисарилиб, яна ўзини эшикка урди, яна шундай қилди, яна... Боланинг қўллари эшик тахтасида сирпаниб, тиззаси билан чўкка-лаб йиқилди. Эшикнинг ёғоч дастагига чирмашиб яна турди; итарди, тепди, йўқ, эшик очилмади.

Қаноат оркасига ўгирилиб, онасига қаради: туйнук-дан жасад устига тўзон аралаш тасмадай нур тушиб турибди, ташқарида бўрон ҳамон кутургандан-кутурар, еру кўкни ларзага солиб гувилларди. Она хира нур ортидан ўғлига боқиб: “Энди ҳаммасини ўзинг ҳал қил, болагинам!” деяётгандай эди.

Манглайи бир энлиқкина, коп-кора қошли, афт-анго-ри уникиб кетган ўн уч яшар Қаноат энди ҳаммасини ўзи ҳал қилиши – ўз тақдирига ўзи нажот излаши керак эди...

Бола энди йиғламас, тўғриси, йиғлаёлмас, унинг кўз ёшлари, дийдаси ҳам тошдай қотиб қолган эди. У она пойида чўккалаб, мик этмай мунғайиб ўтирарди. Унинг муштдеккина жуссасида такдирга қарши аллақандай ғала-ён ўйнар, танаси ёнар, лекин вужудини жунбушга сол-ган, хаёлларини остин-устин қилган ўша жиловсиз туйғу унга асло туткич бермас, ишнн нимадан бошлашни бил-масди. Қаноат ўзини шу чигал қисмат қаршисида лол ва ожиз сезарди.

Боладаги қўрқув, рухий ожизлик узок давом этмади. Онанининг жасади устидан искирт кўрпани нари суриб, ўрнига бундан бир йил олдин дадасининг тобутига со-

линган эски чойшабни топиб ёлди. Кейин яна уйга алаанг-лади – чиқиб кетишга чора излади. Бутун хаёли энди фақат шу билан банд эди. Уйдаги бор-йўқ “мулк” унга беш панжасидай аник: тўрт девор, бир сандал, уй бурчи-да ёнма-ён чўнқайиб турган, даккиюнусдан қолган икки-та ёғоч сандик; устида уч-тўрт увада кўрпа-тўшак. Бери-роқда тўнтарилган эски сатил, устида қора пилик...

Дарвоқе, уйдаги иккала туйнук-чи? Булар ҳам шу хона “мулк”ига қиради: шиша-туйнук оркасини зич қум босган, шифтдаги очик туйнукдан эса тўзон билан кори-шиб энсиз нур, бир чимдим бўлса-да, рўшнолик тўки-либ турибди. Қаноат нимқосадай туйнукка, туйнук орка-ли ёпирилиб қираётган катимдай шуълага, рўшноликка минг қатла шукр қилди.

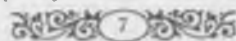
...Худди кечагидай Қаноатнинг хотирасида турибди: бу туйнукнинг қўйилишига раҳматли онаси сабаб бўлган эди. “Шифтида қалдирғоч ин қурмаган хонада ажина уя қўяди”, – дея онаси қўп хархаша қилганидан дадаси истар-истамас юкори девордан мана шу туйнукни очиб берган эди. Совук тушиб, қалдирғочлар инини тарк этиб кетганидан сўнг онаси туйнукка эски латта-путтами, тўзо-ни чиққан телпакними, қаснок босган бирорта дўппини-ми тикиб қўяди. Агар шундай қилмаса, бепоён сахро этагидаги бу уйнинг игнадай тешигидан туядай совук ёпирилиб қирар эди.

Қаноат туйнукка қараб, қўнгли баттар суст тортиб кетди: “Онажон, сиз суйган ўша қалдирғочлар яна қай-тиб келади. Туйнукдан уйимизга кириб, чуғурлашиб сиз-ни сўроклайди, – дея унсиз бўзларди бола. – Сиз энди йўқсиз, онажон, қалдирғочларга нима деб жавоб бера-ман?! Қани энди мен ҳам сиз суйган ўша қалдирғочлар-дай бўлсам-у, туйнукдан “пир” этиб учиб кетиб, қўшни кишлоқлардан бошингизга одам йиғсам, жўраларимни хабар қилиб келсам”.

Қаноат туйнукдан кўз ололмай, ташқарига илҳак бо-карди...

МУЮЛИШДАГИ УЙ

Ховлининг тўрт томони хайхотдай очик. Сахрода вақт-бевақт қўзийдиган изғирин шамоллар, қум бўронлари, “афғон” гармселлари муқолишдаги мана шу қулбани “ялаб-

ямлаб" утар эди. Қаноатнинг дадаси шу боисдан: "Ўзимизга мазза-да, онаси, тўрт тарафимиз қибла!" деб ҳазиллашар эди. Ота меҳридан эрта узилиб, етим қўзидай бугун онасидан ҳам ажраган Қаноат бундок ўйлаб кўрсакки, дадаси ўша гапни ҳазиллашиб эмас, йўқ, балки қўли калталигидан нолиб айтган экан. Қаноат бу гапларнинг тагига энди етяпти.

Қаноатларнинг уйи билан Вардонзе қалъа ораси узоқ эмас, бир-бир ярим чакирим чамаси. Қаноатларнинг ҳовлисидан бутун қалъа кўриниб туради. Қаноатнинг дадаси қалъа билан уйлари орасидаги бу бўшлиқни "Жилвоннинг очик дарвозаси" деб айтарди. Саҳронинг қутурган шамоллари шу "очик дарвоза"дан худди илондай ваҳимали вашиллаб ўтарди. Унинг йўлига мабодо туя кўндаланг келганида ҳам "Жилвон шамоли учуриб кетади", дея қумбосдиликлар лоф қилиб гапиришарди. Қаноат бу гапга қизиқиб, бир куни дадасидан сўради.

– Шу гап ростми, дада?

– Андак лофлиги бор. Лекин ёлғон, деб шак келтириб ҳам бўлмайди, болам. Ўзинг ўйла, саҳрода нималар бўлмайди? – деганди дадаси ўшанда унга узоқ тушунтириб. – Саҳроликларнинг ибрат учун тўкиган ақидалари кўп. Қанака ибрат дейсанми? Ибрати шуки, болам, саҳрода хушёр яша, эҳтиёт бўлиб кадам бос, сергак юр дегани. Бу ернинг андазаси бошқа ерга сира тўғри келмайди. Масалан, чанқасанг – сув изла, деган гап бор. Саҳроликлар ўғити бунга тамом тескари: "Саҳрода чанқасанг сув эмас, йўл изла", дейди. Саҳрода яшайсанми, саҳроликлар ақидасига сира шак келтирма: саҳронинг ўзидай бешафқат даррандалари билан ошна тутин, паррандалари билан тил топ, дарахт ва гиёҳлари билан юзма-юз туриб сўзлаша бил, шамолларидан чўчима, буронларини эгиб ол. Ана шунда сенинг қўлинг баланд келади. Ёнингда борманми-йўқманми – ана шу гапларимни унутма, ўғлим!

"... – Гапларингиз ҳақ, дада, то тирикман, унутмайман, – деб онасининг пойидан бош кўтариб турди Қаноат. – Лекин ҳозир нима қил дейсиз, дада? Ўғит айтиш, ўғит тинглаш пайти эмас. Она-ўғил бир қабрдамиз – бир ўлигу бир тирик... Айта қолинг, йўл кўрсатинг, дада, нима қилай?"

Қаноат волидаси пойига яна бош эгиб йиғлади, бўзлади, дадаси рухига кўп илтижолар қилди. Боланинг увочкина елкаси анчагача силкиниб-силкиниб, ахири тинди. У шу зайл ухлаб қолди. Қанча ётганини билмайди. Совқотиб уйғонди. Сандалнинг оловхонасини титиб кўрди – бор чўғлари ҳам сўниб, қул бўлиб қолган. Хонага аланглади: анча ёришган, совуқдан киров босган деворлар сеҳрли йилтиллайди. Ташқарида қум бўрони ҳали тинмаган. Лекин кун ёришиб қолган бўлса керак, туйнукдан мўл-кўл нур тўкилар, банорас чойшаб, чойшаб остидан чиқиб қолган онасининг коксуяк қутсиз қўллари кўзга яққол ташланиб турар эди.

"Хайрият, қуёш чиққанга ўхшайди. Лекин унинг менга нима нафи бор – уйдан чиқолмасам, – деб ўйлади Қаноат ва дарров ўзига-ўзи далда берди. – "Молингни сот, жонингни сот, рўшнолик ол!" – дердилар дадам. Ёруғлик бўлса, одамнинг мушқули осон кўчармиш. Дадам беҳуда гап айтмас эдилар".

Қаноат яна туйнукка қаради. Болордаги қалдирғочинига кўз югуртирди, онасининг қалдирғочлар келишини илҳақ қутганини эслаб, юрак-бағри баттар эзилиб кетди...

Нур тўкилиб турган туйнукка бир қуш келиб қўнди. "Нахоғки, қалдирғоч бўлса? – деб ўйлади Қаноат. – Ҳали эрта, қалдирғочлар қайтмайди. Улар баҳорда қайтади. Ие, кабутар-ку! Қиргин, жонивор, қиргин, совук қотднгми? Қира қол, чўчима!"

Каптар мўридан уйга кирди, чарх уриб айланди. Қўндоғи синган, қалта милтиқ осийлик узун ёғоч миҳга бориб қўнди. Хадиксираб уйни кузата бошлади.

"Каптаржон! – деб хаяжондан энтикиб кетди Қаноат. – Хонаки каптарга ўхшайсан-ку, яхши. Давроннинг каптаримисан ё бегонами? Ие, оёғингда халқанг бор-ку, Давронникига ўхшайсан, чоғи. Э, айтмоқчи, Вардонзе қалъасининг мутаваллиси ҳам каптарбоз, деб эшитганман. Билдим, оёғингдаги халқадан билдим. Бир оз исин, ҳозир сенга емиш топиб бераман..."

Қаноат жойидан туриб, дон излади. Супрадан бир ховуч кепак топди. Сандал ўстига тўкиб, кабутарни чақирди:

– Бих – бих... Чўчима, жонивор, кела қол. Келсангчи.

Куш энди хавотир тортмай сандалга келиб кунди. Хафсала билан емишни чукий бошлади.

– Бор экансан-ку, каптаржон! – деб яна пичирлади бола, кейин кунгли суст кетиб дийласи юмшади, кўзи ёшланди. – Жонимга энди ўзинг ора кирасан, хўлми? Сенга ёлвораман, каптаржон, ёрдам бер!

*Кўккина каптар келар,
Бўйни ерга қайрилиб.
Мен нечук тоқат этай,
Онажонимдан айрилиб?..*

Қаноат муштининг орқаси билан кўз ёшларини артиди, ховучида қолган емиш юкини каптарга тутди. Куш бегонасирамай келиб қўлига кунди. Шунда Қаноатда хат битиб, каптар билан ташқарига жўнатиш фикри туғилди: “Хатни кимга жўнатаман? – деб хаёлидан ўтказди Қаноат. – Кимга бўлса ўшанга! – деган қатъий қарорга келди. – Каптар мутаваллиники бўлса... ахир, мутавалли ҳам одам-ку... Ахволимни билиб, нахот, ташқарида томошабин бўлиб ўтиради? Борди-ю, каптар Давронники бўлса, яна ҳам яхши!...”

Хат битиб жўнатиш фикри унинг бутун хаёлини қамраб олди. Зич китоб жойлаб қўйилган сандикдан қоғоз қалам олди. Хатда айтадиган гаплари ҳам беихтиёр қўйилиб келаверди:

“Уйимизни қум босди. Онам узилиб қолдилар. Ушбу хат кимнинг қўлига тушса, диёнатига хиёнат қилмай бизни қутқазишга шошилсин.

Қумбосди қишлоғи, муюлишдаги биринчи уй. Носир варанканинг ўғли Қаноат”.

Қаноат каптарни эҳтиёткорлик билан тутиб, бағрига босди. Унга худди шу топда ўзининг халоскоридай муомала қилар эди: қанотларини таради, силади, ўпди. Хатни тумордай қилиб, тўрт буклаб тугди-да, ип ўтказиб, каптар оёғидаги ҳалқага маҳкам боғлади. Куш туйнукдан чиқиб кетганидан кейин унинг ортидан анчагача қараб қолди. Кунгли алланечук бўлиб, баттар хўрлиги келиб кетди: “Сенга ўхшаб эркин қуш бўлсам-у, мен ҳам бу қоронғу кулбадан учиб кетсам... Йўқ, онамни яқка ташлаб ҳеч қаёққа кетолмайман, ўзинг учавер, каптаржон!”

ИЛТИЖО

Қадимий Вардонзе қалъасининг етти пасха деворлари нураб, ғалвирдай илма-тешиқ бўлиб кетган. Дунёдаги жамики қушлар гўё шу қалъада – асалари инларидай сонсиз-саноксиз тешиқларда жамланган. Эрта тонгдан кеч оқшомгача бу ерда хилма-хил, ранг-баранг қушлар сайли, паррандалар бозори қайнайди: тустовук, қирғий, пўпиш, майна, булбул, чумчук, қарқунок, каптар...

Қаноат тенгқурлари билан ҳар қуни қалъа пойига келиб, ана шу қушларнинг чуғурлашини, хонишини, “шоҳ ташлаб” парвоз этишини томоша қиларди. Улар хатто қушларнинг одамларга берадиган фойда-зараригача ўзаро муҳокама этишарди. Болалар тустовукнинг камалакдай товланиши, булбул хониши, қирғийнинг абжирлиги хусусида баҳс қилиб турганларида, бошлари ўзра чит-так, зағизғон, ғуррак, сарик чумчук, қарқунок парвоз қилиб, “бизни унутманглар, болалар”, деяётгандай басма-басига учишарди. Тентакқуш бўлса тентаклигидан қолмай, ҳадеб болаларнинг жиғига тегарди: у болалар олдига тушиб, хавасни қўзғатадиган даражада чиройли йўрғалар, улар қувиб этай-этай деганда “пир” этиб учарди-да, тўрт-беш қадам нарига бориб қўнарди; болалар яна унинг ортидан югуришарди, айти этай-этай деганда... тутқич бермай яна учиб кетарди. Шунда жажли чиккан болалар:

– Тентак! – деб сўқинишарди. – Тентакқуш!

Қаноат тенгқурлари – Даврон, Қарим, Саттор, Аҳмад билан қушлар ортидан толиқиб югуришарди, терлаб пишишар, кейин халлослаганларича қўм-қўқ ажриққа ён-бошлар, дам олишарди. Шу пайт узоқ-узоқлардан бойўғлининг “Қу-у-қ” деган чузиқ овози эшитилиб қоларди. Бирпасдан кейин бойўғлининг ўзи вайрона қалъа ўзра чарх уриб, ўрқачга ўхшаган ўрта деворга келиб қўниб оларди-да, яна чузиб:

– “Қу-у-ққ” – дерди.

Болалар “гур” этиб бойўғли томон қарашарди. Қаноат ўнг тирсагига тиранганича бойўғлини узоқ кузатарди, сўнг отасидан эшитган ривоятни ўртокларига айтиб берарди:

– Жуда қадим замонда Қайқубод деган мамлакатда Бойўғли билан Япалоққуш яшар экан. Қушлардан бир қуни Япалоққушнинг ўғли Қулонқир Султон Бойўғлининг кизи Гунашбонуни севиб қолибди. Унга Худхудни

совчи килиб юборганида, биласизларми, жўралар, Бойўғли унга қанақа шарт қўйган?

– Йўқ, билмаймиз, – деб жўралари Қаноатнинг оғзига қараб қўзилишарди. – Қани-қани, айт-чи, шартини эшитайлик.

– Минг битта вайрона чордевор тўлайсан, дебди!

– Вой-вуй, – дейишарди болалар уввос солишиб, – минг битта вайрона девор?

– Ана, кўрдингларми? – дерди Давроннинг билағонлиги тутиб кетиб, – Бойўғлини ана шу учун одамлар ёмон кўради. Унинг “ку-у-қ” дегани, “Дунё хароба бўлсин!” дегани экан. Ха-а, бувам шунақа дердилар. Кушларнинг ичида аёлси – каптар! О, унинг кўкка туш уриб чиқишини-ю, кейин қутилмаганда ерга “калла” ташлашини томоша қилсанг. Бай-бай, лабинг қимирласа бўлди, ҳамма гапингга тушунади, ақлли қуш!

– Бойўғли ҳақидаги таърифнинг унча ҳам тўғри эмас, – деб эътироз билдирарди Қаноат қизишиб. – Сен каптарни яхши кўрасан, биламан. Лекин Бойўғли ҳам каптардан кам эмас. Бойўғли заҳматкаш қуш. Қанча зарарқунандларни қиради, деҳқон ҳосилига барака киритади.

Ўртада яна баҳс қизиб кетарди.

– Кушнинг яхшиси, жўралар, пўпиш, – дерди Фозил тутмайизчининг невараси Карим, – то пўпиш келиб балхи дарахтини чуқиб уйғотмаса, тут пишмайди. Э, жўражон, тут пишмаса, илигинг қаердан тўлади? Тут пишмаса, тутмайиз қаердан бўлади, хўш, айт, қаердан бўлади? Ха, балли, бўлмайди! Бобом: “Пўпиш – кушларнинг пошшоси”, дейдилар.

– Бу ҳам тўғри, – деб маъқуларди Қаноат, – лекин кушларнинг яхшиси – қалдирғоч! Нега десаларинг, жўралар, агар қалдирғочлар учиб келмаса, мана бу Жилвонимизга баҳор ҳам келмайди!

...Дарвоқе, баҳор! Ҳар гал қалдирғочлар учиб келганида Жилвонга, бутун бошли сахрога баҳор нафаси уфурлади. Ўша қалдирғочлар Қаноатлар уйига ҳам баҳор олиб келарди.

“Кўклам кўкати, баҳор неъматини олиб келдингми? – дея қувониб кетарди Қаноатнинг онаси ҳар гал қалдирғочлар қайтиб келганида. – Чиркиллаган овозингга қоқиндик, туйнукдан қира қол, ининг буш турибди, сенга мунтазир!...”

...Қаноат хозир сандалда ўтириб, икки тирсагини тиз-

заларига тираб, иягини кафтларига босганича онаси айтган эртақларни эслар, баҳор ва қалдирғочлар ҳақида ўйлар, онасининг руҳи билан гаплашаётгандай унсиз шивирларди: “Ўзийиз айтиб берган эртақларда қоронғи чўққанида ўлиб, қуёш чикқанида қайта тириладиган одамлар бўларди. Сиз ҳам ҳеч бўлмаса бир лаҳзагина кўзингизни очинг, ўша эртақлардагидай...”

У илтижо қила-қила сандалдан сирғаниб, онаси пойига йиқилди...

ТОШБИТИКДАГИ ЖАРНОМА

Уйнинг шимол деворидаги иккинчи туйнукнинг ҳам қизиқ тарихи бор. Бу шиша – туйнук Вардонзе қалъасига юзма-юз қилиб ўрнатилган. Қаноатнинг дадаси шиша ортидан қалъага, унинг тепасидаги мўйсафид дўлана дарахтига қараб ўтиришни хўш кўрарди. Бунинг устига, туйнукдан бир чимдимгина нур хонага тўкилиб турар, Қаноатнинг дадаси бундан завқланиб: “Ҳарна, рўшнолик-да!” – деб қўярди.

Дадаси қўли ишдан бўшаган киш пайтлари шу туйнук олдидан жилмасди. Қаноат бундай пайтда қўпинча дадаси пинжида бўларди. Вардонзе қалъа ҳақида қизиқ-қизик хикоятлар, ривоятлар эшитиб, мазза қиларди...

Дадасининг болалиги шу қалъа атрофида ўтган. Қаноатнинг ўзи ҳам остонадан ташқарига эмаклаб чиқибдики, тойчоқлиги шу қалъа билан боғлиқ. У гоҳ дадаси билан шу бугунгидай бирга чиқар, гоҳ тенгқурлари билан бориб, халта-халта исирик ёки ялпиз териб келарди.

Қаноатни қалъа тепасидаги дўлана дарахти қўпроқ қизиқтирар, бор меҳрини тортган эди. Дўлана кўк билан битта бўлиб осмону фалакка қўшилиб кетган. Қўрғонга қайси томондан қаралса – ҳоҳ узокдан, ҳоҳ яқиндан аввал шу дўлана дарахти кўзга ташланади. Кушлар юлдузларга қараб йўл топганидек, сахрода адашган йўловчими, чўпон-чўликми осмону фалакка елка тутиб турган мана шу дарахтга қараб қўпинча мўлжал олишарди. Дарахт бугуни ўзгача бир латофатга бурканган: кўм-кўк баргига тўкилган шабнам ҳам ҳар донаси ўрикдай-ўрикдай келади дўланалари ҳам қуёш нурида жимирлаб ўйнар эди.

Қаноат қалъага яқинлашгани сари, назарида, дарахт-

нинг ранги ҳам ўзгариб, бамисоли тилла суви югуртирилгандай хилма-хил нурланаверади.

– Дада, қаранг, дўлана пишибди! – Қувончидан қичкириб юборди бола. – Пишибди, қаранг, дада!

– Қўряпман, – деди дадаси кўрғон пойига яқин келиб, пастдан дарахтга узок қараб турди. – Дарахт бошини ерга қараб эгдими, билки, мевасининг фарк пишгани шу!

Қаноат дўланага қараб тамшанди. Дадаси кулиб қўйди.

– Олиб берайми?

– Майли.

– Бўлмаса юр, қалъага чиқамиз. Исирикни ўша ердан терасан. Мен дарахтга чиқиб, сенга дўлана териб тушаман.

Вардонзе қалъа ҳисори – чамаси, ўттиз метр баландликка олиб чиқадиган қирқ тўққиз пиллапоя...

– Эҳтиёт бўлиб қадам бос, болам, аждодларимизнинг салкам уч минг йиллик ўтмиши сукут тутиб ётибди бу ерда, агар билсанг, – деди дадаси ўғлини юқорига бошлаб. – Бу қалъанинг турган-битгани тарих. Бундаги ҳар битта гишт, ҳар битта гувала деворнинг ўзи бир обида. Мана шу ерда, бешинчи зинапояда бир дақиқа тўхта, болам. Балли. Энди ўнг қўлга бурил. Ёнбошдаги мрамарга ўйиб битилган ёзувга бир кара. Мендан олган сабоқларингни бугун имтиҳон қиламан. Қани, ўқиб кўрчи, нима деб битилган мрамарда?

Қаноат белидаги нимдошгина белбоғини ечиб, ғубор ва чанг босган мрамарни тозалади, кейин арабий ҳарфни ҳарфга уриштириб, тутила-тутила ўқий бошлади: “Од-а-м-л-а-р бу фоний дунёдан дарёдек оқиб ўтаверадилар... Улар қилган яхшиликлар сув остига чўккан олтин тангалардек абадий яркираб тураверади”.

– Яхши, – деди дадаси маъқуллаб. – Илмингни синамокчи бўлсанг, кўзинг омухта бўлмаган ана шундай сўзларни ўқишга уннаб кўр.

Қаноат ўнинчи пиллапоя ёнбошдаги битикни кўп урнаб ўқиёлмади. Мрамардаги ёзувнинг биринчи банди ўчиб кетган, қолган қисми ҳам анча хира тортган эди. Ҳатто дадаси ҳам уни ўқиёлмади, факат: “...охирги ором маконидир”, деган жумладан нарига ўтолмади.

Қаноат жўралари билан мана шу пиллапоялардан ҳар куни бўлмаса ҳам кунора баланд ҳисорга кўтарилиб, неча бор пастга тушган. Бу битиктошларни кўп кўрган,

лекин ҳар гал уларга болалик назари билан қараб ўтиб кетаверган. Мана энди дадаси кўмагида бу ноёб битиклар мағзини чакиб, ўзидан-ўзи хижолат тортиб кетди.

Томининг талай қисми кулаб тушган, бир пайтлар бу ҳисорнинг энг кўркам хосхоналаридан бири саналган, чорзарб қилиб қурилган пойостонадаги қўшққа киришди. Қаноатнинг дадасида бор қадимий китоблардан унга шу нарса маълум эдики, Вардонзеннинг биринчи подшоси Вардонхудоли олий нуфузли меҳмонларни шу хосхонада қабул қилган. Салтанат ҳукмдори кўрган-билганларини, кечган-кечирганларини ўзи битган “Ёднома”сида шундай рақам қилган:

“Қалъа ҳисорини баландда – кўк елкасига тираб қурдим. Токи рақибим келиб осмонга туташиб кетган бурж минораларга қараганида, бошидаги қулоҳи ерга тушсин. Шундагина унда хайиқиш ҳисси қўзғалади. Боз устига, ҳисор пойостонасидаги хосхонанинг тўр деворида мана шу беомон байтларни нақшлатдим: “Қилич кўтариб келган душманга асло меҳр-шафқат қилмаймен.

*Бо дўстон мурувват,
Бо душманон мазорат!”*

Хосхона эшигидан қирган кишининг кўзи энг аввал рўпарадаги деворда битилган мана шу битикка тушади.

Бўлажак авлодларга бағишлаб битилган бу қобуснома – “Ёднома”нинг талай қисми Вардонхудоли ва ундан кейин ўтган подшолар фармони билан шу хосхона деворларида, ҳисорнинг етти пасха қаср пештоқларида тошбитик қилиб ўрнатилган эди.

Қаноатнинг дадаси файзи кўчган, нураган бу чордеворнинг тошбитикларини кўп марта кўрган, уларни ўқишга неча бор уринган, баъзисини ўқиб, айримини ўқиёлмай, уларнинг қаршисида соатлаб қолиб кетган пайтлари ҳам бўлган. Ҳозир эса ўзи лозим кўрган битикларнинг мағзини ўғлига дона-дона қилиб чакиб берди:

– Яшаганда, ўғлим, меъёрини билиб яша: ҳаддан зиёд ширин ҳам бўлма, еб қўйишмасин; ҳаддан ортиқ аччиқ ҳам бўлма – тупуриб ташлашмасин...

Ваҳм – қоронғида кўп изғийди. Шу боис кўнглингни равшан тут, ҳаёлинг доим нурафшон бўлади.

Шухратни излаб ортидан беҳуда от қоптириб юрма. Агар ақл-идроққа таянсанг, ўғлим, шухратнинг ўзи сени излаб топади.

Дарахт жазирама иссиқда туриб, ўзгаларга соя ва мева беради. Дарахтдан ибрат ол, ўғлим!

Ўғлим, ёшлигингда кўп хатолар килурсен. Агар билсанг, бу ҳам фойдадан холи эмас. Бирок бу хатоларни қаригунингча ҳаргиз судраб юрма.

Қаноатга битикларнинг бари маъқул бўлди, бирок хосхона тўридаги тошбитикка тиши ботмади. Уни дадаси изоҳлаб берди:

– Юртингни кўз қорачиғидай азиз тут, кадрла. Унинг хоки пойига дўст бўлиб қадам қўйганга бағрингни кенг оч, дегани. Агар қилич кўтариб кирса, унинг кўзига дуийени тор кил – сўнгги манзили мазористон бўлсин:

*Бо дустон мурувват,
Бо душчанон мазорат...*

– Тушундим, – деди Қаноат, – англадим маъносини. Раҳмат, дада.

Ота-ўғил хосхонадан чиқишди. Пиллапоялар уларни хисор сахнига олиб чиқди. Қаноат кўёшда лов-лов ёнаётган қалъа сахнига узоқ қараб турди. Жамики гиёҳ ва кўкатлар қовжираб қолган, қаршисида факат дўлана дарахти кўм-кўк яшнаб турарди. Қаноат дарахтга қараб хосхонадаги тошбитикни беихтиёр эслади:

“Дарахт жазирама иссиқда туриб, ўзгаларга соя ва мева беради. Дарахтдан ибрат ол, ўғлим!..”

– Бу қанақа жарнома, дада? – деди Қаноат худди шахзода билан юзма-юз тургандай бутун вужуди жунбушга келиб. – Айта қолинг, дада.

– Айтаман, ўғлим, лекин ҳозир мавриди эмас. Бир фурсати келганда айтиб бераман.

– Йўқ, ҳозир айтинг, – деди Қаноат дадаси пинжига баттар тикилиб, унинг яктаги этагига маҳкам чирмашиб олди. – Дўлана олиб бермасайиз ҳам майли. Шу жарнома тарихини айтинг. Кейин-чи, дада, бир коп десайиз ҳам исирик териб бераман.

– Э, э, шунақами? – деди дадаси ўғлининг елкасидан кучиб. – Бўпти, ўғлим, сенки шуни истадинг, унда айтаман. Аввал мана бу гапимни эшит. Менда кийик терисига қопланган бир хотира дафтари бор. Хали сен уни кўрмагансан. Дадамдан мерос. Дадамга дадаларидан қолган, дадаларига эса... Хуллас, ўтмиш аждодлар қасам-ёди шундай бўлганки, оталар шу хотира дафтарини кўчириб, ўз фарзандларига мерос қолдиришлари фарз санал-

ган. Шу тарика авлоддан авлодга ўтиб келаверган... Хотира дафтарида битилган бир ривоятда айтилишича... – Дадаси бир оз тин олди. Хикояни жуда узоқдан – мазийдан бошлади...

– Эрон подшосининг ўғли Шопур отасидан аразлаб, Бухорхудот ҳузурига келади ва Бухоро фукаролигини қабул қилади. Шопур ов жинниси бўлган экан. Шу илинжда шикорга чиқиб, биз яшаб турган мана шу жойларга келиб қолган.

Ўшанда биз яшаб турган жойлар, ўғлим, Мосаф¹ воҳасининг энг кўркам гўшаси бўлган: кир-адирлар, ўтлок-яйловлар, боғ-роғлар, чорвоқлар... Бир-биридан гўзал паррандаларини, бир-биридан абжир даррандаларини айтмайсанми? Булбулу кумрилар, тўтию товуслар, майнаю зағизгонлар, мусичаю ғурраклар минг хил нағмада хониш қилган, минг хил муқомда хиром этган... Буларни кўриб келгинди шахзоданинг оғзи ланг очилиб қолган. У шу ерда муқим қолиб, бир хисор қуришга ижозат сўраб, Бухорхудотга чопар юборган. Шахзодага рухсати олийнишон теккан кўндан бошлаб, у қўлига қурол олиб, гўзал табиатга, унинг жонли ва жонсиз мўъжизаларига қарши суикасд бошлаган – отган, чопган, топтаган... Ўшанда келгинди шахзода бунинг учун табиат келажакда одамлардан қасос олишини билмаган-да!

Шундай қилиб, ўғлим, рўди Мосафдан ариқ қазиб, сув келтиришган. Тўрт тарафдан одамлар кўчиб кела бошлаган. Қисқа фурсатда иккита қишлоқ қад кўтарган. Бири – Обавия, иккинчиси – Вардона. Бора-бора қишлоқлар чўзилиб, кенгайиб, кўча ва расталари бир-бирига туташиб кетибди. Вардонани Шопур пойтахт қилибди. Бухородан кейин дунёда иккинчи бир мўъжиза пайдо бўлибди. Шунинг учун ҳам мўъжиза деяпманки, ўғлим, мамлакатларни мамлакатларга боғлайдиган қарвонлар, элчилар, савдогар ва сайёҳлар шу шахри азим – Вардонзе орқали тўрт тарафга катнаб туришган. Шу боис Вардонзе қалъаси “Ипак йўли”, “Шарқ дарвозаси” номи билан ҳам аталган. Араб лашкарбошиси Қутайба ибн Муслим бу шаҳарни забт этиш учун тўрт марта ҳужум қилган, лекин ололмаган. Халқ жон бериб, қон кечиш шаҳарни химоя қилган. Қирғинбаҳот урушлар бир неча йил давом этган. Ахийри, Қутайба: “Бу қўлақ қўрғонга

¹ Мосаф – Зарафшон дарёси ва воҳасининг қадимги йўли.

тишим ўтмади”, – деб лаш-лушларини йиғиштириб, қайтиб кетишга тараддуд қўрган. Шу пайт Қутайбанинг ноибиди Хайёни Набатий¹ бир хийла ўйлаб топган. Бу хийла арабларга қўл келган... Бу хийлага шахзода лакка тушган.

Қаноат дадаси айтаётган ҳикоят таъсирига шунчалик берилиб кетган эдики, у ҳозир ўзини ўша хоин шахзода билан худди юзма-юз тургандай ҳис этарди: сесканиб тушди, ижирғанди, қўллари беихтиёр мушт бўлиб тургилди.

– Хоин! – деди товуши титраб. – Не-е-га шахзода бундай қилган, дада?

– Ақли суст, эътиқоди паст бўлган одамларни макр-хийла деган бало не қўйларга солмайди, ўғлим? – деди дадаси афсус билан бош чайкаб. – Бир донишманддан сўрабдилар: “Ичкилик деган оғу нега кекса кишининг оёғигаю ёшларнинг миясига тез таъсир қилади?” Донишманд жавоб берибди: “Чунки ичкилик деган оғу одамнинг суст жойини излайди-да!” Хийла ҳам, макр ҳам донишманд айтган ўша оғудай гап, одамнинг нуқул бўш ва суст жойини излайди, агар билсанг, болам.

Қаноатга дадаси айтган бу ривоят ҳам маъқул бўлди, лекин шахзоданинг нега хоинлик қилгани уни қўпроқ қизиқтирарди.

– Айтаман, ўғлим, айтаман, – деди дадаси рози бўлиб, – буёғи энди бошқа ривоят...

ЖАЙҲУНА

– Араблар Вардонзе қалъа деворлари ортида, баланд майдонда дор қўришибди. Аргамчн устида дорбозлар басма-бас ўйнашиб, қалъа ичкарисидagi халойикқа юз мукомда томоша қўрсатишибди. Дорбозлар ичида гўзал бир қиз ҳам бор эмиш. У дор устида хиром этганида, учиб кетаётган қушлар ҳам йўлидан қайтиб, қалъанинг бурж минораларига қўниб олиб, уни томоша қилармиш. Камалда ётган шахзода дор устидаги ана шу қизни бир қўришдаёқ севиб қолибди. У қизга шунчалик ошиғи шайдо бўлибдики, тахт ҳам, давлат ҳам кўзига қўринмай қолибди – туну кун дорга термилиб ўтирадиган одат чикариб-

¹ Тарихий шахс.

ди. Аксига олиб, қиз энди дорда қўринмай қолибди. Шахзода қиз васлига илҳақ бўлиб турганида, бир куни етти пахса девор ортидан оёғи остига бир мактуб келиб тушибди. Шахзода хатни очиб кўрса... дорбоз қиз – Жайҳунадан экан! Қиз хатда қўйдим-пишдимлардан кейин шахзода билан қўришишга онт ичиб, учрашув жойини белгиллаган экан. У шахзодани қалъа остида ўтадиган лаҳим қопқасига таклиф қилибди. Эс-хушидан ажраган шахзода ер тагидан ўтган лаҳмга яширинча тушиб, темир қопқани очса... дорбоз қиздан дарак йўқ, хийлагар Набатийнинг навкарлари қопқа оғзида саф тортиб турганмиш!

...Шахзода билан Жайҳуна учрашибди, лекин жуда кеч – араблар шаҳарга бостириб киргандан кейин учрашибди. Бу учрашув бояги мактубда битилгандай, ошиқ-маъшуқалар ёки севишганларнинг висол учрашуви эмас, йўқ, алданганлар, ҳўрланганлар, тахкирланганлар учрашувига айланибди!

– Гапир, эй, шахзода, мана уруғ-аймоғинг билан юзма-юз турибсан, – дебди қиз нафрат билан унга қараб. – Нега ўз фуқаронгга, ўз тахтинга хиёнат қилдинг?

– Ҳаммаси сен туфайли бўлди, – дебди шахзода бош эгиб. – Сен туфайли бўлди ҳаммаси, маликам!

– Мен туфайли? – дебди қиз таажжубга тушиб. – Яширин лаҳм қопқасини ўз қўлинг билан очиб бердинг...

– Сен битган мактуб туфайли шундай қилдим, – дебди шахзода йиғлаб. – Мени сархуш қилиб қўйди йўллаган мактубинг, маликам!

– Қанақа мактуб, эй, нодон шахзода? – дебди қиз. – Эҳтимол, Набатий менинг номимдан сохта мактуб битгандир. Хўш, шахзода, лаҳм қопқасига сени Набатийнинг хийласи бошлаб келди, шундайми? Энди тўхтаб тур, қопқада қўлга тушиб, алданганингни билганингдан кейин нега яна хоинлик қилдинг?

– Қандай хоинлик?

– Шаҳар дарвозаларининг қалитини ўз қўлинг билан нега душманга бердинг?

– Бу ҳам сен туфайли бўлди, маликам.

– Ёлғон!

– Рост! – дебди шахзода. – Рост сўзлаяпман, сен туфайли бўлди. – Набатийнинг жаллодлари мени лаҳм қопқасидан сугуриб, Қутайба ҳузурига олиб бордилар. Мендан қалъа қалитларини талаб қилишди. Рад этдим.

Биламанки, лаҳмдан улар фойдалана олмайди. Сабабки, лаҳмининг ичкари қопкасида қуролланган навкарларим турибди – улар борган душманни қиличдан ўтказди. Шунда Набатий қаршимдаги ҳарир пардани кўтариб, сени кўрсатди. Сен рўпарамдаги майдонда – кўм-кўк майсазорда лолақизғалдоқ териб юрган эдинг.

– Калитни бермасанг, – деди ўшанда Қутайба, – кўз олдингда Жайхунани қатл этаман! Сени омон сақлаб қолиш учун, Жайхуна, калитни беришга рози бўлдим.

Шунда Жайхуна минг афсус ва надомат билан фарёд солибди:

– Агар шу гапларинг чин бўлса, бир кўришда севги туғилиши рост бўлса, дунёда бахти қаро, муҳаббати кемтик, севгиси чала киз ҳисоблайман ўзимни, билдингми?! Қилган хоинлигингга сабаб чиндан ҳам мен бўлсам... Агар соткинлигинг боиси чиндан ҳам менга бўлган муҳаббатинг бўлса, эй, шахзода, мана шу фуқарои жабрдийда олдида қасамёд қиламанки, мен ҳам ўзимни айбдор ҳисоблайман! Шуни бил, шахзода, қасосдан энди қутулолмаймиз – иккимиз ҳам жазога баробар маҳкумиз!

Киз шундан кейин белидаги тилла ғилофдан олтин ханжарини суғуриб, боши узра баланд кўтариб, халойикка қараб кичкирибди:

– Хе-е, мардуми аҳли Вардона, эшитмадим деманглар, эшитганлар жилманглар, дор устида ўйинларим билан сизларни ром қилган ўша дорбоз кизмен. Исмин – Жайхуна. Жайхун¹ дарёси бўйидаги Тўхористон² мамлакатиданман. Шери Кишвар деган машҳур савдогарнинг кизи бўламан. Отам Чин³ мамлакати подшосининг жияни Малик Қўрмағон билан дўст тутинган эди. Шу туфайли Чини Мочин подшосининг саройида таълим олдим. Одамларга хушнудлик бағишлай, деб дорбозлик хунарини ўргандим. Чин мамлакатидан қайтиб, Тўхористон устида дор тиксам... Қутайба ноиби Хайёни Набатий дор остида қўқисдан пайдо бўлиб, хўжаси хузурига бошлаб борди. Улар кистови билан дор устида қўп хунарлар кўрсатдим. Босқинчилар ғалабаларини нишонлаш учун қўнғилхушликка аввал дор тиктирган бўлсалар,

¹ Амударёнинг қадимги номи.

² Қадимда шу номда аталган давлат бўлган.

³ Хитойнинг Урта асрлардаги қадимий атамаси. Чин ва Чини Мочин деб аташган.

кейинчалик... Вардонзе мағлубиятидан сўнг улар ғалаба қозониш учун дор тиктирган эканлар. Набатийнинг бу хийласидан беҳабар эдим. Дор устида Чин муқомида не-не рақслар ижро этиб, олдин шахзодангизни ром этдим, кейин шахзодангиз орқали сизларни – жабрдийда фуқарони, бутун шахрингизни душманга тобе қилиб бердим. Шахзода мени кўрмаганда, эҳтимол, шу ҳолатга тушмаган бўлар эди. Биримиз дорда туриб, биримиз ерда туриб ана шундай гуноҳи азимга йўл қўйибмиз, энди билсам. Бу хиёнатнинг мантикий якуни – ўлим! Марҳамат, шахзодам, – дебди Жайхуна, – мана ханжар, аввал сиз бошлайсизми ё ўзим бошлай қолайми?

Жайхунанинг ханжар узатган қўли ҳавода муаллақ осилиб қолибди: шахзода киз оёғига йиқилиб, зор-зор йиғлаб, ундан изн сўрабди:

– Ўлишни истамайман, маликам! Мени кечир, кечир мени! Шундай яшагим келяптики...

– Мен кечирганим билан халқ сени кечирмайди, шахзода! – деб киз ханжарни яна боши узра ялтиратиб, баланд кўтарибди. – Мен ўзимни жазолашни биламан, эй, мардуми аҳли Вардона, номардларни жазолашни эса сизларга қолдираман!

Жайхуна ханжарни қўқисга санчибди. Унинг жасадини одамлар тахт пойидан қўлларида кўтариб олишибди.

Ривоятда айтилишича, ўғлим, шахзода ҳам жазосиз қолмаган. Одамлар катта бир қопни қовоғарига тўлғазиб, шахзодани ўша қопга мажбуран солишибди. Шахзода қоп ичида арилар билан талашиб-юлишиб, ахири ўлибди! – Даласи чуқур бир тин олиб, Жайхуна ҳақидаги хикоясини тугатди. – Мармарда битилган жарнома битикнинг тарихи мана шу, ўғлим!

ГРАФ ТОЛСТОЙ ДАЪВАТИ

Носир варанка қўпинча керосинни Когондан – Янги Бухородан ташиб келтирарди. Бошқа ернинг ёнилғисини харидорлар хушламасди. Лағлақа, Вобкент, Галаосиёнинг керосини, одамларнинг айтишича, аллақандай ғуборли, чироқда тутаб ёнариш!

Бу таъналар Носир варанкага малол келар, бунга гўё ўзини айбдордай сезарди. Шу боис Вардонзе қалъа-

дан йўли қанча узок бўлмасин, у кунора Янги Бухорога қатнаб, кишлокка керосин таширди.

– Муомала қилсанг, ўрис билан қил, – деб ўғлига тайинларди у, – савдо қилсанг, ўрис билан қил – инсофли халк. Кўп олди-берди қилиб кўрдим-да. Биздаги баъзи мусулмонлардан чатоғи йўқ. Ё тавба, деб баъзан ёқамни тутаман: манглайини Қуръони каримга қўйиб туриб, кингир ишга қўл чўзади. Покиза мусулмонмиз, дейди-ю, бир-бирини алдайди. Когондаги керосин омборида икки-та ўрис ошнам ишлайди, борганинга ўзинг кўрасан хали, – бош бармоғини тик тутиб қўшиб қўярди: – Во, аломат, йигитлар! Сени таништириб қўяман.

Дадаси бу сафар Қаноатни Когонга олиб кетди. Ота-ўғил арава пештахтасининг икки томонида ўтириб, эшак юришига мос маромда оёқларини тебратиб, гурунглашиб боришарди...

Носир бор-йўғи икки йил Мир Араб мадрасасида сабоқ кўрган, аслида чала мулла киши. Дадасининг бевакт ўлиmidан кейин мадрасани тарк этди. Лекин у бир умр мадраса бўсағасига манглайини босиб, унинг хокини ялаган баъзи толиби илмлардан иктидорлироқ эди. Дадасидан унга кийик териси қопланган бир хотира дафтари, икки ёғоч сандик китоб мерос қолган, холос. Сандикларнинг бирида Қуръон ва Қуръони карим шархлари; иккинчисида Хофиз, Фирдавсий, Навоий, Бедил, Машраб қуллиётлари зич жойланган эди.

Носир дадасининг ўлими хақидаги шумхабарни эшитиб, Бухородан кишлоғига етиб келганида қўмиш маросими тўгаган, ҳамкишлоклари мархумни ерлатиб, қабристондан қайтишганди. Сахрога туташган мўъжазгина ховли, деворлари паст, дарвозасиз, ғарибгина лойшувок уй: майишган, тирқишлари бармоқ сиккудек бир тавака-ли эшик мунг билан очилиб, мотамсаро етимни ичкарига олди.

У ўшанда йигирма ёшда эди. Уйда олтмишни қоралаб қолган ўғай онаси, ортидан эргаштириб келган қизи – бўйи чўзилиб қолган ўн етти ёшли Назокат...

Носир ўшанда Назокатни севармиди-йўқми, буни аниқ билмасди. Чунки Назокат тили билан айтганда, ўшанда Носир – ака; Носир тили билан айтганда, ўшанда Назокат – сингил эди. Улар бир сандал теварагида катта бўлишган, севиш-севилиш хақида хали ўйлаб ҳам қуришмаганди. Отасининг қирки ўтар-ўтмас Носирнинг ҳеч

бир хаёлида йўқ мўъжиза юз берди: ўғай она кистови натижасида Носир билан Назокат турмуш қуришди. Бора-бора ўртада меҳр-оқибат туғилди, севги-садоқат уйғонди ва ... ўн йиллар чамаси ўтиб, мана шу чакмоқдай ўғил – Қаноат дунёга келди!

Эр-хотин жуда тотув яшади: кўпи ҳам, ози ҳам ўртада эди. Турмушда қўллари қанча калта бўлмасин, бориға ҳам, йўғиға ҳам чидашди. Улар суянган фақат битта таянч бор эди, у ҳам бўлса – Қаноат! Шу бонс ўғлиға ҳам шуни лойиқ қўришди – унга Қаноат деб исм қўйишди.

Носир хар кунги ташвишга ўзини баробар тақсимлади: тирикчилик, қозон-товоқ ва Қаноат мутолааси. Олдин ўғлиға харф ўргатди, кейин дадасидан қолган жамики мерос – икки сандик тирбанд китобни бир-бир танитди. Ўғлининг зехни ўтқир чиқди, дадаси берган сабоқ билан тайёр муллавачча бўлди-қолди.

Мана, ҳозир ота-ўғил арава пештахтасида ўтириб, унинг юришига мос маромда оёқларини тебратиб, гоҳ китоблардан баҳс бойлашиб, гоҳ шеърятдан байт-барак айтишиб боришарди.

Айтишувни отаси бошласа, ўғил тугатарди:

*Навосиз улуснинг навобахши бўл,
Навоий ёмон бўлса, сен яхши бўл.*

Байт-баракни ўғил бошласа, дадаси яқунларди:

*Фақат яхшиликдан шиор келтиринг,
Магар қиш кўрсангиз, баҳор келтиринг...*

Адизободдан ўтгандан кейин арава йўли то Когонга ча темир йўл ёкалаб борарди. Қаноат поезд йўлиға яқинлашгандан кейин эшакнинг нўхтасини ҳам, юлғундан тахланган қип-қизил халачўпни ҳам дадасиға қайтариб берди. У бора-боргунча ўтган-кетган поезднинг турнакатор вагонларини томоша қилиш ва уларни санаш билан овора бўлди.

Улар катта чошгоҳда темир йўл устидаги баланд қўприқдан ошиб, шимол томондан Янги Бухорога кириб боришди. Бу йўллардан катнайвериб “қўзи пишиб қолган” эшак темир йўл бекатидан ўтгандан кейин тақир ялангликда қурилган керосин омбори ёниға келиб тўхтади. Носир аравадан тушиб, темир чамбарак билан ўралган, катта-катта хайбатли цистерналар кўриниб турган

ховлига кирди. Ундан нарида аэроплан қўниб учадиган такир майдонча бор эди. Дадаси ишини битириб чикку-нича, Қаноат хайбатли қумуш кушларни – аэропланларни томоша килди. Шу орада дадаси эшак аравани ичкарига бошлаб кириб, икки идиш керосин тўлғазиб чиқди. Лекин ўғлига берган ваъдасини бажаролмай хижолат бўлди – Валерий билан Михаил деган рус ошналарини тополмади. Улар қизил аскарлар сафига ўз ихтиёрлари билан қўшилиб, омбордан кетиб қолишган экан. Қоровул камшир шунақа депти. Дадаси бу хабардан тааж-жубга тушган, ўзига-ўзи дерди:

– Амирнинг тагига сув кетганга ўхшайди-ку?! Қизил аскарлар дегани... Инқилобчилар дегани... Қизил аскарлар амирга карши курашаётган Ёш бухороликларни қўллаб-қувватламоқда. Афтидан, булар амирни омон қўйишмайди-ёв!

Қаноат дадаси ўзича пичирлаб айтган бу гапларнинг биттасига ҳам тушунмасди: “Амирнинг тагига қанақа сув кетиши мумкин?”

Бу ҳақда дадасидан қайтиб сўрамади.

Арава ортига қайтди. Шахардан чиқаверишида арава бир чуқурга “дўқ” этиб тикилди-ю, ўнг филдирак юзидаги темир ҳалқа ёғоч филдиракдан ажраб чиқди, йўл четига бориб қулади. Носир аравадан тушиб, филдиракка қараб бошини қашиб қолди.

Аравани йўл четига чиқариб қўйди. Рўпарадаги тунука томли ховлига қаради. Сувсиз ариқчадан сакраб, йўлакка ўтди. Сунада ток хавозасига миҳ қоқаётган сарик мўйловли чолга кўзи тушиб, пастак девор ортидан унга салом берди. Кейин темир эрганак олдида иккиси учрашди. Носир керосин омборидаги ошналаридан ўрганган бисотидаги бор русча сўзларини ишга солиб, мақсадини тушунтирмоқчи бўлди. Чол йўл бўйидаги аравага кўзи тушиб, “тушундим” деган маънода кулиб, мўйловини бураб қўйди. Носир унинг кўркем мўйлови, чиройли жилмайишини зимдан кузатиб туриб, кейин таниди – икки йил олдин темир йўл депосида тунукадан варанка ясаб берган оксоқ чол эди.

– Ҳозир гатов қиламиз! – деди. – Тўхта-тўхта, сен ўша варанка ясатиб олган керосинчи эмасмисан? Номинг, янглишмасам, Носир эди, шундайми?

– Шундай, Сергей бобо, янглишмадингиз, – деди Носир чол билан қайта кўришиб.

– Ие, аравалаги болақай ким бўлди? Жазирамада нима қиласан ўтириб? Қани, буёққа кел-чи...

Чол болани етаклаб, ховлига бошлаб кирди.

– Исми Қаноат экан, – деди чол хотинига болани таништириб. – Яхшилаб зиёфат кил, гилос компотингдан бўлса, қуйиб бер, чанқоғини боссин!

Бир соатдан кейин арава тайёр бўлди. Сергей бобо ховлидан сув, совун ва сочик олиб чиқди. Носирни обдан ювинишга мажбур қилди. Бир коса муздек гилос компотини ичириб, кейин жунашига рухсат берди.

– Катта раҳмат сизга, Сергей бобо, – деди миннатдорчилик билдириб Носир, – мушқулимни осон қилдингиз.

– Э, қўйсанг-чи, бу дунё бирининг мушқули иккинчисига тушиб турадиган дунё. Сизларда кизик бир мақол бор-ку: қўл қўлни ювади, хар иккиси юзни, деб. Ким билади, менинг ҳам бир кун мушқулим сенга тушар, сенга тушмаса, мана бу азамат ўғлингга тушар. Қайтар дунё бу, иложини топсанг – бировга албатта ёрдамнинг тегсин.

– Хайр, Сергей бобо, – дейишди ота-ўғил бараварига. – Омон бўлинг!

– Келганингда кириб тур, ўғлим. Уйдан тополмасанг, темир йўл депосида бўламан.

Арава катта йўлга чиққанидан кейин, Қаноатга жон кирди. Кета-кетгунича чолнинг узун мўйловини, белига гулли пешгир боғлаган кампирининг меҳрибонлигини, пиширган ширин таомини, умуман, дастурхонда неки кўрган бўлса, барини дадасига битта-битта гапириб берди:

– Момо овқатдан кейин уйга олиб кирди. Миша деган невараси бор экан: мен билан баравар. Қасал. Ётган жойида орқасига ёстик қўйиб, хадеб китоб ўқигани ўқиган.

– Ҳа, улар вақтни ҳуда-беҳуда ўтказишмайди. Сенга китоб ўқи десам, китобни кўрпача қатига тикиб, ўйинга чопасан.

– Энди ундай қилмайман, – деди Қаноат. – Миша журам янаги келганингда сенбоп китоб топиб қўяман, деб ваъда берди.

– Улар билан дўст тутинсанг, ўғлим, сира кам бўлмайсан. Улар жуда билагон халқ.

Уч кундан кейин ота-ўғил яна Сергей бобо уйига келишди. Чол олдинда, Носир билан ўғли унинг орти-

дан уйга киришди. Турдаги уйда, темир каравотда Миша китоб ўқиб ётарди.

Қаноат дадасини Мишага таништирди.

– Таниш, бу киши – дадам, – деди. – Биз Миша билан дўст киришдик, дада.

Дадаси боши билан маъқуллаб, Мишага қўл чўзди.

Чол уларни ўтиришга қистади.

Носир думалок стол атрофидаги стуллардан бирига ўтирди. Чол чой қуйиб узатди. Столда оппоқ дастурхон ёзиғлиқ турарди: устида бурдалаб кесилган нон, пишлок, ликопчада тўрт дона оқ қанд.

– Қизим Евгения Масковда эри Василий билан тўрт йил ўқиди. Агроном. Ер, ўсимлик, дарахтлар илми бўйича билагон олим. Хозир чўл ва саҳроларда тажриба ўтказяпти. Ишқилиб, эр-хотин боши омон бўлсин-да, қўллари ишдан бўшамайди. Мана шу биттаю битта бемор ўғиллари ёнида бир фурсат ўтиришга вақт топишолмайди. Хафтада бир келишади, ё йўқ. Бола бечора бир йилдан бери жойидан туролмайди.

– Нима бўлган ўзи Миша журамга? – деди Қаноат унга ачиниб.

– Белидан таёқ еган, – деди чол хафа бўлиб... Ўз мувозанатини ўзи тутолмайди – жойидан турди дегунча йиқилиб тушади. Дўхтур келиб: “Қимирламай ётасан!” деб ана шу тушакка михлаб кетган.

Қаноат Сергей бобонинг гапидан кейин Мишанинг безовта чехрасини қўриб, хайрон бўлиб қолди: “Нима бўлди сенга, журажон? – деб сўрагиси келарди Қаноатнинг. – Ўз қисматинг ўзингга шунча малол келяптими?”

Миша қўлидаги “Уруш ва тинчлик” китобини шартта ёпди. Бобосига бир лахза қараб турди-да, бармоғи билан босиб турган китоб бетини яна шашт билан қайта очди.

– Менга таёқ тегмаслиги ҳам мумкин эди, одамларда бирлик, аҳиллик бўлганида. Ишонмайсизми, гапимга, бобо? Мана, эшитинг, граф Толстой нима депти: “Мабодо виждонсиз одамлар бир ёқадан бош чиқариб иш тутар эканлар, виждонли кишилар ҳам айнан шундай қилишлари керак. Бу жуда осон иш...”

Миша бошка ҳеч нарса демади, оғир-оғир нафас олиб китоб бетига қараб ўтира берди. Афтидан, у ёзувчи даъватига бобосидан аниқ жавоб кутарди.

– Сен ҳақсан, – деди бобо, – шу гапни ёзган граф

ҳам ҳақ. Лекин “Бу жуда осон иш”, депти граф. Йўқ, Бухорой шариф шароитида бу унчалик жўн иш эмас. Бу жуда машаққат. Бутун иш одамларнинг бир ёқадан бош чиқаришларида қолган, болам.

Ўртага оғир жимлик чўкди. Ҳар ким ўз хаёли билан банд эди: “Виждонсиз одамлар бир ёқадан бош чиқарганда нега виждонли одамлар айнан шундай қилмайдилар?..”

– Янаги келганимда сенга албатта исирик опкеламан, – деди Қаноат ўртадаги жимликни бузиб, Мишага узок қараб туриб. – Хокандозда озгина чўғ олов бўлади, исирикни майдалаб ўшанга соласан... Исирик тутайди. Унинг тутуни ҳам, хиди ҳам фойдали. Эртасига отдай бўлиб кетасан. Исирикни Ибн Сино деган улуғ табиб: “Минг дардга шифо!” деганлар. Ишонмасанг, мана, дадамдан сўра.

– Рост айтяпти, – деди дадаси ҳам ўғлининг гапини маъқуллаб. – Исирик кўп шифобахш гиёҳ, сенга аскотиб қолади.

Миша ётган жойидан Қаноатга умидвор бир назар билан қаради.

– Опкеласанми?

– Албатта.

Носир совиб қолган чойни ҳўплаб, жойидан қўзғалди.

– Қизингизни... куёвингизни бир қўриб кетсам, яхши бўларди, Сергей бобо, – деди қайта омонат ўтириб. – Лекин вақтим зик. Биласиз, керосин одамларга ҳаводай зарур. Дунёда рўшноликдан азиз нарса йўқ. Қасбимдан қувонаман ўзим, Сергей бобо. Ҳар бир хонадонда нур, рўшнолик қўрай дейман!

– Тўғри, – деди чол, – рўшноликка не етсин. Вақтинг зик бўлса, Носирбой, ўзинг биласан, кутсанг ҳам майли. Мамашканг шаҳар чиқувди, ҳозир кеп қолади, кайнок борш қуйиб беради. Аммо-лекин қизим билан куёвимнинг қачон келиши номаълум.

– Раҳмат, – деди Носир жойидан туриб. – Илтимосим шуки... Бу факат менинг эмас, бутун Вардонзе халқининг илтимоси, ўтинчи. Қизингиз билан куёвингиз биз томонларга ҳам бир ўтсалар, вақт топиб. Қизилқум этаги, Вардонзе қалъаси, Қумбосди кишлоғи деб айтинг. Топишлари осон бўлади. Хайр.

Чол меҳмонларни йўлгача қузатиб чикди.

ЁНГИН

Керосин солинган икки сопол хум эшак аравада тик ўрнатилиб, аркон билан маҳкам боғлаб қўйилар, хумлар оғзида эса ёғочдан қопқоқ ўрнатилган бўларди. У эшак аравани қучанинг гавжум жойида тўхтатиб, икки кафтини оғзига қарнай қилиб, овози етгунича:

– Кеп колинг, ке-ро-си-ин! – деб қичкирарди. – Кероси-и-и! Берган пулингиз куймайди – уйингиз нурга тула-ди-и-и! Кеп колинг, уйингизни чароғон қи-ла-а-ди!

Вардонзе қалъада уни ҳамма “Носир варанка” деб атар эди. У арава пештахтасида увода кўрпачани икки кат тўшаб, оёқларини осилтириб ўтирарди. Харидор қўлидан тангани олиб, кўрпача қатига тикарди-да, кейин узатган идишига варанка қўярди.

– Бизнинг ишимиз варанкасиз битмайди, ошна! – деб қўярди жилмайиб. – Варанкани текин ишлатган керосинчи увода чопонидан ҳам ажрайди!

Қишлоқнинг казо-казолари эса унга кун беришмасди. Хусусан, дин пешволари ҳар замонда уни чув тушириб кетишарди. Улар мачит, мадраса, намозгоҳ ва хонадонлар учун ундан текин керосин талаб қилишар, бунинг эвазига унинг шаънига “этак-этак савоб ва дуо” қолдириб кетишарди. Шу боис Носир керосинчи варанка ишлатишда анча эҳтиёткор бўлиб қолган эди.

– Дуолари ўзларига сийлов, – дерди Носир мутавалли югурлагига кесатиб. – Домлангга бориб: “Носир варанка дуодан кечибди!” де. Тушундингми, шундай де.

Хаял ўтмай шогирдпешанинг ортидан салласининг печини осилтириб, домланинг ўзи пайдо бўлар эди. Бугун ҳам шундай бўлди: югурдаги Дудук идишини тараклатиб қурук кетгач, бир оз фурсат ўтиб Вардонзе қалъа хонақоҳининг мутаваллиси Ходи кўрнинг ўзи келиб қолди.

– Хой, Носир баранка, – деди мутавалли таҳдидона оҳангда. – Савобдан ҳам, дуодан ҳам кечдим, дебсан. Шу ростми? Копур-попур бўлдингми, а?

– Ҳаммасидан кечганим йўқ, таксир, – деди Носир қулиб, – пул ўрнига ишлатиладиган дуодан кечганман!

– Э, нодон, э, нодон, – деди мутавалли қўлидаги тасбеҳининг доналарини битта-битта ўтказиб, кейин кирот билан насихат бошлади: – Олтин олма, дуо ол, дуо олтин эмасми, деган машойихлар. Сен дуодан кечмагил, ўзингни хор қилурсен, нодон!

– Рост айтдингиз, таксир, дуодин кечсам-кечмасам, хор бўладиганга ўхшайман, – деди Носир алам билан. – Эрта тонгдан кеч хуфтонгача шу эшакаравада изғиганим изғиган. Ҳамкишлоқларимнинг чироғи ёнсин, қиттак рушнолик кўрсин, деб кунора Когонга қатнаганим қатнаган. Шунча ташвиш, шунча азият чекиб олиб келган керосинларим, таксир, сувтекин кетяпти; мачитга бир кадок, суфихонага бир кадок, хонақоҳга тагин улардан ошириброк бермасам, мутавалли жаноблари, сизнинг дуоларингиздан бенасиб қоламан...

– Кесатма, э, нодон! – деди мутавалли жеркиб.

– Пичоқ бориб суякка қадалганидан кейин айтишга мажбурман-да, таксир, – деди Носир товушига атайин шикаста оҳанг бериб. – Сизга ёлғон, худога рост, мана шу бечора эшагим ўн йилдан бери хизматимни қилади: турсам туради, юрсам юради... Ўзида десангиз ўнта хачирнинг куч-қуввати бор. Лекин шу шалпангқулоқнинг уст-бошини қаранг, ночор, тўзиб кетган – нимдошроқ бир эгар-жабдуқ олиб босолмайман. Қурғур қўл қалта, таксир, қўл қалта. Ана энди ўзингиз ўйланг, таксир, буёқда бечора эшагим, буёқда сизлар...

Носир худди шу жойда гапдан тўхтаб, “қочиримнинг тагига етдимми-йўқми?” деган маънода мутаваллини зимдан кузатиб турди. Ходи кўрнинг ранги оқариб, қалин қошларининг ўртасида тугунча қавариб чиққанини кўрган-дан кейин Носирнинг кўнгли бир оз таскин топди: “Хайрият, мабодо қочиримга тушунмай қолса, нима қилардим? Тушунди, хайрият...”

Мутавалли индамай орқасига қайтди. Ортидан керосин идишини қўтариб, хонақоҳ югурдаги Дудук эргашди.

– Т-таксир, к-керосин н-нима б-бўлди? К-коронғида ў-тирамизми, т-таксир? К-каптарларга к-коронғида к-кандай к-килиб д-дон б-берамиз, т-таксир?

– Бизнинг хонақоҳни ҳазрати Хизрнинг нурли жамоллари ёритади, юр, Дудук! – деди мутавалли Носирга эшиттириб. – Каминанинг дуоибадлари бугун-эрта сен кофирнинг гирибонингдан тутуди, иншоолло!

Носир ўша кўнгилсиз ўтган куни кеч хуфтонгача керосин сотиб, эшак аравадаги ёнилғини зўрға яримлатди: фуқаронинг ахvoli унга маълум – тишининг кирини шимиб, зўрға кун қўради. Керосинга пулни қаердан топсин? Носир чор-ночор кўни-кўшини чакириб, қолган

керосинни насияга бериб юбормокчи бўлди-ю, яна бу раъйдан кайтди. Агар шундай килса, қўлида кайта харид қиладиган дастмояси қолмас эди. Юз хаёлга берилиб, маъюс тортиб, аравани хайдаб ховлисига келди. Керосин хиди уйга урмасин, деб ҳар кунгидай аравани супа четида қолдирди. Эшакни шотидан бўшатиб, арава филдирагига боғлади. Қаноат бир қучоқ ўт келтириб, эшак олдига ташлади. Ота-ўғил уйга кириб, овкатга ўтиришди. Дастурхон бошида Носир мутавалли билан бўлиб ўтган кўнгилсиз можарони хотини билан ўғлига айтиб берди.

– Дуоибал киламан, иншоолло, бугун-эрта гирибонингдан тутади, – деб қарғадн Ҳоди кўр. – Билмадим, хотини, бу кўрнинг қарғиши ёқамдан тутмаса бўларди.

– Ўзига урсин қарғиши, илоҳим! – деди хотини ўлак-са мутаваллини қарғаб. – Ёмоннинг қарғиши ўзига қайтади, дадаси!

Носир кечаси бир чимдим ухладими-йўқми, ташқаридаги шовкиндан – итларнинг вовиллаши, эшакнинг жонҳолатда ханграшидан чўчиб уйғонди. Қўзи тиниб кетди. Уйга эшик тиркишларидан ловиллаб ёнаётган аланганинг акси тушиб, хонага ваҳимали тус бериб турарди. У эшикка отилди. Ортдан хотини билан ўғли чиқди. Носир қай қўз билан кўрсинки, ўн йилдан бери тирикчилигини, оиласини бир амаллаб тебратиб турган бирдан-бир таянчи – арава аланга гирдобиди эди. Олов қўкка ўрлар, арава чархига боғланган эшак эса жизғанақ бўлиб ёнар, ўзини тўрт томонга уриб типирчилар, ер тепинар, жонҳолатда ханграр эди. Носир ҳеч бўлма-са, эшакни қутқазмокчи бўлиб алангага ташланмокчи бўлган эди, елкасига хотини, этагига ўғли маҳкам ёпишиб олди.

– Оловга яқинлашманг, дадаси. Кўрмаяписизми, аланга хумларга урди, ҳозир портлаб кетади ҳаммаси. Яқин борманг!

Хотинининг гапи оғзида қолди – икки хум биринкетин портлади. Аланга тўрт тарафга сачраб кетди. Еру қўк баравар ёна бошлади.

Нўхтаси куйиб, эшак ечилиб кетди, ўзини сахрога қараб урди. Югургани сайин уни қоплаб олган аланга баттар ловиллар, жизғанақ бўлиб буруксар, ҳамма ерни қуланса хид қоплаб олган эди. Эшакни шу топда бирор қуч тўхтата олмасди. Шу боис унинг ортидан ҳеч ким

чопмади. Қаноат жойидан қўзғалган эди, отасининг ўзи уни тўхтатди:

– Қўявер, энди фойдаси йўқ, болам!

Носир ёнғиндан узоқроқ – супанинг бир четида хотини билан ўғли раъйига кўниб, мунғайибгина қараб турарди. У қутилмаган бу фожиа олдида гўё хушсиз томошабин эди: тамом анграйган, ҳолдан кетган. Ҳеч нарса-ни кўрмас, боши, кулоклари тўхтовсиз вағиллар эди. Қўкка ўрлаётган аланга қўзига худди шамчирокдай хира кўринарди. Энди оловга яқин бормас, боришга интилмас ҳам эди. Ёнғинни сундириш учун тўрт томондан: “Ҳа, бўл, ҳа, бўл!” деб кум сеяётган жонсарак қўни-қўшниларнинг беҳуда ҳаракатларини шуурсизгина кузатиб турар, нуқул қўз олдида мутаваллининг кечаги қахрли кийфаси чарх урар, унинг ҳалойиқ олдида қилган қарғиши қулоғи остида даҳшатли акс-садо берарди: “Қаминанинг дуоибадлари бугун-эрта сен кофирнинг гирибонингдан тутади, иншоолло!”

Носир бу ёнғин, барибир, хоин мутаваллининг иши, деб гумон қиларди. Лекин бу ҳали гумон эди. Дин пешволари шаънига айтиладиган ҳар қандай гумон ва таҳминлар асло қўр олмаслигини Носир яхши биларди. Шу боис унинг учун ҳозирча тил тишлашдан бошқа йўл йўқ эди.

Шу-шу, Носир варанка керосинчиликдан синиб, Қогондан тамом узилиб қолди. Ўзини анчагача ўнглаёлмай, тирикчиликнинг не-не жинқўчаларида санғимади: гоҳ тол новдасидан сават тўкиб, маҳаллама-маҳалла сотиб юрди, гоҳ сахродан қоп-қоп исирик ва ялпиз йиғиб, бозорга олиб чиқди. Эҳ, шунчаки тирикчилик ўтказиш ҳам қанчалар мушкул!

Сабок қўнларининг бирида Қаноат дўсти Мишага берган ваъдасини дадасига эслатди.

– Ҳаммаси хотирамда, ўғлим, – деди дадаси ачиниб, – шундан қўнғлим хижил. Бошимизга бунақа қўнлар тушиб қолди. Буёқда онанг не аҳволда ётибди – ёнғиндан бери оёққа туролмайди, қаттиқ кўркқан кўринади.

Ўғил бу яқин орада Қогонга боролмаслик сабабларини дадасидан жимгина ўтириб эшитди-да:

– Биладан, дада, биладан. Лекин биттамитиз уйда қолиб, биттамитиз бориб келсак бўларди, – деди журъат қилиб. – Ўзийиз биласиз, дада, беморни умидвор қилиш яхши эмас. Исирик элтаман деб ваъда бердим. Миша

мени кутяпти. Агар рухсат берсайиз, бир халта исирик олиб, эртага йўлга чикардим. Сергей бобога сиздан салом айтиб, бошимизга тушган кулфатларни айтиб берардим, агар йўк демасангиз.

– Нега йўк дейман? – деди ўғли айтган мулоҳазадан дадасининг кўнгли кўтарилиб, – майли, борақол, ўғлим. Сўз бергандан кейин унинг уддасидан чиқиш ҳам керак. Эҳтимол, сен элтадиган бу исирик унга наф килмас, лекин тўғри айтдинг, ўғлим, беморни умидвор қилишдан уволи йўк.

Ўғилнинг жўнашига ота-она рози бўлди. Онаси ётган жойида унга исирик соладиган сурп халта тикиб берди. Каноат эртасига йўлга отланадиган бўлди. Бирок, кутилмаганда, Бухорони титратган бир воқеа содир бўлиб, уни уй остонасида тўхтатиб қолди...

БУХОРОНИ ТИТРАТГАН КУН

Эрталаб бир нотаниш одам ойна туйнукни қокди.

– Носирбой, хой, Носирбой! – деб овоз берди. – Янгиликдан чамаси беҳабар қолибсан, ташқари чиқсангчи! – У сўнгги сўзини хушнуд бир товушда икки-уч такрорлади. – Айтаману кетаман, хой, биродарлар, айтаману кетаман!

Каноат дадасининг ортидан югуриб ташқарига чиқди. Нотаниш одам ўнг қўлидаги калта халачўини хавода ўйнатиб, мамнун бир кайфиятда бидирлаб гапирарди:

– Шунака бўлди, Носирбой. Тахт ағдарилган, амир бўлса оёғини қўлига олиб қочиб кетган... Номаълум томонга қочган, дейишяпти, қаёққа кетганини ҳеч ким билмасмиш. Эшонжон! амир кетидан иккита аэроплан учирган, дейишяпти. Биласанми, Носирбой, аэроплан дегани хавода муаллақ туриб, одамнинг изини беҳато топармиш.

Каноатнинг дадаси бу хабарни эшитиб, аросатда қолди: суюнишни ҳам, йиғлашни ҳам билмасди.

– Қаердан эшитдийиз, Акрам ака? – деди хавотирга тушиб. – Яна... бу қурук гап бўлиб чиқиб, бошимиз балога қолмасин!

– Ие, қизикмисан, Носирбой, ёлғон айтиб, бошим

¹ Бу ерда Ёш бухороликлар сардори Файзулла Хўжаев назарда тутиляпти.

нечта? Ҳозир икки қизил аскар байроқча кўтариб, қишлоқма-қишлоқ, кўчама-кўча от суриб, шу хабарни жар солиб юрибди. Уларни Бухорои шарифдан Эшонжоннинг ўзлари юборган эмиш. Ҳа, аскарларнинг ўзлари айтди.

– Сиз қурган ўша аскарлар қаёққа кетди?

– Қорахоний томонга. Эҳтимол, қайтишда яна шу йўлдан ўтар. Мендан кўра сен ўрисчани сал-пал биласан, тушунасан, йўлига чиқиб ўзинг сўра.

– Чикаман, – деди Носир хаёлчан, – албатта ўзим чикаман!

– Шу дейман, аравангга ўт тушганидан бери уйга тикилиб қолгансан-да, Носирбой, – деди дўсти яна унга тегажоғлик қилиб, – қурк товукдай тухум боси-иб ётибсан. Шундайми? Мана шунча янгиликдан беҳабар қолибсан. Тамоми дунёдан беҳабар қоласан бунақада, хой, Носир! – Акрам Носирни зимдан бир назар кузатиб чиқиб, кейин қўлидаги халачўп билан елкасидан тўртди: – Хой, менга қара, тахтдан ағдарилган амирми, ё сенми, а? Эсинг нега оғиб қолди, гапирсанг-чи, забонинг борми ўзи?

Каноатнинг дадаси чуқур тин олиб:

– Оғиб қолди эсим, тўғри айтдингиз, Акрам ака! – деди тўйиб нафас олиб, кейин Акрам акани қучиб, тўқимдан кўтариб бағрига маҳкам босди-да, гир-гир айлантирди. Айлантираверди-айлантираверди... Сўнг бор овози билан ўкириб йиғлаб юборди! – Эсим оғиб қолди, акажон! Хайрият, бизга ҳам рушнолик кунлар келаркан!

Каноатнинг дадаси дўстини бағридан бўшатган эди, хабарчи Акрам унинг панжатаридан сирғаниб, “шилк” этиб қумга ўтириб қолди. Шундан кейингина Каноатнинг дадаси дўстининг икки оёғи ногиронлиги – тиззасидан пасти шол эканлигини эслади.

Акрам ўтирган жойидан зорланиб, тинмай бидирлар, қўлидаги халачўп билан Каноатнинг дадасига ўқтин-ўқтин цўписа қилар эди.

– Хотиним бечора эрталаб, тўқимга зўрға кўтариб қўйган эди. Эшакка миндириб қўясан энди хой, боласи тушмагур, Носирбой!

Носир Акрамни тўқимдан қандай чакқонлик билан юлиб олган бўлса, билкиллаб ётган кип-қизил қум устидан ҳам ушандай чакқонлик билан кўтариб, тўқимга қўйди. Кейин Каноатни даст кўтариб елкасига олди-да,

туядай лўк-лўк югуриб, бор овози билан теварак-атрофга жар солди:

– Амир кочибди, амир кочибди, хой, одамлар!

Ота-бола эшик остонасида тўхтадилар. Қаноатнинг онаси тандир бошида ивирсиб, зоғора ёпиш билан овора эди. Дадаси воқеани онасига тушунтириб, ундан изн сўради.

– Сен зоғорангни ёпавер, хотин. Биз ота-ўғил Вардонзе йўлига чиқайлик. Қизил аскар келган дейишяпти...

Ота-ўғил Вардонзе қалъа томон жўнашди.

Улар узок кутишди. Аскарлардан дарак бўлмади.

– Хўш, ўғлим, мабодо аскарлар келиб қолса, нима билан сийлаймиз уларни?

Ўғил елкасини кисди.

– Билмасам...

Дадаси ўғлининг диққатини чап томондаги дўлана дарахтига қаратди.

– Шундан бир дўппи териб, йўлларига пешвоз олиб чиқсак... Нима дединг?

Ўғил маъқуллади.

– Хув, ана, кўряпсанми, кишлокдан жўраларинг келяпти... Ўшалар билан сен бу ерда аскарларни кут. Каримин тез изига қайтар, онангдан зоғора опкесин. Унгача мен дўлана териб тушаман.

Дадаси Вардонзе қалъага кўтарилиб, абжирлик билан чирмашиб, дарахтга чикди. Ҳадсиз-худудсиз сахро, ёнбағридаги яккам-дуккам кишлоклар ҳам кўзга якқол ташланади: ўз ховлисидаги тандирдан кўтарилаётган тунни Носир дарахт устидан аник кўриб турарди.

Йироқ-йироқдан, кўшни Қорахоний кишлоғи томондан отликлар қораси кўринди, чанг кўкка ўрлади. Носир дўлана териб дарахтдан тушгунча йўқ эди, аскарлар яқинлашиб келишди. Болалар қўлма-қўл ушлашиб, йўлни кесиб чиқишди. Аскарлар ноилж йўл муюлишида тўхташди. Болалар “гур” этиб уларни ўраб олди. Аскарларнинг уст-боши болаларни кўпроқ кизиктириб қолди: харбий кпйимда, кўкракларига қалин қайиш тортилган, бошларида юлдузча қадалган пилотка, елкаларида милтик, қўлларида байроқча хилпирарди...

Носир қалъа пиллапояларидан ўқдек отилиб тушди. Бир зумда аскарлар рўпарасида пайдо бўлиб, бериюкда тўхтади. Қўлидаги дўлана тугилган белбоғини Қаноатга берди. Харбийча кийим хаёлини чалғитдим, авва-

лига отликларини танимади. Аскарлар Носирни кўриб, от жоловини болаларга топшириб, унга қараб юришди.

– Танимадингми, Носир варанка? – деди Михаил хазиллашиб, кейин унинг елкасига шапатилаб, маҳкам кучди. Валерий ҳам шундай қилди. Уч ўртоқ бир-бири билан қайта-қайта бағирлашиб, такрор-такрор сўрашди...

Носир уларни кўп кнстаб, меҳмон бўлиб кетишга кўндиролмади. Дўлана солинган белбоғини кип-қизил қумга ёйди. Карим ҳозиргина олиб келган иссиқкина зоғораларни белбоққа ушатиб қўйди.

– Марҳамат, дўланадан олинглар, – деди Носир ҳамон хаяжонини босолмай. – Хушхабар олиб келган элчилар оёғи тагига, одатда, пойандоз тўшашган. Бунга бизнинг ҳозирча қурбимиз етмайди, лекин яхши дўстга кўксимиз хамиша пойандоз!

Аскарлар қайноқкина қумга чўккалаб, дўлана ва зоғорани мактаб-мактаб ейишди.

Вардонзе қалъа муюлишидаги йўл бўйида ҳозир ажиб бир манзара ҳукмрон эди: сентябрь қуёши ҳали катта чошгоҳга кўтарилмай бугун мўл-кўл нур тўқарди. Ҳаммасидан болаларга мазза бўлди: улар бирига жолов, бирига қамчи текканига хурсанд. Даврон узангига осилса, Аҳмад отнинг ёлини силар, Саттор суви қуриб қолган арик бўйидан ўт юлиб келиб, отларга тутарди. Қаноат билан Карим бўлса, аскарлар нонушта қилгунча уларнинг байроқларини кўтариб туришди.

Қаноатни дадаси яқинига чорлаб, Когонда излаб тополмаган дўстларини таништирди. Бола улар билан қайта сўрашди. Аскарлар Қаноатни бағриларида тортиб, эркалаб суюшди.

– Когонда учрашганимизда сени борш билан сийлардим, – деди Михаил. – Буни қара-я, эсиз...

– Борш ичдим, амаки, – деди Қаноат сузамоллик билан, – Сергей бобонинг уйида... Бобонинг Миша деган невараси жўрам бўлади. Ҳа, оти Миша... Танийсизми? Яқинда унга бир халта исирик элтиб бераман. Шифо топиб кетади, насиб бўлса...

– Бўлди, бўлди, танийман, – деди Михаил айтимайми, дегандай бир оз иккиланиб турди-да, кейин қўшиб қўйди: – Мишанинг ахволи кейинги кунларда оғирлашиб қолди. Сергей бобо ҳозир уни Москвага олиб кетган...

Қаноат бу нохуш хабардан хафа бўлди. Дадаси Мишага узок умр тилади.

Аскарлар жунашга шайланаётганда, тепаларидан аэроплан гуриллаб ўтиб кетди. Хамма “ялт” этиб осмонга тикилди. Болалар сахрони бошларига кўтариб, чапак чалиб кийкиришди. Носир аэроплан ортидан узилиб қолган тутундан кўзини олмай:

– Аэроплан қочоқ амирни излаб юрганмиш, шу гап ростми? – деб сўради аскарлардан.

– Буни учувчидан сўраш керак, ўша анигини билди, – деди Валерий кулиб, – лекин амир қочгани рост...

Аскарлар шошилишча отланиб, жунаб кетишди.

МУТАВАЛЛИНИНГ ҚЎЛБОЛА ШАЙТОНЛАРИ

Қалъанинг кенг сатхи такир, заранг қотган. Эрта кўкдамда ниш уриб, омонатгина бўй чўзган лолақизғалдоқ, арпахон, ажриқлар жавзо кирди дегунча ўз бутасида қовжираб, заъфарон куз рангига киради. Бу қадимий хисорда қуёш тафтига дош берадиган сеҳрли бир мўъжиза бор: ердан қирк тўққиз пиллапоя баландда, қалъа сахнида барваста қад кўтариб турган дўлана дарахти...

Қалъа деворларида қандайдир жозиба, мунг бор: етти нахса Кампирак¹ деворлари бугун мудрок, бутун бир тарихни кўксига тугиб ётибди. Халқа деворнинг тўрт тарафида туркманча бўрк кийган пахлавонни эслатадиган бурж миноралари қад кўтарган. Миноралар ораллигида қурол-аслаҳа учун махсус нишон туйнуқлари – шинаклар қўйилган. Минораларда равоксимон мудофаа дарчалари ўрнатилган – соқчи навкар шу дарчадан пастки ертўлаларга тушиб чиқини, шу дарчада туриб тўрт тарафни қўзатиши мумкин. Ана шу салобатли мудофаа иншоотлари қўрғонни янада ваҳимали қилиб кўрсатар эди.

Қумбосди қишлоғининг оёқяланг болалари гоҳ исирик, гоҳ ялпиз териш баҳонасида, баъзан эса пода боқиш вазидан қалъа пойидаги ўтлоқларга келишар, хисор тепасига чиқиб, кун бўйи “бекинмачоқ” ўйнашар эди. Баъзан болалар ўйини жиддий тус олиб кетарди: бир гуруҳи Қутайба жангчилари, иккинчи гуруҳи Вардонху-

дот навкарларига бўлинарди-да, вайрона деворлар ортида “жанг” бошланиб кетарди. Бундай пайтда Қаноат Вардонхуодот жангчиларининг саркардаси бўлиб майдонга тушар ва соткин шахзода устидан чиқарилган ҳукмни ижро этиш маросимида ўқилган жарномани тантанали эълон қилар эди:

– Эй, мардуми ахли Вардона, эшитмадим деманглар, эшитганлар қолмангл-а-р... Соткин шахзода қовғари тўлғазилган қопга мажбуран солинсин. Токи у арилар билан талашиб-юлишиб, қоп ичида ҳалок бўл-с-ин!!!”

Қаноатнинг дадаси кўпинча дўлана дарахти соясидаги тошда ўтирар, болаларнинг ўйинини узокдан завқ билан томоша қиларди. Баъзан унинг ҳаёли мана шу қадимий деворлар қатида сарсари кезарди: мозийдан то шу қўнғача келиб-кетганлар англаб билмаган бир сеҳрли мунг қотиб қолган бу деворлар тахламасида, деб ўйларди. Лекин ўша мунг нималигини ўзи ҳам аниқ билмас, қўлидаги хотира дафтарида ҳам жавоб тополмас эди. Бу мунгнинг на тили, на ранги, на бир сийратию на бир сурати бор – фақат мунг, абадий мунг эди!

Рўпарадаги бурж минора дарчасидан қўтилмаганда “гурр” этиб бир гала қаптар кўтарилди. Минора атрофини енгил чанг-тўзон қоплади. Бир лахзадан кейин чанг пардаси ортидан бир бола пайдо бўлди: аввал оппоқ тишлари, кейин илжайган юзию ёник кўзлари қўринди. Боланинг сочлари патила-патила, афт-ангори қўримсиз эди. “Бу ҳам сеҳрли мунг, – деб ўйлади Носир, – қаердан пайдо бўлди – осмондан тушдими, ердан чиқдими?” Бола кўзига таниш қўринди. Кейин қаерда қўрганини эслади: мутавалли билан жанжал чиққан қуни Ходи қўр ортидан керосин идишини кўтариб юрган югурдак...

Болалар ўйини тарқаб, бу орада Қаноат ҳам келиб қолди. Қаноат дадаси билан гаплашиб турган болани Дудук деб атади. Асли номи Содик, лекин мутавалли уни Дудук деб атар, шу-шу Дудук бўлиб кетган экан. Дудук Қаноатдан анча тетик кўринар эди.

– С-саломм, Қ-қаноат.

Бола Қаноатни кўриб очилиб кетди, дадаси билан қайта қўл бериб кўришди. Ҳаёли қаптарларда экан, гапни шундан бошлади.

– Қ-қаноат, с-сенда ҳ-ҳам к-қаптар б-борми?

– Йўқ, – деди Қаноат. – Давронда қўп. Сенда-чи?

¹ Кампирак – мудофаа йўсинида қўрилган қалъа деворлар.

– Шу-шу... Мутаваллиники м-меникида... Қирқта... – деди у ўзи боя чиккан бурж минорасини кўрсатиб. – Х-хаммаси ў-ўша п-пастда... Х-хонақоҳда... Х-хаммасига х-ҳалқа у-урилган. М-мутавалли ж-жаноблари у-уларга т-тумор т-такиб у-у-учиради...

Қаноат Дудукнинг гапига тушунмади.

– Нега? Қанақа тумор?

Гапга дадаси аралашди:

– Мутаваллининг қирқта каптарига қирқта халқа урилган. Улар хаммаси хонаки, одамдан чўчимайди. Гах десанг, қўлингга қўнадиган бўп кетган. Савобталаб одамлар каптар оёғидаги халқага кистирилган туморни олади. Олганда ҳам кўзига суртиб-суртиб олади, мутавалли битган деб. Ўрнига хол-бақудрат, топганича пул кистириб юборишади. Мана бу Дудук бўлса пулларни йиғиб, мутаваллига элтиб беради. Шундайми?

Дудук Қаноатнинг дадаси айтган ҳамма гапни маъкуллаб турди.

– Ш-шундай... К-кў-ў-п б-ўлади... – деди тирноқлари ўсиб, тескари қайтиб кетган, кир-чир бармоқларини битта-битта букиб, пулларни гўё ўзича санаётган бўлиб. – Х-хаммаси м-мутаваллига...

– Ўзингга олмайсанми? Аф-ангорингга кара, – деди Қаноатнинг дадаси унга раҳми келиб. – Ўша текин пуллардан ўзингга ҳам ол. Уст-бошингга, кийимларингга кара, э нодон!

– У-уволл! – деди Дудук. – У-ундай д-деманг, а-амаки... У-уволл!

– Сира олмаганмисан? – деди Қаноат кизикиб. – Олсанг, мутавалли билиб турибдими?

– Б-билади, – деди Дудук бир кўкка, бир хонақоҳ томонга чўчиганнамо караб. – У-учиб ю-юрган ш-шайтонлар м-мутаваллига х-хабар б-беради...

– Учиб юрган шайтонлар мутаваллига хабар беради? – Хайрон бўлиб сўради Қаноат. – Мутаваллининг шайтонлари борми?

Дудук боши билан тасдиқ ишорасини қилди.

– Б-бор... Б-бир к-куни м-мана б-бу еримга п-пулни я-яширдим... – деди жулғунди қўлагининг этагини кўтариб, кир-чир иштонбоғини кўрсатди. – М-мутавалли т-топиб о-олди. Ш-шайтонлари у-унга х-хабар б-берган...

Қаноатнинг дадаси болани узок синчиклади. Унга караб раҳми келиб кетди. “Сен, ҳўр болани Ҳоди кўр

мутавалли адои тамом қилибди-ку?! – ўйлади хафа бўлиб. – Бу не кўргилик эди? Уст-бошингни ит талаган десам, хайтовур, ақлигни ҳам, фаҳмингни ҳам ит талабди-ку, сен бечоранинг?! Ҳўрлигингча адо бўлибсан, болам! Сени бу Азроил қўлидан қутқариш керак!”

– Кимнинг ўғлисан?

– К-қаландар т-темирчини...

– Э, деновлик темирчи бобоними?

– У-уч йилдан б-бери д-дадам касал.

– Бу ерга қандай келиб қолдинг? Бориб отангга қарашсанг бўлмайди?

– Б-бўмайди... – деди Дудук асабий бир ҳолда бош чайқаб. – Б-бўмайди. Г-гуноҳ қилиб к-қўйганман... К-катта г-гуноҳ...

– Қанақа гуноҳ?

– В-варрак у-учирганман... – деди Дудук қўли билан осмонни кўрсатиб. – Х-худо қарғаган... В-варрак у-учирган к-куним д-дадам к-касал б-бўлди. Б-бу е-ердан к-кетсам х-худо гуноҳимни кечирмайди. Дадам ў-ўлиб к-колади... Х-худо гуноҳимни к-кечирса, д-дадам с-соғайиб к-кетди... М-мутавалли а-айтди...

– Мутавалли мутавалли бўлмай ўлсин, қўшмозор бўлсин! – деди Қаноатнинг дадаси ғазабдан титраб. – У Ҳоди кўр сени алдаган, дадангни эса лақиллатган. Тушундингми?

– Й-йўқ, – деди Дудук бир қадам ортга тисарилиб, – м-мутавалли Х-хизр билан г-гапиришади к-кечалари.. У-у я-яхши, з-зу-ур о-одам..

– Хизр билан гаплашади?

Қаноатнинг дадаси Дудукка сўров назари билан караб турибди-ю, лекин хаёли бошқа ерда кезар эди: бундан уч-тўрт кун олдин Фазли халимпазнинг маъракасида бўлиб ўтган бир воқеани шу топда эслади...

Маърака тўрида Вардонзе қалъа хонақоҳининг мутаваллиси Ҳоди кўр ўтирарди. Носир хамкишлоқлари билан уй адоғида ўтириб, мутаваллини кузатарди. Мутавалли миктидан келган, елкалари кенг, қирғийбурун, меъёрдан зиёд овқат еб, бадхазм бўлиб кекириб ўтирар, бароқ қошлари кўзлари устига соя солиб турган хайбатли одам эди. Одамлар “Таксир мутавалли!” деб унинг олдида сохта тавозе қилсалар-да, ўнг кўзи туғма пучак бўлгани учун ортидан Ҳоди кўр деб аташарди.

Ана шу Ҳоди кўр маърака тўрида ўтириб, чап тирса-

ги билан парестикка тираниб, ҳар замонда бир кекириб, утирганларга гап маъкуллатарди:

– Ухлаб ётган жойимда шундоқ кўзимни очсам, манг-лайимдан бир қаричча юқорида бир панжа муаллақ осилиб турибди. Уй қоронғи деиг, на қўлнинг, на панжанинг эгаси кўринади. Панжа ўзи оппоқ, ял-ял нур сочиб турибди. Кўзимни очаман-юмаман, юмаман-очаман: уй зим-зиё қоронғи, тепада оппоқ панжа.. кўзимни чирт юмиб, таваккал қилиб қўлимни унга чўзсам... Эй мардуми ғофил, бу ғалим эҳтимол сизларга ёлғон, лекигин худого ҳақ-рост, панжанинг бош бармоғи қўлимга илинди, ушлаб кўрсам – суяги йўқ. “Ё алҳазар! – дедим ётган жойимда ёкамни ушлаб – бу Хизрнинг бош бармоқлари-ку?!” деб юборибман. Шу пайт қоронғи уйнинг аллақайси ковагидан ғулдир-ғулдир товуш келди: “Эй, таксир мутавалли, сиз бандан ғофилга шу кундан эътиборан Хизр ҳазратларининг назарлари тушди. Бир ҳафтадан кейин ўнг елкангизни очиб кўринг – бошингизда муаллақ осилиб турган ўша муборақ панжанинг муборақ изини кўрасиз!” Уйғониб кетдим, кейин...

Маърақадагилар чуқур тин олди. Шивир-шивир бошланди, кимдир маъқуллади, кимдир заҳарханда қилди. Дастурхоннинг куйида утирган Носир варанка мутаваллига қараб:

– Таксир, аслида уйқудан уйғонмай турсангиз бўларкан, – деди қулиб, – уйғониб ўзийизга ўзийиз жабр қилибсиз. Ўша суяксиз бош бармоқни маҳкам тутиш керак эди-да!

Носир варанканинг тагдор лукмасидан кейин хонада босинки қулги кўтарилди. Мутавалли ҳам ноилоҳ қулди.

Носир хонакоҳ йўлагида ҳозир Дудук билан юзма-юз туриб, Фазли ҳалимпаз маърақасида бўлган ўша воқеани яна бир бор эслади.

– Мутавалли сени ҳам, дадангни ҳам роса лақиллатибди, ўғлим, – деди у Дудукнинг елкасига қафтини қўйиб. – Хизрга дуч келдим дегани ғирт ёлғон. Варрагинг хусусига келсак... Биласанми, ўртоғинг Қаноат билан яқинда Когон деган шаҳарга бориб келдик. Осмонидан сенинг варрагингга ўхшаб аэропланлар учиб юрибди. Ишонмасанг, мана журангдан сўра, ўзи айтиб берсин.

Қаноат дадасининг ғалими маъқуллади.

– Ўз кўзим билан кўрдим, жура.

Дудук оғзини, кўзини катта очиб, бир Қаноатга, бир дадасига анграйиб қараб қўйди. У уларнинг оғзидан “аэроплан” деган сўзни илғаб олиб, товуш чиқармай ичида шуни такрорлар, тилини ҳадсб шу сўзни айтишга чархлар эди.

– Аэ.. аэ.. аэроплан к-каттами, ё м-мени в-варрагим к-каттами, Қ-қаноат? – деб сўради. – Қ-қайси б-бири катта?

– Сенинг варрагингни кўрмаганман, – деди Қаноат. – Аэроплан катта... Сенга канча дей? Ана ўша Жайхуна макбарасига бор катталиги.

Дудук жим қолди. Анчагача бошини қўйи солиб ўтирди. Кейин кўзида ёш айланиб:

– Т-таксир м-мутавалли варрагимни к-қулфга с-солиб к-қўйган.. – деди товуши титраб. – Х-хонакоҳ и-ичида... Б-бари-бир, ў-ғирлаб к-кочаман в-варракни...

– Албатта шундай қил, – деди Қаноатнинг дадаси унинг ғалими маъқуллаб. – Яққалик қилсанг, мана, ўртоғинг Қаноат ёрдамлашади. Ўртоғингни ўртоқлари бор, улар қўллайди сени.

Дудукнинг кўзи, юзи порлаб кетди. Оғзини катта очиб илжайди. Меҳри товлаб Қаноатнинг елкасига қўлини чўзган эди, унга жавобан Қаноат ҳам шундай қилди: иккиси бир-бирининг елкасидан маҳкам қучиб, бир-бирини синаётган полвонлардай силтаб-силтаб кўришди.

– Д-дўст б-бўламиз! – деди тутилиб Дудук.

– Дўст бўламиз! – деди Қаноат ҳам маъқуллаб.

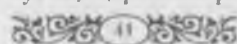
Дудук уларни Жайхуна макбараси томон бошлаб бораётган эди. Қаноатнинг дадаси хонакоҳ ёнидан ўтаётиб, бир лаҳза тўхтади. Сунада, тахта сўрида орқасини офтобда товлаб мутавалли чўзилиб ётар эди. Қаноатнинг дадаси йўлидан қайтди, хонакоҳ сўрисига қараб юрди. Шу пайт Дудук улар йўлига кўндаланг бўлди:

– У-уёққа м-мумкин э-эмас. М-мутаввалли о-офтобда о-ором о-оляптила...

Қаноатнинг дадаси “қўявер” дегандай унга бепарво қўл силтади. Дудук йўл берди. Улар сўригача оёқ учида юриб боришди.

Қаноатнинг дадаси мутаваллининг нақ оёғи учида туриб, Дудукнинг қўлоғига шивирлади: “Қўрайлик-чи, сенинг алдоқчи мутаваллинг қанақа ором оларкин?”

Тахта сўрига тўшалган икки қат кўрпачада мутавалли ярим яланғоч бўлиб, қорнини ерга бериб ётар, ўнг

елкасида... оппок қоғоздан қиркиб ёпиштирилган йирик "панжа" нусхаси бор эди! Сўрининг бош томонида чала йиғиштирилган дастурхон, овқатдан бўшаган сопол товоқ, пиёла ва сопол кўзача...

Қаноатнинг дадаси яна Дудукнинг қулоғига энгашди: "Сопол кўзачадаги сувми, ё..."

Дудук секин шивирлади: "Ш-шароб..."

Май кайфи, офтоб тафти мутаваллини роса элитган эди: куёшда сулайиб, пишиллаб ухлар, хатто тана-сига ғуж-ғуж ёпирилиб талаётган пашша, чивин ва ариларни кўришга ҳам мажоли йўқ эди.

Қаноат мутаваллининг елкасидаги қоғоз "панжа"ни кўриб хайрон бўлди: "Дада, у нима? Нега елкасига уни ёпиштириб қўйган?"

Дадаси секин шивирлаб, Қаноатга ҳам, Дудукка ҳам изоҳ берди:

– Кўрясанларми, мутаваллининг танаси офтобда куйиб, кўмирдай қорайиб кетяпти. Елкасидаги қоғоз "панжа"нинг жойи-чи? Йўқ, қоғознинг жойи оппоқлигича қолади. Шундайми? Мутаваллига ана шу сохта панжанинг изи керак. Унга фақат шу керак. Эртага муридларини хонақоҳга йиғиб, "Хизр назар қилган мутаваллиман!" деб яктагининг енгини ечиб, "Хизр панжаси"ни уларга кўз-кўз қилиб чиқади. Муридлар бўлса бу гапни ёйиб, довруқ қилишади. Қарабсанки, эртасига Ходи кўр мутавалли эмас, Хизр назар қилган пир! Ана кўрдинглари, сохта пирлар, қаллоб эшонлар қандай пайдо бўлади?

– Тушундим, – деди Қаноат чуқур тин олиб. – Тушундим.

– Сен-чи, болам, – деди Қаноатнинг дадаси Дудукка қараб, – сен ҳам тушундингми?

Дудук маъюс бош эгиб турарди.

Қаноатнинг дадаси Дудукка қараб афсус билан шивирлади:

– Хали сенинг тушунишингга қўп гап бор. Эгри дарахтнинг қуланкаси ҳам эгри бўлади. Сен шу эгри қуланка паноҳида андак яшадинг. Лекин пайти келади, ҳаммасига тушунасан. Тушунишга ўзинг мажбур бўласан. Сабабки, – деди у мутавалли томонга қўлини бигиз қилиб:

– Бу эл эрур барча ёмондин ёмон.

Кимки йўқ андин ёмон, андин ёмон!

Мутавалли устида бир жуфт кил-кизил қоноғари чарх уриб, ғинғиллай-ғинғиллай унинг бўталoқ ўрқачидай

каварган гарданига келиб кўнди. Ариларни анграйиб кузатиб турган Дудук қутилмаганда қичкириб юборди:

– А-ари-ри!... Ч-чакади, т-таксир, т-туринг!!

Шу пайт мутавалли гарданига "тап" этиб шапатилаб, ариларни ғижимлади-да, тиззасида туриб орқасига кескин қайрилди: ортида Дудук, Носир варанка ва нотаниш бола. Мутавалли уларни кўриб гангиди: кўзларини юмиб очди, очиб юмди, яна шундай қилди... Оёғи учида ўшалар – Носир варанка, Дудук ва нотаниш бола...

Мутавалли дастурхон четидagi сопол кўзачани олиб, Дудукка қараб қулочкашлаб отди. Сопол кўза Дудукнинг гарданига тегиб, уни ерга қулатди.

– Ҳе, аблах, бошимга одам йиғиб келдингми?! – Мутавалли яна олдинга ташланиб, дастурхондаги бошқа идишларга қўл чўзган эди, Қаноатнинг дадаси унинг елкасидан маҳкам босиб, сўрига қапиштирди.

– Тек тур! – деди у мутаваллига таҳдидли товушда. – Дудукда айб йўқ. Биз ўзимиз ота-ўғил Жайхуна макбарасини зиёрат қилгани кетаётган эдик. Дудукда айб йўқ.

Оёғи наमतга қапишган мутавалли пишиллаб-пишиллаб зўрға нафас олар, Носирнинг панжаларидан қутулиб чиқишга уринар, алланималар деб ғўлдираб, сўкинар эди.

Қаноатнинг дадаси мутаваллининг қок пешонасига тиззасини босиб туриб, орқасига қайрилди.

– Журангдан хабар ол. Нега уни ўчди? – деди ўғлини жеркиб. – Қара-чи, нима бўлди унга?

Қаноат Дудукни таталаган эди, кўзини очди. Очди-ю, яна юмди. Нафас олиши оғирлашди. Типирчилаб жон уза бошлади. Қаноат додлаб юборди. Дадаси мутавалли устидан туриб, Дудукка югурди. Бошини авайлаб тиззасига олди. Зарб теккан жойини синчиклаб чиқди, айтарли катта жароҳат йўқ – чап қулоғининг остида гухумдай шиш пайдо бўлган эди. Дудук кўзини очмай:

– Қ-қаноат, – деди шивирлаб, – д-даданг қ-қани?

– Шу ердаман, – деди дадаси, – кўзингни оч, болам.

– Й-йўқ, э-энди к-кўзимни о-очолмайман... М-мен в-варракдан б-бўлак я-яна б-бир к-катта г-гуноҳ к-қилганман... А-аравангизга ў-ўт қ-қўйганман. М-мутавалли б-бўйорган э-эди... К-кечиринг, а-амаки-и...

Дудукнинг чап қулоғидан икки томчи қон томди. Товуш тинди. Қаноатнинг дадаси уни маҳкам бағрига босди. Мутавалли болохонадор қилиб сўкинди.

– Уни тинч қўйинг, жон узаяпти... – деди Қаноат-

нинг дадаси Дудукни бағридан бушатиб. – Рухига озор берманг, нари тулинг. Оёғингиз тагидаги “панжа”ни олинг-е, рўлапо!

Мутавалли олишувда оёғи тагига тушган “Хизр панжаси”га эгилди...

НАЖОТ ТУЙНУГИ

...Қаноат онаси пойидан бемажол турди. Шиша туйнук рўпарасига келди. Туйнукдан заррача ёруғлик тушмас, Вардонзе қалъа ҳам, қалъа тепасидаги дўлана дарахти ҳам энди кўринмас – шиша ортини зич кум босган эди.

Бола қорайиб турган шишадан кўз узмасди. Шу пайт хаёлида ўқтам бир фикр чарх уриб қолди: туйнукни кенгайтириб, бир амаллаб ташкарига чиқиб олишни мўлжаллади. Лекин бу фикрдан тез қайтди. Очик мўридан хонага ёпирилиб кирадиган қум оқимини ҳеч қандай куч билан тўхтатиб бўлмаслигини дарров фахмлади. Шашти бир оз пасайди. Юкоридаги туйнукка қаради, шуни кенгайтириш маъқулроқ кўринди. “Бу девор ортидаги қум уюми шимол деворида тўпланган қумдан анча паст кўринади, – деб ўзича мушоҳада қилди бола. – Мана, туйнук очик... Тўпланган қум уюми туйнукдан пастда... Туйнукни тезроқ кенгайтириш керак”.

Бола сандални туйнук тагига судради. Сандикни титкилаб, онаси рўзғорда ишлатадиган ошпичокни топди. Лекин у мўлжаллаган ишга дастаси синган бу ошпичок қўл келмади – туйнук йўғон икки қалама ўртасида ўрнатилган эди. Қаноатнинг хафсаласи баттар пир бўлди. Қўлидаги пичокни жаҳл билан эшикка отиб юборди. Пичок эшикка тараклаб тегиб, кигиз устига тушди. Хар кун ўтин чопиб юрган ойболтасини излади. Лекин кеча намозшомда ўтин майдалаганида, ойболта билан аррани усти очик айвонда, ўчоқбошида унутиб қолдирганини эслади. Эслади-ю, танаси ловиллаб ёниб кетди, бир лахзадан кейин вужудини шилта тер босди: “Энди нима қилай? Нега ҳамма ишим тескари кетяпти?”

Қаноат онаси ётган уй бурчагига қаради: чойшаб устида тўзон аралаш энсизгина хира нур ўйнайди: ташқарида ҳамон қум тўфони гувиллайди; боланинг тишлари орасида қум ғижирлайди...

Бола кунни ҳам, тунни ҳам қарийб унутаёзди: неча кун бўлди ўзи саҳрода бўрон бошланганига? Бир кунми, бир ярим кунми, икки кунми? Яна неча кун давом этади бу бўрон – билиб бўлмайди!..

Қаноат наматга тиз чўқди. Онасининг пойи томонга узала тушиб, муштчаларини ерга тираб, устига манглайини босди: у толган, толиққан; ўйлашдан, хаёл суришдан, умид қилишдан, хатто йиғлашдан ҳам тамом беизган эди.

Бола узок ётди. Бир маҳал уйғониб, бошини қўтарди. Қўзларини уқалаб туйнукка қадалди, саҳронинг “дил” теппинини гўё шу туйнукка қараб пайқарди: хонага тўзонсиз, ёруғ нур, мўл-қўл ойдинлик ёғиларди. Ташқарида бўрон тинган, саҳро ювош тортиб қолган эди. Қаноат равшан мўридан кўз ололмай, бутун вужудини қамраб олган яккалик ваҳминини ўзидан нари даф этмоқчи бўлди. Вардонзе қалъадаги хосхона деворларида ўрнатилган тош битикни, дадаси ўқиб берган тузуқларни эслади: “Ваҳм қоронғида қўп изғийди. Шу боис қўнглингни равшан тут – хаёлинг доим нурафшон бўлади...”

Бола ваҳмдан қутулиш, қўнглини равшан тутиш учун: “Мен якка эмасман, ёнимда онам бор, меҳрибон онажоним бор!” деган гапни ҳадеб такрорлайверди:

– Мен якка эмасман, ёнимда онажоним, меҳрибоним борла!.. Мен якка эмасман, якка эмасман!!

У якка эмас эди: мана, нимдошгина чойшаб остида онаси ётибди. Панжакаш қўрмаган лойшувок девордаги ёғоч миҳда дадасининг милтиғи осиб қўйилган. Бери-роғда дўсти Миша совға қилган китоб. Қўлида... йўк, қўлида эмас, эшик тагида дастаси синган ошпичок ётибди...

Қаноат пичокни яна қўлига олди. “Бу билан ишим битмайди-да, – дея афсус тортди, кейин ўз фикрини ўзи рад этди. – Нега битмайди? Битади, битиши керак. Далам: “Зехнинг бутун бўлса, жуводдиз билан битадиган ишни игна билан ҳам битириб бўлади”, дердилар. Нуқул шу гапни айтардилар. Дадам беҳуда гапирмасдилар. Ойболта бўлмаганидан кейин нима қилай, ана шу ошпичок ойболта-да!”

Бола ошпичокнинг синган дастасига латта ўраб, уйнинг қайси деворидан иш бошлашни билмай тараддудда қолди. Дадаси берган сабоқ хали-хали хотирасида турибди: “Саҳро ва саҳроликлар ақидасига шак келтирма,

– деганди ушанда дадаси. – Сахронинг узидай бешафкат даррандалари билан ошна тутин, дарахт ва гиёҳлари билан юзма-юз туриб сузлаша бил, шамолларидан чучима, буронларини эгиб ол. Ана шунда сенинг қўлинг баланд келади. Ёнингда борманми – йўқманми, ана шу гапларимни унутма, ўғлим!”

Қаноат биларди, қум буронлари, гирдибод тўфонлари, “афғон” гармселлари, одатда, сахронинг шимол ксимдан бошланади, жанубга томон шиддат билан беомон босиб келаверади, келаверади... Бурон тинганидан кейин бир қуни Қаноат сахрони чарх уриб, хайрон қолган эди: уйларнинг шимол деворини том бўйи қум босиб кетган, кулаган дарахтлар жанубга томон ёнбошлаб ётибди.

Қаноат: “Ишни жануб деворидан бошласам маъкулроқ бўлади, – деган қарорга келди. – Сабабки, девор ортида кам қум тўпланган”. Шундай қилди, қўлидаги пичоқ билан деворни бўйи барабар баландликдан хафсала билан теша бошлади. Қўп уннади, узоқ ишлади, терлади – пишди, ахири, минг азоб билан деворни ўзи сигадиған кенгликда тешиб, ташқарига чиқди!..

Бурон тинган, сахро сокин эди. Барханлар салтанатида оғир сукунат ҳукм суларди. Сахрони чанг ва ғубор қоплаб олган. Қуёш аввалгидай чарақламас, аллакандай хира парда ортидан боқаётгандай қутсиз эди. Бола шимол девори ортида тўпланиб қолган қум уюми орқали талпиниб, қумга ботиб-ботиб ўзини зўрға томга олди.

– Хо-о-й, одамлар, ёрдам беринглар! – Қаноат том бошида туриб, чақира бошлади. – Онам ўлиб қолдилар... Ёрдам беринглар, хо-о-й, одамлар-а-ар!!!

Сахро жимжит эди.

Узоқдан қўзи ниманидир илғагандай бўлди. Бола ўша томонга қараб, қўлини силкита-силкита яна қичкира бошлади:

– Хе-е-е! Буёққа келинглар!

Икки от терга пишиб, хансираб, Қаноатлар уйига яқин, том бўйи тўпланиб қолган қум уюмига келиб тўхтади. Тўрик отдаги йўловчи телпак кийган, сариқ мўйловини қиров босган, елкалари кенг киши эди. Саман отдагиси эса аёл эди – у узангига оёқларини тираб, хиёл қад ростлади-да, қора пальтосининг ёқасини тушириб, ширин бир табассум билан:

– Салом, болакай! – деди.

Қаноат ҳамон том бошида дудукланарди.

– Онам ў... ўл-и-б қо-олдила...

– Ўлиб қолдилар, дейсанми? – Бегона одам ўзини отдан ташлади, этиги қўнжигача қумга ботиб кетди. – Қани, буёққа туш-чи, нималар деяпсан ўзи?

Унгача аёл ҳам отдан тушди.

Қаноат ўзини томдан барханга қараб отган эди, бегона одам уни бақувват қўллари билан махкам илиб олиб, бағрига босди.

– Хўш, гапир-чи, болакай, нима бўлди?

Юпун кийимда, бошланг Қаноат совукда дилдираб, бошидан ўтганларни сариқ мўйловли амаки билан бегона аёлга айтиб берди.

Амаки телпагини бошидан олиб, аёл эса рўмолини елкасига тушириб, ярим белигача қўмилган уйга қараб бош эгишди.

Аёл бир лахзалик сукутдан бош қўтариб, болага талпинди: уни бағрига босди, совук қотган қўлчаларини иссиқ бағрига – пальтосининг қатига тикиб, махкам қисди. Унинг совукдан қўқариб кетган юзини, қулоқларини ишқади, ҳадсиз ишқайверди. Оналик меҳри баттар жўш уриб, унинг яланғоч бошидан ўпди... Шунда аёлнинг юраги бирдан зиркираб кетди – боланинг сочи оқарган эди!

Аёл эрига боланинг сочини қўз қири билан имлаб қўрсатди. Эри олдиндан буни пайқаб, ўзи тўлиб турган экан, бошидаги қулоқчинини болага кийгизди, ўзини тутиш учун лабини махкам тишлаб, отнинг эгар-жабдуғига уннаб кетди.

Аёлни фарзанд қўмсоғи тоза элитган эди. У болани бағридан бўшатмади, иягини унинг мўъжазгина елкасига махкам босиб, ўйларди: “Сен дунёга келиб нимани қўришга улгурдинг ўзи, болакай? Оғзингдан хали она сутининг хиди келиб турибди-ю, бошингда кексалик қирови – гўдак ёшингда сочларинг оқарибди. Эй, ғалдор фалак, бунчалар беаёв, бунчалар бешафқатсан? Раҳм қилсанг бўлмасмиди шу норасида болагинага! Увол эмасми, увол эмасми?!”

Аёл хаёлини тарқатиш учун болани гапга солди.

– Қишлоқларинг номини биласанми?

– Биламан. Қўмбосди.

– Ие, Қўмбосди бўлса, кепқолибмиз-ку... Василий, кепқолибмиз, буни қара-я... Дадам айтган қишлоқ. Биз

Когондан келянимиз, болакай. Шунака жойни эшитган-мисан?

Бола аёлга жавдираб қаради.

– Бўлгаиман Когоида, – деди бола. – Дадам билан борганман. Когондан бўлсайиз, Миша журамни таний-сизми? Сергей бобонинг невараси...

Аёл ялт этиб болага қадалди.

– Кан... Қаноатмисан?

– Ха, Қаноатман! – деди боланинг овози титраб. – Мишанинг онасимисиз? Сергей бобонинг кизи, а? Бу киши Мишанинг дадаси... Билдимми?

– Билдинг! – деди аёл бўғзига тиралган йиғи ара-лаш. – Миша сени кутди. Соғайиб кетса, келмоқчи эди. Лекин келмади, келолмади... Мишагинам пешонамга сиг-мади, болам, сигмади! – Аёл ортик чидаёлмади, ўзини тутолмай йиғлаб юборди. – Ўша сен кўрган касаллик билан болагинам адо бўлди!

Кайғу устига кайғу, ситам устига ситам... Боланинг муштдеккина қўксига бунча ғам-алам қандай сиғсин! Аёл келтирган бу нохуш хабар... йўқ, энди буниси хаддан ортик эди. Бола худди эси оғиб қолгандай аёлнинг оёғи тагига беихтиёр мук тушди. Аёл болани яна бағрига босди. У қўксига маҳкам босиб турган шу гўдакнинг юзиди, илиқ нафасида Мишанинг рухсорини кўргандай, унинг қайноқ нафасини туйиб тургандай эди!

Қаноат дўсти Мишанинг ўлимини эшитиб, ўзини ке-чирилмас гуноҳга ботган ноқобил дўст тарзида ҳис этди.

У дўстининг ўлимига, аввало, ўзини сабабчи деб би-ларди. Когонга боролмай қолганига қанча ваз излама-син, барибир, ўзини айбдор санарди:

– Кўп кулфатлар тушди бошимизга. Аравамизга ўт қўйишди. Дадамни ўлдиришди. Ёнғиндан кейин онам жойларидан қайта туrolмадила... Эҳтимол, нсирикни эл-тиб берганимда, Миша журам ўлмас эди!...

– Ундай деб ўйлама, ўғлим. Қўй, беҳуда хаёлларга борма. Ўзим билардим, Мишанинг дарди бедаво эди. Бобоси Москвага элтиб, билаён докторларга курсатди, фойда қилмади. Таёқ еган жойи айниб, қорасонга айлан-ган экан... Бу ҳаёт дегани шунчалик бешафқатки, болам, баъзан чигал тақдирингга тан беришга мажбур қилади. Мажбур қилган ўша куч олдида гоҳо ожиз қоласан. Тақдирга қарши исён қилгинг, дунёга ғалаён солгинг келади. Мана, сени товдим, қисматга қарши қилган исёнда

ғолнб чиққаним шу. Мишанинг ўрнига ўғлимсан, Қано-ат, эшитяпсанми, ўғлимсан!

Қаноат етти ёт бегона аёл бағрида туриб, онасини ўйларди... Беш кадамча нарида, қум босган мана шу кўримсиз кулбада азиз онаси, меҳрибон волидаси ним-дош чойшаб остида мангу сукут ила ётибди!

Фарзанд ҳеч бир кимсанинг меҳрини она меҳрига тенг тутмайди, тутолмайди. Лекин бу аёлнинг оналик мухаббати Қаноат учун тамом бошқача...

“Бу аёл дўстим Мишанинг онаси, – деб ўйларди Қа-ноат. – Демак, менинг ҳам онам!”

– Барибир, сизни излаб топардим, аяжон! – Қаноат аёлнинг бўйнига маҳкам чирмашиб, хиқиллаб-хиқиллаб йиғлади. – Барибир излаб топардим, ишонинг. Сергей бобомни ҳам, Василий амакимни ҳам топардим...

Василий оғиб бораётган қуёшга қараб, ташвишга ту-шиб қолди. Қиш кунлари бир тутам. Ҳали тириклар гарданида марҳумани қум босган хонадан олиб чиқиш, уни дафн этишдек чигал муаммо турибди. Василий ана шуни ўйлаб қистанди. Отини дарров Қаноатга кўнда-ланг тутиб, жиловни берди:

– Қўшни кишлоққа бориб, одамларга хабар қил. Айт, кетмон, белкурак олиб келишсин. Уйни қумдан тозалаб, онагни олиб чиқамиз. Йиғлама, болагинам, хали шун-дай ишлар қиламизки, кишлоқларни, ўйларни, қабрлар-ни қум босмайдиган бўлади. Мен билан аянг ана шу мақсадда бу ерга келганмиз. Ўқсима, болам!

Қаноат қулоқчининг ипини ияги остидан маҳкам тан-ғиб боғлади-да, Денов кишлоғига қараб от суриб кетди...

ИККИНЧИ ҚИСМ

ЕТИМ

Одамлар қабр бошидан тўғри Қаноатлар кулбасига қайтиб келди. Унғача Евгения билан Қаноатнинг ўртоқлари уйни, айвонни супуриб-сидириб, супа ва йулақларни кумдан тозалашди. Қўшни кишлоқдаги тош қудукдан эшакда икки меш сув ташиб келтиришди. Ташқарида самовар қўйиб, таъзияга келганларга чой дамлаб беришди. Одамлар онанинг руҳини хотирлаб, фотиҳа ўқишди. Кишлоқ оксоқоллари етимча қисмати тўғрисида узок бахслашишди.

Елкалари чиқиб, мункиллаб қолган, калта соқолли бир чол етим болани уйига олиб кетиш учун ўтирганлардан розилик сўради:

— Фарзандларим катори фарзанд бўлади, — деди чол. — Ўнта бўлса, ўрни бўлак, қирқта бўлса қилиғи... рози бўлиб, бир фотиҳа беринглар, шу сағиргинани олиб кетай, якка ўзи ғариб, хор-зор бўлмасин, яхшилар.

— Гапингиз тўғрику-я, — деди ғилай кўзли, ўнг қўли елкасигача дағиллаб турадиган иккинчи чол, — кўп фарзандлининг бағри чандон кенг бўлади, буни биламиз. Лекин бир қушга ҳам дон керак, ҳам сув. Сиз қийналиб қоласизми дейман, биродари азиз, яхшиси, мен обора қолай болани.

Василий билан хотини кишлоқ қариялари бахсига узок кулоқ тутиб туришди. Ахири, Василий икки чолнинг бахсига аралашди:

— Одатларингизни яхши биламан. Боладан оталик меҳрини, оналик муҳаббатини сира дариг гутмайсизлар: туғишганми, бегонами барибир, — деди Василий мўйсафидларга қараб. — Анча-мунча урф-одатларингизни ўргандик. Россиядан келганимизга тўрт йилча бўлиб қолди. Бу киши рафикам, Евгения хоним. Шу кунгача Когонда яшадик. Қайнотам Сергей бобо ўша ерда, темир йўл депосида ишлайди. Қаноатнинг дадаси Носирбой билан Сергей бобонинг ошначилиги бор экан. Айтишларича, Носирга керосин қўйиш варанкасини ҳам Сергей бобо ясаб берган эканлар. Шундан кейин Носир варанка бўп кетибди, эшитишимча, Сергей бобонинг сўрови билан Носирбойдан бир хабар олайлик, деб келсак, мотам устидан чиқдик. Носирбой ҳам бир йил олдин казо қилган экан.

— Ха-а, шунақа бўлди, — хотирлашди одамлар, — раҳматли Носир баранка бор эди, уйимиздан нур, рўшнолик аримасди. Ана энди бир чакра¹ керосинга зормиз.

Хонага оғир жимлик чўкди. Ўтирганлар уйнинг тўри-ни эгаллаб ўтирган Вардонзе қалъа хонақохи мутавалли-сига беихтиёр қараб қўйишди. Қаноат Евгенияга яқин жойда, Даврон билан ёнма-ён наमतга мук тушиб ўтирарди. Улар таъзияга келганларга навбатма-навбат чой қўйиб узатишарди. Қаноат мутаваллидан кўз узмай, унга ёвқараш қилиб ўтирарди. Мутавалли гурунги мавзуини чалғитиш учун ора-сира лукма ташлаб қўяр, жуда безовта эди...

Қаноат қаршидаги деворда, мутавалли бошга тепасида осибди турган дадасининг милтиғидан кўз узмай, асабий бир кайфиятда ўтирарди: “Дудукка буюриб арава-мизга сен лаънати ўт қўйдирдинг. Дадамнинг умрига сен зомин бўлдинг. Дудукни кўз олдимда сен уриб ўлдирдинг... Ўша ёнғиндан кейин онам қайта ўзларига келолмай оламдан ўтдила... Бунга ҳам сен айбдорсан, қотил! Яна ҳеч нарса қўрмаган бўлиб, бугун келиб уйимиз тўрида ўтирибсан...”

Қаноатнинг қўллари беихтиёр мушт бўлиб тугилди, увоккина танаси титраб кетди. Шу топда Даврон гулли сопол пиёлага чой қўйиб мутаваллига қараб узатган эди, Қаноат ўзини библиб-билмасга олиб, унинг тирсагига туртиб қоборди. Пиёла мутаваллига етмай Давроннинг қўлидан дастурхонга тушиб кетди. Ўтирганлардан кимдир сезди, кимдир сезмади, лекин ҳеч ким индамади. Даврон кизариб кетди, узр сўради. Бироқ мутаваллига чой узатишга қайта журъат қилмади.

— Биламан, — дерди Василий мўйсафидлар билан гурунгда оғзи қизиб, — Қаноат ҳеч кимга ортиқчалик қилмайди. Яхшиси, у биз билан қолсин. Ҳозирча мана шу кулбада, кейин яна ўйлаб қўрамиз. Биз иккимиз — рафикамиз Евгения хоним билан бир хайрли иш бошлаб келганмиз. Бу ишни охирига етказиш учун юзлаб Қаноатлар, минглаб у тенги болалар керак. Ха, бу ишга бутун тумонат — катталар ҳам, болалар ҳам, хотин-халажлар — ҳамма баравар бош қўйиши лозим!

— Билсак бўладими, нима экан ўша хайрли ишингиз? — деди мутавалли чой тўқилганидан кейин ўртада

¹ Бухоро шевасида тоғчи маъносига.

пайдо бўлган ноқулай вазиятни бир оз юмшатиш учун. — Қани, айтинг-чи, қанақа иш экан ўзи? Хайрли-пайрли дейсиз. Хойнахой, болани сарбозликка мўлжаллаясиз десам, ўртага хотин-халажни ҳам, ёшу қарини ҳам қўшяпсиз...

— Эҳтимол, вақти келиб Қаноат аскарликка ҳам яраб қолар. Ҳозир гап тамоман бошқа ёқда, таксир мутавалли, — деди Евгения эри бошлаган гапни давом эттириб. У эрига нисбатан ўзбекчани “қоқинмай” гапирар, шу боис баҳсли масалалар чиқиб қолганида, ҳамиша ижронини Евгения бажарарди. — Ҳаммасидан воқифсизлар, замон чайқалиб турибди. Бухоро тўнтариши ғалаба қилиб, амир қочганига бир йилдан ошиб қолди. Ҳаёт ҳали-вери изга тушмаяпти: бир томонда очлик, танқислик; иккинчи томонда қизил аскарлар амир сарбозларига қарши ҳаракатини бошлаб юборишди. Бу йилги киш ҳаммасидан ошиб тушди: тўқсон кун сурункасига давом этган совуқ, басма-бас эсан “афғон” шамоллари, қум бўронлари Қизилқум этагидаги халқ жонини роса сиқиб олди. Бир ҳафтадан бери Жилвон, Қутчи, Кампирёл, Фозилбек, Варахша, Замон бобо дашт ва қумликларини отда кезиб чиқдик. Қўмилмаган йўл, омон қолган ариқ ва қулба йўқ ҳисоби. Қанча одамлар уйсиз, ерсиз юрибди. Биз энди бир ёкадан бош чиқариб, қум бўронларининг йўлини тўсишимиз, экин ерларимиз, боғ-роғларимиз, ариқ ва булоқларимизни омон сақлаб қолишимиз керак, бошқа иложимиз ҳам йўқ. Яхши яшашни истаган ҳар бир инсон бунга бош қўшиши шарт. Бухоро Халқ республикаси ҳукуматининг қум қўчишларининг олдини олиш, ихоталаштиришни йўлга қўйиш, ўрмон ҳўжаликлари барпо этиш хусусида махсус қарори ҳам бор.

— Нима, нима, эшитмай қолдим? — деди мутавалли сирли бир илжайиш билан ўнг шапалоғини қулоғи орқасига тутиб, Евгения томонга қўзилди. — Ҳукумат қар... қарори бор дейсизми, хоним? Қутурган саҳрони инсофга келтирадиган, қум бўронининг йўлини тўсадиган қанақа қар... қарор экан у, а? — Мутавалли қулини қулоғи остида шашт билан олиб, худди ўша қулини Евгения хонимга қараб паҳса қилди. — Ў, хоним, шуни билиб қўйингки, Қизилқумнинг қутурган қум бўронларини Чинмочиннинг девори билан ҳам тўсиб бўлмайди! Эрингиз билан топиб келган бу чўпчакларни бориб бошқа одамларга — саҳро зарбини кўрмаганларга айтинг, ушалар

ишонади. Бир бандан мўминнинг ортидан бўзлаб қолган мана бу сағир хусусига келсак, унинг тақдирини сизларга ўхшаган етти ёт бегона ғайридинлар эмас, биз ўзимиз ҳал қилурмиз. Қаноат шу бугундан бошлаб Вардонзе қалъа хонақоҳи ихтиёрида бўлади. Хонақоҳ хизматини қилади Дудук ўрнига... Омин!

Мутавалли юзига фотиҳа тортиб, жойидан ярим қўзғалди, лекин ўтирганлардан ҳеч бири унинг фотиҳасига қўл кўтармаганини кўриб, жойига қайта чўкди.

— Бормайман хонақоҳга!.. — Қаноат жойидан шашт билан отилиб туриб, мутаваллига ўқталди. — Йўқ, хонақоҳга бормайман!

— Борасан, бўтам, — деди мутавалли авзойи ўзгариб турган бўлса ҳам илжайишга мойил сирли бир тусда. — Дин даъвати — оллох даъвати, бўтам!

— Бормайман! Бормайман! — Қаноат бир сакраб мутавалли тираниб турган деворга яқин борди. У қандай шашт билан отилиб борган бўлса, ўша шашт билан милтиқни олди, кейин мутаваллига қараб ўқталди. — Йўқ, бормайман хонақонга... Дудукдай хор бўлиб ўлишни истамайман, қотил! Ҳозир отаман сени!...

Ўтирганлар шошиб қолди, баъзиси ўзини эшикка урди. Мутавалли қўрққанидан қўли қалтирок чолнинг орқасига бекиниб, қапишиб олди. Евгения билан Василий Қаноатни маҳкам тутиб, қўлидан милтиқни тортиб олишга ҳаракат қилар, ялиниб-ёлворар, лекин уни улдалаб бўлмас эди.

Шунча олишув ва тортишувда ҳам, барибир, Қаноат милтиқ тепкисини босишга улгурганди: темир затвор “чирк” этди, мутаваллининг бахтига милтиқ ўқланмаган экан!

Бола беҳуш бўлиб йиқилди.

Наматга қапишиб, тошбақадай бўйинини ичкарига тортиб, жон ҳовучлаб ётган мутаваллини кимдир оёғи билан биқинидан туртиб:

— Вақт борида қочиб қолинг, таксир! — деди. — Қайтиб турса сизни ўлдириб қўяди.

Мутавалли қўрқа-писа жойидан турди, ўғри мушукдай аланглади, Қаноатнинг аёл кучоғида беҳуш ётганини кўриб, бироз дадиллашди.

— Сал бўлмаса ўлдириб қўярди, бадбахт етимча, — деб гох кўксига тупуриб, гох сўкиниб супага чиқди. — Сал бўлмаса ўлдириб қўярди, бадбахт сағирак!

Таъзияхонадан чиққанлар аллақачон тарқаб кетишган, борлари ҳам мутавалли жанжалидан узокрок турайлик, деб ўзларини пана-пасткамга уришган эди.

Мутавалли хассасини дукиллашиб, йўлга тушди. Йўл бўйи милтик ўқталган “сархўр” етимчани қарғаб кетди.

– Мен камина қилган дуоибадлар гирибонингдан тутмаса, қараб тур хали... дадангдай илоҳим ҳаром ўлгин!

Маъракадан чиқиб, мутавалли билан изма-из қайтаётган бир тўп бола қўча муқолишида уни тўхтатиб, танбеҳ беришди.

– Қарғишларингиз ўзингизга урсин, таксир, – деди болалар орасида хиёл тетикроғи, ўн беш-ўн олти ёшлар чамасидаги Аҳмад. – Тилийизни тортиб гапиринг. Намунча қарғайсиз. Бўлди-да!

Ходи кўр очик кўзини чакчайтириб, болага қаради. Қоронғида танимади, сўнг товушидан тусмоллаб, кимлигини аниқлади.

– Сенга нима-а? Ҳе-е, тирранча-е! – Мутавалли жаҳл билан уни жеркиб ташлади. – Сен ҳам, ана шу жўраларинг ҳам ўша безорининг бири-да. Сал бўлмаса, отиб қўярди, аблах!

– Ўзингиздан ҳам ўтди-да, таксир, – деди Аҳмад, – Қаноатни хонақоҳ дастёрлигига элтаман дейсиз...

Мутавалли хайрон бўлиб баттар чакчайди.

– Нима бўпти, хонақоҳга элтаман десам? Хонақоҳга боришни орзу қилиб юрганлар камми? Бунинг нимаси ёмон?

Аҳмад кулди.

– Ёмонлиги шуки, таксир... Э, нима десам экан сизга, ундан кўра, яхшиси, сени кушхонага элтаман, деб Қаноатнинг бўйнига аркон солсайдингиз, орқангиздан индамай эргаши-и-иб кетаверарди.

Болалар хуфиёна, сўнг баралла кулиб юборишди.

– Отанг тенги одамни... Бунинг устига шундай табаррук хонақоҳ мутаваллисини калака қиласанми, даъёс! – Мутавалли урмоқчи бўлиб қўлини кўтарган эди, Аҳмад унинг тирсагидан маҳкам тутиб қолди. – Ё опангни хайдаб юборганим келиб-келиб энди алам қияптими, а? Шунинг учун орқамдан хира пашшадай эргашиб юрибсанми?

Аҳмад мутаваллининг учинчи хотини Хуринисонинг укаси эди. Хуринисо жонидан тўйиб: “Елкамнинг чуқури кўрсин ховлингни!” деб эридан ўзи ажраб кетган эди.

Лекин мутавалли ўртада бўлиб кетган можарони ҳозир тескари талқин қилиб, болалар олдида Аҳмаднинг жиғига тегди.

– Нима учун эргашиб юрганимизни кейин биласиз, таксир! – деди Аҳмад мутаваллининг қўлини орқасига қайириб. – Қани, олдинга тушинг! Силтанманг... Бақирманг, фойдасиз. Йўқ, буёққа эмас, ху ана, барханга қараб юринг!

Болалар уни туртиб-итариб, йўлдан четга олиб чиқишди.

– Тунайсанларми? Вой-дод! – Мутавалли бир тўп юлғун ўсиб, қорайиб турган барханга етмай, кумликка “тап” этиб ўзини отди. – Вой-дод, қароқчилар дастидан дод! Хо-й одамлар, қутқаринглар!..

– Бақирманг, фойдасиз, – деди Аҳмад қорнини кумга маҳкам босиб ётган мутаваллининг белбоғидан тутиб, қаттиқ силқиди. – Қўрқманг, қароқчи эмасмиз, ҳар кун кўриб юрганингиз болалармиз.

– Йўқ, ишонмайман! – дод солди мутавалли. – Қароқчилардан баттарсанлар, йўлтўсардан баттарсанлар! Опанг ҳақ ундирилмай юрган эди, биламан, ўша ўргатган бу ишни. Ўша манжалаки ўргатган, ҳа, ўша ўргатган!

Аҳмад жаҳлга чидаёлмай мутаваллига бир мушт тўширди.

– Қанақа бетамиз одамсиз ўзи? Пулингиз билан ишимиз йўқ деямман-ку, ахир!! Сизга айтадиган гапимиз бор, қулоқ солсангиз-чи.

– Қанақа гап? – деди мутавалли шаштидан бир оз тушиб. Бошини хиёл кўтариб, Аҳмад томонга хавотирли қараб қўйди. – Қанақа гап? Гапир.

– Гапимиз шуки...

– Пулларимга ишларинг йўқми, ишқилиб? Чўнтақларимга тегмайсизларми?

– Айтган гапимизга қулоқ солсангиз, тегмаймиз.

Мутавалли жойидан туриб утирди. Лекин чўнтақларини маҳкам ёғимлаб, болага хавотирли назар ташлади.

– Айт, қанақа гапинг бор?

Аҳмад мутавалли қаршида мук тушди. Иккиси юзма-юз туришарди. Болалар уларни холи қолдириб, бир қадам орқага чекинишди ва сергак кузатиб туришди.

– Боя, одамлар қабр бошидан қайтаётганда, муридларингиздан бири сизга, таксир, бир қоғоз келтириб топширди. Гапни чалғитманг. Ўзим кузатиб турдим: сиз

қоғозни олиб, бархан ортига йуқолиб кетдийиз. Тўғри-ми? Тонманг, пулдан, қирқ саккиз чўнтагингиздан умидвор бўлсангиз, тонманг.

– Қирқ саккизталигини қаердан билдинг, а? – Таажжубдан баттар гангиди у. – Ўша манж... э, опанг Хури айтган-да, тўғрими?

– Опам ўз йўлида, – деди Аҳмад совуқконлик билан, – лекин қирқ саккизталигини аниқ биламан. Ўша қоғоз шу қирқ саккиз чўнтакнинг қай бирида? Шунинг билан чиқариб берсангиз... тамом-вассалом!

– Ҳеч бирида... Ҳеч бирида йўқ! – дея мутавалли шошиб-пишиб қўлтиғига қўл урди. – Мана, ҳеч бирида йўқ!

Аслида мутавалли қўлига илинган қоғозни қўлтиғида ғижимлаб турар, чиқариб беришга ҳам, бермасликка ҳам журъати етмас эди. Ким-ким, мутаваллидай одам келиб-келиб бунга журъат қилолмасди: мактубни чиқариб берса – қилмишлари ошқор бўлади; бермай деса буёқда қирқ саккиз чўнтагининг ахволи не кечади! Мутавалли ўйлаб-ўйлаб, ахири, учинчи бир йўл топди – хатни ғижимлаб ютиб юбормоқчи бўлди. Шундай қилди. Қоғозни эзгилаб оғзига тиккан захоти Аҳмад мутаваллининг оғзига мушукдай чанг солди. Шу пайт болалар ҳам баравар ташланишди. Мутаваллини қумга босиб, уст-бошини, чўнтақларини қовлаб-титкилаб ташлашди...

– Падарингга лаънат, ғаламис! – деди Аҳмад мутавалли чайнаган бармоғини белбоғининг учи билан танғиб боғларкан. – Қўлимни ютиб юборай деди-я, қасофат!

– Олдингизми, ишқилиб, Аҳмад ака? – деб сўради Карим.

– Олдим. Ўзиям нақ кекирдагидан суғуриб олдим-да!

– Кетдикми, Аҳмад ака? – деди кистаб Саттор.

– Қаёққа? – деди Аҳмад мутаваллининг бикинига оёғи билан ниқаб. – Тўхтаб тур, хушига келсин, хонақоҳига ташлаб ўтамиз.

– Буни хушига келтириш оппа-осон, – деди Карим Аҳмаднинг қулоғига шивирлаб. – “Таксир мутаваллининг қирқ саккиз чўнтаги қайта қовланси-и-ин!” деб овоз беринг. Овозингизни мундай кўтариброк айтинг. Агар мутавалли жойидан туриб кетмаса, Карим номини бўлак қўяман! Қани, Аҳмад ака.

– Таксир мутаваллининг қирқ саккиз чўнтаги қайта қов...

Аҳмаднинг гапи оғзида қолди – мутавалли хушига келди, тепасида турганларга чакчайди, шоша-пиша чўнтақларини тимирскилай бошлади...

Болалар беихтиёр кулиб юборишди.

МУТАВАЛЛИНИНГ ҚИРҚ САККИЗ ЧЎНТАГИ

“Қўз ўнгингда содир бўлаётган воқеаларга, магарам ишонмасанг, бармоғингни ўзга бир кимсага тишлатиб кўр”. Бу аслида мутаваллининг писанда қилиб қўп такрорлайдиган гапи. У таажжуб оҳангида айтилаётган сўровларга ҳуда-беҳуда шу гапни кистириб ўтарди. – Нега ажабланасан, магарам ишонмасанг, ўзга бир кимсага тишлатиб кўр бармоғингни. Зора шу билан кўзинг очилса!..”

Хўш, содир бўлган бу воқеалардан таксир мутавалли ўз бармоғини энди қайси бир кимсага тишлатиб кўрсин?

Ишқилиб, мутаваллига қийин бўлди-да: кўз олдида одамлар ўзгариб, турланиб кетяпти-ей. Носир варанканинг керосин бермагани устига эл олдида уни эшакка тенг тутиб шарманда қилиши... Бандан мўмин – ҳудожўй Дудукнинг бирдан айнаиши... Бухорои шарифда бўлган ва бўлаётган алъов-далъовлар... Бу икки ғайридин эр-хотиннинг қутилмаганда бу ерларда пайдо бўлиши... Тирмизак Қаноатнинг унга қарши милтиқ ўқталиши... Худобехабар бир гуруҳ болаларнинг уни бу хилда қақшатиб, бошига мушт қўйиши... Ё алҳазар, таксир мутавалли бошидан кечган бу қўргиликларга ишонсинми ё ишонмасинми? Ишонмай деса, мушт еган – у; борйўғидан ажралган – у; таҳқирланган, хўрланган – у; ҳуллас, жабрдийда – у... Шунча можаролардан кейин ҳам кўз ўнгида содир бўлган воқеаларга ишониш учун бармоғини ўзгаларга тишлатиши шартми? Ўн бармоғини ўн кимсага ўн марта тишлатиб қўрганида ҳам гап шу: замона зайли экан, бўлгани бўлди, бўёғи қўчди, мутаваллилик қўрби ўчди – тамом!

Мутаваллига ана шуниси тўхтаб-тўхтаб алам қилар эди...

Ходи аслида болаликдан тентаккушдай қўним билмай ўсди: аввалига опаси билан икки йил отинойникига қатнади, алифни танимай кетди. Кейин мадрасама-мадраса

изғиди – ҳеч ерда муқим туриб ўқиёлмади. Каттани кўрса – калтираб, кичикни кўрса – валдираб юрди. Отаси ҳам икки гапининг бирида: “Дунё сўзад-у, дег жушад!”¹ деган нақли такрорлағувчи эди. Отадан – ўғил, педдан – дакадак; Ходи кўр дегани қозоннинг бир қайнаши учун дунёнинг куйиб кетишига қўнган, бир умр шунга қўниб яшаган ўша диёнатсиз отанинг тантқи фарзанди эди-да!

У отаси раъйдан сира чекинмай яшади. “Бу фоний дунёда неки топсанг, ўғлим, хотиндан, – дерди дадаси. – Толенинг паст-баланди оладиган хотинингни бор-шудига боғлиқ кўринади, ўғлим. Иқтидоринг паст, мендан кейин ўз кўнингни ўзинг кўриб кетишинга ақлим бовар қилмайди... Хотин сени ё эр қилади, ё қора ер қилади. Мендан кейин қачон уйланмоқчи бўлсанг, рўзғори бут, лекин эрга муҳтож аёлга уйлан – ёшу қариси билан ишинг бўлмасин!..”

Бу отасининг унга қилган ҳам насиҳати, ҳам сўнги васияти эди. У дадаси айтгандай қилди – бева аёлга уйланди. Аёлнинг эри Вардонзе қалъанинг там-там савдогарларидан эди. Унинг савдо қарвонлари йил ўн икки ой Қизил Ўрдада катнари, туяларининг қўнғироғи гоҳи Оренбург қўчаларида ҳам жаранглаб қоларди. Қароқчилар Қизил Ўрда даштида савдогарни чавақлаб кетишди. Хотини қирқ ёшида бева қолди. Савдогарнинг данғиллама ховлисига Ходи ичкўёв бўлиб кирганида, бор-йўғи йигирма бир ёшда эди. Тенгқўрлар “ақлини киритиш” учун унга кўп насиҳатлар қилишди. Йўқ, қор қилмади. У раҳматли дадасининг васиятини жонқуяр жўралари насиҳатига қўндаланг қилиб қўйди:

– Зарур бошад – раво бошад, – деб жавоб берди у ўртоқларига. – Ҳеч боқиси йўқ; ёши улўф аёлга уйланиш бизга аждодлардан қолган мерос!

Ходига хотинидан катта мерос қолди: ичкари-ташқари ховли, сарҳадига етиб бўлмас беҳисоб мол-мулк...

Бор-йўғи уч йил турмуш кўриб, бечора хотин қазо қилди. Ходи кўр хотинидан қолган ховлида муқим яшади. Шу ховлида тўрт марта уйланиб, тўрт марта тул қолди. Хар гал хотинлар уни ташлаб кетар, унинг ситамларидан қутулганига чандон шўқроналар айтиб юришарди... Бироқ тўртинчи хотин... Ходи кўрни эр эмас, қаро ер қилиб кетди!

¹ Дунё қуйса қуйсин, қозон қайнасин

Ходи Суюнойга уйланганида у хали ўйинқароқ, ушоққина қиз эди. Тўйдан олдин Ходи раъйига яна таниш-билишлари қўндаланг келди:

“Эшитган қулоққа эриш эшитилади. Қиз жуда ёш экан, увол иш қилма!”

Суюной ёш бўлса-да, эрининг барча зуғумларига чидади. Чидагани сари эрининг шафқатсизлиги ошиб борди. Рўзғорда “томоқдан ўтадиган емиш”ки бор, бари мисқолма-мисқол ҳисобда эди. Ёш жувон эри зуғумларидан тўлиб юрган экан, бир қуни ховлида қизик бир портлаш юз берди...

Ходи гузарга рўпара, қўнғурадор дарвозаси олдида ўтирар, хотини йўлакка шақароб сепар эди. Шу пайт йўлдан хотинининг ҳамқишлоқларидан бири – чўкки соқол, мунқиллаган, доругар чол эшагининг икки биқинига пошнаси билан ниқаб ўтиб қолди. Чол Ходини кўриб, эшагини секинлатди, салом берди. Аёл бегона эркакнинг овозини эшитиб, ўзини дарвозахонага олмоқчи бўлган эди, доругар чол жувонни таниб, овоз бериб сўрашди:

– Э, яхшимисан, Суюн, қизим, омонмисан? Ховлинг шумиди хали? Мен бу ердан кўп ўтиб-қайтаман. Билганимда бирров тушиб ўтардим.

Аёл девор-дармиён қўшниси – доругар чолни дарров таниб, дарвоза остонасида тўхтади, бошидаги рўмолининг бир учини қия кўтариб, ота-онасининг аҳволини сўради.

– Шукр, омон-эсон юришибди, шукр, – деди қўшни чол, – шу эрталаб отангни кўрган эдим. Эшагининг тўқимини сўраб, мана бу шалпанг қулоғимга босиб чиқдим. Хавотир олма, уйдагилар ҳаммаси соғ-саломат. Хайр, соғ бўл, Суюн қизим!

– Мехмон бўп кетинг, бобожон, – деди аёл тил учида бўлса-да, азбаройи мулозамат, кейин харрақда хануз без бўлиб ўтирган эрига “Сиз ҳам тақлиф қилинг” деган маънода зимдан ишора қилди. – Чой ичиб кетсайиз яхши бўларди, бобожон. Узоқ йўл, толиқиб қоласиз.

Ходи хотини ишорасидан кейин номигагина тақлифга оғиз ростламоқчи бўлган эди, йўқ, чолнинг ўзи эшакдан “тап” этиб ерга тушди.

– Қизалоқлигингда ҳам тилинг бийрон эди. Тўғри айтдинг, қизим, узоқ йўл, бир пиёла қайноқ чой ичиб чиқсам – харна, мадор. Бу ишимдан ҳам сен хурсанд бўласан, ҳам эринг. – Чол эшакни етаклаб Ходига қараб

келаверди. – Ху-уш, куёв тура, эшакни каерга боғласам бўлади?

Ходи жойидан эринибгина турди.

– Эшакними? – деди чолга истехзо билан, кейин остонада хижолат бўлиб турган хотинини кўрсатди. – Эшакни хотинимнинг тилига боғланг. Сизни таклиф қилган ўша, мен эмас!

Эр орқасига бурилиб, ховлига кириб кетди. Хотин меҳмон олдида бўлганча бўлди, чолнинг қўлидан арконни олаётиб, бирдан йиғлаб юборди...

Шу-шу, хотини пайт пойлади: эри жума намози кунин Вардонзе қалъаси хонақоҳига кетганида, қўнгил бериб, қўз тагига олиб юрган қўшни йигитни чорлатиб, уйда қўлга илингудек бор мол-мулкни ўмариб, хайё-хуйт деб қочиб қолди...

Ходи, шу-шу, хотин оламан, деб оғиз урмади. Топган-тутганини энди ховлига ташимас (илон чаккан олампдан қўрқади-да!), бор-шудини чўнтақларига солиб, ўзи билан бирга олиб юрадиган одат чикарди. Кишин-ёзин устидан чакмон тушмасди. Унинг остида чопон, чопондан кейин яктак, яктак тагида эса пахталик нимча. Эгнисидаги кийимларида жами қирқ саккизта катта-кичик чўнтак бор эди: қоғоз пуллар, олтин танга ва қумуш чақалар алоҳида-алоҳида тахлаб қўйиларди. Ҳар кунги хайр-садақага тушиб турадиган майда-чуйдалар учун эса мутаваллининг махсус “бикин чўнтаги” бор эди.

Қаноат билан бўлган жанжал кечаси унга “хира папша” бўлган болалар мутаваллининг ана шу қирқ саккиз чўнтагидан хабардор қўлбола “қароқчилар” эди...

Ўша кеча мутавалли инқиллаб-синқиллаб зўрға хонақоҳга чиқди. Хосхонасига кириб, эшикни ичкаридан зич тамбалади-да, устидаги бутун кийимларини ечди, қирқ саккиз чўнтагини бир-бир титкилади. “Бикин чўнтак”лари ҳам қолмади, қовлаб қўрди. Анча-мунча танга-чақаларнинг “юқи” қолганига шукр қилди, пулларини қайта дасталади. Олтин тангаларни эринмай битта-битта санаб чиқди. “Энг хатарлиси, – деб саросимага тушди у, – Аҳмад оғзимдан юлиб олган қоғозлар... Мана шу хатарли, жуда хатарли. Бу тирмизакка қоғозлар нечун керак бўлиб қолди ўзи? Ё муридим валақлаб айтиб қўйдими? Бир балоси бўлмаса шудгорда қуйруқ найласун...”

Ходи кўр кекирдагидан зўрға юлиб олинган қоғоз... Қаноатнинг халкаланган каптар билан жўнатган хати эди.

Бир балоси борки, болалар мактубларни кекирдагидан юлиб олишди-да. Замон бизлардан юз ўгириб, уларга бокиб турган бўлса... Ўзи не арвоҳи бад урди мени? Хотинларим қарғиши тутдими ё? Ундай десам, мен уларни эмас, улар мени ташлаб... ташлабгина эмас, талаб кетишди-ку?! Энди буюғига қандай йўл тутсам экан? Тўхта-тўхта, ақли ожизимча, камина учун омонлик йўли қолган – ана у икки ғайридинни ўз оёғида қайтиб кетадиган қилишим, магарам кетмаса... Унда асфаласофилинга жўнатишим керак. Кейин қароқчи болалар билан олишамен. Хусусан, Қаноат билан Аҳмадни тезроқ даф қилурмен!

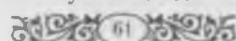
ШАФҚАТСИЗ МУТАВАЛЛИ

Табиатга ранг кириб, саҳро уйғонмоқда эди. Қалдирғочлар хали ўз инларига қайтмаган бўлсалар-да, майса-ғиёҳлар, новда-нихоллар қўзғалиб, қўм-қўқ осмон рангига мойил тусда товланмоқда, димоғларга ажиб бир баҳорий хид гупуриб урмоқда эди.

Евгения билан Қаноат бир ҳафтадирки, эрта тонгда туриб, уй тараддуи билан банд бўлади. Қўм уюмларини ховлидан нари суриш, супани кенгрок очиш учун қўлларидан кетмон билан белкурак тушмайди. Кошки, бу ишнинг адоғи бўлса!..

Мутавалли билан бўлган ўша кунги жанжалдан кейин Қаноатнинг уч кунча мазаси қочиб ётди. Шу кунларда бир оз ўзига келган, анча-мунча “жон” кириб қолган эди. Барибир, жўралари ундан ташвишда, шу боис унинг ахволидан доим хабардор бўлиб туришибди: Карим, Даврон, Аҳмад, Саттор ва бошқа тенгқурларнинг оёғи ховлидан узилмай қолган – бири қўйиб, бири келади, бири кетиб, бири қолади. Бу эрта жўралари негадир бир пайтда ёпирилиб келди. Улар хашарга йиғилишган эди. Евгения болаларнинг бу ниятларини эшитиб, жуда хурсанд бўлди...

Василий ўтган бир ҳафта давомида икки марта Қонгга қатнади. Бир боришида битта эшик, иккита дераза олиб келди. Иккинчи борганида отига учта сим қаравотни ўнгариб қайтди. Хашарчилар қўмагида эшик ва деразалар уйга ўрнатилиб, ташкари-ичкари деворлари шувадди, оҳак суртилиб, оқартирилди. Ховли анча тартибга кирди, уй ораста бўлиб қолди. Қаноатнинг дадаси

қуриб кетган уйдаги шиша туйнук ўрнига ўрнатилган икки тавақали дераза узукка қўз қўйилгандай ярашиб тушди. Қаноатга ажратилган каравот ана шу дераза тагига қўйилди. Дераза тавақалари шундок очилса, у ёғи Вардонзе қалъа – қўм-қўк яшнаб турган ўтлок, сал нарида туя ўрқачидай қўмтепалар, ундан нарироқда хисор тепалиги, устида улкан дўлана дарахти...

Хашарчилар супа четидан узун қилиб гулзорга жой тахлаб, ҳар хил гул уруғидан экиб, гулзорнинг икки бурчида иккита дўлана ниҳоли ўтказишди. Супага шолча тўшаб, шу ерда тушлик қилишди. Евгения пиширган қарам шўрвани мактаб-мактаб, маза қилиб ичишди...

Ҳама гап дастурхон бошида очилди: Евгениянинг болалардан розилиги ҳам, норозилик сабаблари ҳам...

– Ҳамжихат, биродар бўлиб юришларийиз менга ёқади. Дўстликка нима етсин! – деди Евгения улардан миннатдор бўлиб. – Қўм қўмиб кетган ана шу қимсасиз уйларни қўряписизларми? Эшитишимча, эгалари қишдан омон чиқиш, жон сақлаб қолиш учун уйларини вақтинча ташлаб, буд-шудлик, ўзига тинчроқ қариндош-уруғлариникига кетиб қолган. Энди уй эгаларини қайтариб, қишлоқни сонга солиш лозим. Бу учун сизларнинг уларга ёрдамингиз керак. Шу бугунгидай хашарга чиксак, уларга ёрдам берсак, ёмон бўлмасди, шундай эмасми?

– Шундай, – деди болалар бир овоздан. – Албатта ёрдамлашамиз!

Евгения бир зум болалардан қўз узмай қараб турдида:

– Ҳу-у-ш, болалар, энди ўша кунги жанжал ҳақида гаплашсак... Мутавалли можаросидан... – деди гапни тагдор қилиб. – Мен сўрайман, сизлар жавоб берасизлар. Майлими?

Болалар олазарак бўлиб, бир-бирига қараб олишди. Ўша кунги жанжалнинг бошида турган Аҳмад эса Қаноатга яширинча қўз қисиб, бўшаган қосаларни йиғиштириш баҳонасида жойидан турди. Лекин Евгения уни жойига ўтирғизди.

– Ўтир. Қозон-товокни ювишга ўзим улгураман хали... Сизлар билан очикчасига гаплашиб олишимиз керак, – деди аёл қовоғини солиб. – Нима дединг, Василий?

Бу билан аёл эрига: “Мабодо яккалик қилиб қолсам қўллаб юбор”, демокчи бўлди. Василий хотинининг фикрини англаб, дарров маъқуллади:

– Болалар ҳалдидан андак ошиб кетяпти назаримда, – деб қўйди ташвиш билан. – Бу кетипда, билмадим, булар ўғри ё қарокчи бўп кетади!

– Тўғри, – деди Евгения, – тўғри пайқабсан, Василий. Бу кетишда ҳар нима қутсанг бўлади булардан. Қани, сўраб қўрайлик-чи, эҳтимол, ўзлари айтиб берар можаро сабабини...

Аёл болаларнинг ўзлари иқроф бўлишини қутди. Лекин болалардан садо чиқмасди. Кутиб-кутиб, ахири, Евгениянинг токати тоқ бўлди.

– Айтмайсизларми? – деди такрор сўраб. – Мендан ҳам, мана Василий амакиларингдан ҳам гап яширасизларми?

Болалар ҳамон жим эди. Аёл яна қутди. Болалар бош эгиб ўтиришарди. Евгения бу сукутдан шуни пайкадики, болаларда сирни ошқор қилиш нияти йўқ. Уларнинг мурғак қалби, мурғак тили бир қарорда турарди: “Бир-бирини сотиш йўқ!”

“Эҳтимол, улар айтмасликка олдиндан келишиб, қасамёд қилиб қўйишгандир, – деб ўйлади аёл қимтиниб ўтирган болаларнинг серташвиш юзларини, олазарак қўзларини обдан қузатиб туриб. – Айтмай тўғри қилишди... Бир гапда қатъий туришлари яхши. Лекин бўлиб ўтган воқеани ўз тиллари билан айттиришим, иқроф қилдиришим керак. Эшитишимча, ҳозир мутавалли муридларини жамлаб, болаларга, уларнинг ота-оналарига, қариндош-уруғларига қарши катта фитна тайёрлаётган эмиш. Булар баҳонасида бизга ҳам осилиши аниқ. Улар бир қутурса, кейин тўхтатиш қийин бўлади. Болагиналарни бу одамхўр мутаваллининг шафқатсиз панжасидан омон сақлаб қолиш керак!...”

“Энг муҳими, – деб ўйларди Василий хотинининг ҳаёлчан қўзларидан қўзини узмай, – болалар не мақсадда ўлакка мутаваллини талашган? Шуни билиш керак. Бу бир. Иккинчидан, эҳтимол, бу кетишда болалар бундан каттароқ ишларга қўл уришар... Бундан Қаноат ҳам хабардормикан? Нима бўлганда ҳам буларнинг тили бир. Агар шундай бўлмасайди, Қаноат нега ўша кеча мутаваллига милтиқ ўқталди? Биз катталар тушунмайдиган қандайдир бир сир бор бу ерда?”

“Бу болаларнинг қўксига мутаваллига қарши қанақа қасос бор ўзи? – деб ҳамон ҳаёл сурарди аёл. – Билиб бўлмайди, лекин билиш керак!”

– Хўш, ўғлим, – деди Евгения ёнида ўтирган Қаноатнинг елкасига қўлини қўйиб, – гапни кимдан бошлаймиз? Қани ким айтиб беради?

Болалар ҳамон сукутда эди.

– Ўғил онадан гап яширса... Она айтар сўзини ўғлидан сир тутса... хўш, бу қанақаси бўлади, ўғлим?

Бу гинадан кейин Қаноат бир оз хушёр тортди. Болаларга бир-бир қараб олиб:

– Ая, гапнинг очигини айтсам... – деди тутилиб. – Очигини айтсам...

– Ҳа, ҳа, мен сендан очигини кутяман. Очигини айтгин, болам.

– Очигини айтсам, ая, – деди Қаноат боядан бери айтолмай турган муддаосига ўтиб, – бу ерда ҳеч ким ҳеч кимни сотмайди... Гапнинг очиги шу, ая. Сотишга ҳақки ҳам йўқ! – Қаноат бир оз ўйлаб туриб, гапини давом эттирди. – Майли, ая, сизга айтаман, лекин ҳозир эмас...

– Хўш, қачон? – деди аёл ажабланиб, – қачон айтасанлар?

– Ишқилиб, ҳозир эмас.

Аёл жилмайди.

– Қачон бўлмаса? Бирор шартларинг бўлса, уни айтинлар.

– Шартимиз шуки... ўзи бир ҳисобда шартга ҳам ўхшамайди. – деди Қаноат торгина манглайини резарепа тер босиб, – шундай оддий бир гап... Ҳозир биз билан бирга борасиз... Қайтишда ҳаммасини айтиб берамиз. Кейин... эҳтимол, айтишга ҳожат ҳам қолмас. Ҳаммасини ўз кўзингиз билан кўрасиз... Юринг, ая, кетдик. Сиз ҳам юринг, Василий амаки.

Евгения билан Василий болалар қуршовида йўлга тушишди. Аҳмад олдинда йўл бошлаб борарди...

Улар Жилвон ариғи ёқалаб талайгина юришди. Узокдан хайбатли нортуюни эслатадиган тепаликдан ошиб, унинг ортидаги тақир ялангликда тўхтадилар. Ялангликнинг бир томони тепа, икки тарафи қум барханларига бориб такалган, ўнг ёнбошидан эса шарқираб Жилвон ариғи оқарди. Ариққа туташ, чорзарб қилиб катта ҳовуз қазилган, атрофида қатор қора тол ниҳоллари экилган. Ҳовуз беригоҳида қурилиш майдончаси. Евгения бир қарашдаёқ тақир ялангликнинг жуғрофий ҳолатини дарров пайқайди: ғарбда Денов, шарқ томонда Қумбосди киш-

лоғи. Бошқа маҳалла, кишлоқлар ҳам шу атрофда, деярли узок эмас...

– Дадам тенг оралик, деб мактаб қурилишини шу ердан бошлаган эдилар, – деди Қаноат қўзида ёш халқа уриб. – Ҳамма ёпирилиб ҳашарга чиқди. Қўшни кишлоқлардан ҳам ёрдамга келишди. Биз болалар ҳам четда қолмадик, ая, сувиға, чойига қарашдик. Одамлар елкаларида гишт қолип кўтариб келиб, қуни билан лой қориб, гишт қуйишарди. “Агар Носир варанка ўқитадиган бўлса, ўғил-қизларимизни шу янги мактабга берамиз!” дейишарди даданинг ҳамкишлоқлари. Биласизми, ая, ҳаммасидан ўзим хабардор эдим: ҳали унда ҳовуз қазилмаган эди. Мен мана шу ерда, – Қаноат ўзи турган ариқ қирғоғини оёғи учи билан нуқиб кўрсатди, – шу ерда самовар қайнатиб, ҳашарчиларга чой дамлаб берардим. Бир ойда мактабга етгулик гишт тайёр бўлди. Энди қурилажак хоналар синчига (пойдевориға) пишиқ гишт керак, деб одамлар ўзаро пул жамлашди. Пишиқ гишт излагани кетишди. Қолган ҳашарчилар эса қазилган лой хандакни кенгайтириб, уни ҳовузга айлантиришди. Дадам қурилишдан кетмасдилар. Кеча-кундуз мана шу ҳовуз бўйида ётардилар. Ўша кеча, фожиа юз берган кунда, бир гуруҳ номаълум оломон даданинг устига бостириб келган...

Қаноатнинг товуши дарз кетиб, сўзидан тўхтади, чуқур хўрсинди.

– Бу йўлингдан қайт, деб олдин дадасини кўрkitишган, – деди Карим Қаноатнинг гапини давом эттириб, – дўқ-пўписа қилишган, уришган.

– Лекин Қаноатнинг дадаси: “Ўлдирсаларинг ҳам йўлимдан қайтмайман!” деб туриб олган, – деди Аҳмад бобосидан эшитган гапни такрорлаб. – Кейин... Ўша одамлар Носир амакининг тўқкиз ериға пичоқ уришган, тилини кесиб... чўнтағига солиб кетишган!

Ўртаға оғир жимлик чўкди. Ҳеч кимдан сас чиқмасди. Қаноат ариққа энгашиб, ҳовучлаб сув ичди. Сўнг юзини ювиб, қақдини ростлади. Аяси узатган оппоқ рўмолчаи олиб, юзини артди.

Фожианинг қолган қисмини Даврон айтиб берди:

– Ўша ёвуз одамлар Носир амакининг бўйниға синган ёрғучоқнинг иккита тошини осиб, ҳовузға чўқтирган эканлар. Кейин ана шу ариқнинг бутун сувини гишт териб қўйилган тақир ялангликка оқизишган. Шуича гишт сув остида қолиб, нес-нобуд бўлди. Эрталаб бу ерга келганимда, тақир ялангликни сув босган эди.

– Дадамни уч кун излаб, ҳеч ердан топишолмади, – деди Қаноат қўлидаги рўмолча билан кизарган қўз жияқларини артиб. – Уч кун излашди. Сахрода изланмаган жой қолмади. Топилмади...

– “Ғанимлари бўлса, эҳтимол, ўғирлаб кетишгандир”, деб гап чиқаришди, – деди Аҳмад. – Бу гап мутаваллидан чиқди. Ҳамма ишонса ҳам, биз ишонмасдик бунга. Карим билан чуқинди сув бўйида турганимда, қўзим қатимдай узун кизил матога тушди. Каримга кўрсатдим. Сув кўм-кўк, тиник эди. Лекин матонинг охири қўзимга кўринмас, лой остида қолган эди.

– Олдин ажабландим, – деди Карим Аҳмаднинг гапини оғзидан олиб, – кейин кўнглим ниманидир сезди. Безовта бўлдим. Бориб ҳашарчиларга айтдим. Уч киши сувга кириб, ўша кизил белгигача сузиб боришди... Қаноатнинг дадаси чуқинди лой остида экан...

– Бу ишни ким қилган? – деди Евгения дарғазаб бўлиб. – А, ким қилган бўлиши мумкин бу ваҳшийликни? Билдиларингми кейин? Бирор ерга хабар қилдингларми?

Болалар индашмади. Евгения саволини қайта такрорлаган эди, Қаноат қўзини олиб кочиб, Аҳмадга сир бой бермади. Денов орқали айланиб ўтадиган ёлғизоёқ йўл билан уларни Қумбосди кишлоғига бошлаб кетди. Аёл билан эри саволларига аниқ бир жавоб ололмай, улар ортидан итоаткорона эргашиб боришарди...

Қош қораймоқда эди. Қаноат чирокни ёқди. Уйга жой қилиб дастурхон ёзишди. Евгения тушлиқдан қолган қарам шўрвани иситиб, болаларга ярим қосадан сузиб берди.

Қолган гап дастурхон бошида давом этди. Аҳмад ярим қўзғалиб, тиззасига тиранди-да, чўнтақларини қоқиштириб, икки сикимдан зиёдрок олтин танга, белига резина ўтказилган икки даста қоғоз пулни дастурхон устига қўйди.

– Бир юз етмиш икки донга тилла танга! Мана буниси қоғоз пуллар... Мутаваллининг чўнтагидан олганимиз шу!

Евгениянинг ранги оқариб кетди. Василий нима қиларини, нима деярини билмай қолди.

– Ахир... Ахир, бундай қилиш яхши эмас, – деди тугилиб. – Бировнинг пули... Яхши эмас...

– Яхшими, ёмонми, шу ишни қилдик, – деди Аҳмад қатъий товушда Василийнинг гапини рад этиб. – Биз шундай қилишга мажбур бўлдик... Шундай қилдик!..

– Мажбур бўлдик, дейсанми? – деди Евгениянинг лаблари алланечук титраб. – Мажбур бўлдик дейсанми? Ким мажбур қилди?

– Ёмон одамларнинг ўзлари... – деди Аҳмад товуш пардасини туширмай. – Одамхўр мутаваллининг ўзи мажбур қилди! Бу хали ҳаммаси эмас... Тўхтанг, мана буни кўринг. – Аҳмад қўйин чўнтагидан ғижимланган иккита қоғоз чиқариб, Евгенияга узатди. – Марҳамат, мана буларни ўқиб кўринг.

Балбахт кимса томонидан битилган бу хатни аёл қийналиб, зўрға ўқиди. Ўқиб бўлиб дод деб юборишига сал қолди.

– Вой-й, хоин, мут... мутавалли-е! Вой-й, одамхўр-е!

Хатнинг мазмунидан бу ерда хозир фақат Василий бехабар эди.

Евгения эрининг арабча харфни чала-чулпа танисада, лекин эплаб ўқиёлмаслигини билар эди. Шу боис бир оз тин олиб, хатни ўзи унга ўқиб берди.

“Дахшат! – деб ўйлади Евгения хатдан гангиб қолиб. – Дахшат!! Аблах мутавалли одамлар қўзи олдида ўзини хонаки мушукдай беозор кўрсатиб, аслида тўқими тагида шунча макр-хийласи бор эканми? Вой, тўнғиз қўпгур мутавалли!”

Униққан, ғижимланган иккинчи хат Қаноатники эди. У не-не умидлар билан битиб, қаптар оёғидаги ҳалқага кистириб жўнатган хат эди: “Ушбу хат кимнинг қўлига тушса, – шивирлаб ўқий бошлади аёл, – диёнатиға хиёнат қилмай бизни қутқаришга шошилсин...”

“Кўнглим сезиб турувди, мутавалли ўшанда хатни ўқиб, Қаноатни қутқаришга шошилмаган, – дея ижирғаниб ўйларди Евгения. – Диёнатиға хиёнат қилиб, Қаноатлар уйидан жаноза хабари келишини қутган... Аблах!”

– Қаптарбоз қаптарбоз билан тил топиб билади, ҳар ҳолда, – деб қулди Даврон. – Мутавалли билан ўрта-мизда ошначилик бор, шу қаптарлар туфайли. Хат дарагини Қаноатдан эшитиб, бир куни хонақоҳга бориб, мутаваллидан шу гапни сўраб-суриштирдим. Йўқ, мутавалли пешонасини Қуръонга тираб: “Қаломулло урсин, хат-пат олганим йўқ!” деб қасамёд қилди ўшанда... Қаноатнинг онасини кўмиш маросимида мутаваллининг муринини гапга солдим. Қаноат битган хат мутаваллининг чўнтагида, деб ўша мурид айтди. Ўзи хозиргина Тикай қўлидан қайтган экан. Қўрбошидан аллақанақа номами-

помами олиб келдим, деди. Нималигини ўзи ҳам билмас эмиш. Бу гапни Аҳмад акага айтдим. Шундан кейин ҳалиги иш бошланиб кетди...

– Мутаваллининг кимлиги аён бўлди, – деди Евгения Давроннинг гапини кесиб. – Ҳўш, болалар, энди нима қиламиз?

– Бўёғи сизга боғлиқ, ая.

– Хатни тегишли ташкилотга элтиб топширсак, – деди Евгения бирдан кизишиб кетиб. – Хусусан, Қаноатнинг дадаси хусусидаги маълумот уларга асқотади. Дудук масаласи ҳам ўз-ўзидан очилади. Улар аралашса, кўп нарса ошкор бўлади. Мутавалли хали ҳаммаси учун жавоб беради!

Болалар хатни топширишга қўнишди, лекин тангаларга қолганда... бир тўхтамга келишолмади!

– Тангалар ҳозирча сизда тура турсин, ая, – деди Қаноат.

– Уларни янги мактаб қурилишига сарфласак, – деди Аҳмад. – Бир мактабга етгулик гиштни мутавалли нобуд қилди. Шунинг ўрнига...

Болалар Аҳмаднинг таклифини маъқуллашди. Василий ҳам болаларга қўшилди. Ёлғиз Евгения уларнинг раъйига қарши чиқди.

– Болаларни бола десам, сенга нима жин урди, Вася? – деди у эридан ранжиб. – Қаноатнинг дадаси не-не орзумидлар билан бошлаган янги мактаб қурилишига мутаваллининг харом-хариш пулларини ишлатамизми? Йўқ, бундай қилиш ярамайди. Кучимиз етмаган қисми бўлса, хашарчиларни кўмакка чакирамиз. Улар ишга яқдил бош қўшишса, мактаб тез битади.

Аҳмад аввалига ўз сўзида қаттиқ турди. Бироқ ўйлаб кўрса, Евгения айтган маслаҳат ҳам ёмон эмас. Қўнглига бир оз илиқлик югурди. Қолган болалар ҳам Аҳмаднинг раъйидан чиқолмай, шу таклифга қўнишди.

ХАШАР

Қўнлар кизиб кетди. Явшон ва кавракка ранг кирди. Новда-нихолларда куртак ниш урди. Киш запитдан кавракка кириб, диққинафас бўлиб ётган одамларнинг елкасига қуёш тафти тегиб, кумурскадай дала-даштга ёпирилиб чиқа бошлади. Евгения анчадан бери кишлок оксо-

колларини йиғиб, улар билан бақамти бир маслаҳатлашиб олишни мўлжаллаб юрарди. Мана, у кутган, у мўлжаллаган шундай кун келди...

Носир варанка фожиали ўлимнинг бир йиллиги арафасида Евгения оксоколларни ховлига чорлаб, хотира оши берди. Меҳмонларга супада жой тахланди. Осмоннинг кош-қовоғи солиниб, бирдан шовуллаб ёмғир уриб берди. Маъракадагиларга ичкарида жой ҳозирланди: хонадаги ёзув столи, курсилар, сим қаравотлар олиб чиқилиб, кўрпача солинди. Қариялар йиғинида Қаноатнинг жўралари астойдил хизмат қилди: бири елкасига сочик тутиб, яна бири самовар қайнатиб, меҳмонларга қайнок чой дамлаб берарди. Қаноат билан Аҳмад эса бел боғлаб, йўлакда тик турар, меҳмон кутиб, меҳмон қузарарди.

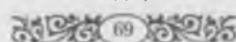
Хонақоҳ мутаваллиси маъракага хабар қилинмаган эди. Лекин у ҳассасини дўқ-дўқ уриб, қорнини лиқиллатиб, пешинга яқин ўзи келиб қолди. Йўлакда Қаноат билан Аҳмадга кўзи тушиб, бир лахза тўхтади, тараддудланди, афти тундлашиб чимирилди, лекин, дарров аслига қайтди: болалар хали салом беришга улгурмаган бўлса-да, икки қўлини ҳассаси билан қўшиб қорни устига қўйди:

– Ваалайкум ассалом! – деди мулоийм жилмайиб. Кейин Қаноатга яқин келиб, жуссасизгина елкасини қучди. Унинг авзойи билан товуши бир лахзада турланиб, йиғига мойил бир тусни олди. – Яхшимисан, бўтам? Буни қара-я, дадангни ўлганига дарров йил тўлдими, а? Худди кечагидай кўз ўнгимда турибди-я! Вой-вой, ёш кетди, шахид кетди, ҳаммани қуйдириб кетди!.. Ўлим – боди хазон, бўтам, боди хазон... Умр – япроқ янглиғ паришон...

Қаноатнинг кўксини нимадир ёғимлаб олди, кўзидан тиркираб ёш оқди...

Маърака тугаб, фотиҳа ўқилганидан кейин ўртадан дастурхон йиғиштириб олинди. Меҳмонларга чой қуйиб чиқилди. Евгения аччиқ гап ва аччиқ таъналар ана шу аччиқ чой устида бўлса керак, деган хавотирда эди. У кўпроқ мутаваллидан чўчирди. Йўқ, мутаваллининг шашти олдингидан паст, мумини йўқотиб қўйган қосибдай саросимада эди.

Бугунги гурунгда мутаваллидан кўра қўли калтироқ чол кўпроқ жиззакилик қилди, безовта бўлиб гапирди.

– Мен сизга айтсам, қизим, гапларийиз тамом ғалат – бу сахрога Пиримшоҳ¹ тирилиб келса ҳам бас келолмайди. Ҳа-ха, ишонинг, бас келолмайди. Оллохнинг ғазабига йўлиққан сахро бу! Ниманки қилсайиз, қизим, бари зое кетади, одамга панд беради.

– Ундай деманг, отахон, ҳар кимнинг куз очиб қўрган, киндик қони томган жойи – ўзига азиз, ўзига муқаддас. Сиз уни худонинг ғазабига йўлиққан, деб камситаяпсиз. Мана менда Носир акадан қолган “Хотиранома” дафтари бор. Яқинда буни Қаноат топиб берди. Носир аканинг айтишича, бу ажойиб хотирани аждодларидан қайси бири бошлаб ёзгани номаълум эмиш. Ҳар бир авлод янги авлодга шу дафтарни қайта қўчириб, хотира қолдираверган-қолдираверган... Хуллас, рухсат этсангизлар, шу хотираномадан қизик бир жойини ўқиб берсам:

“Эрон подшосининг ўғли Шопур Бухорхудот хузурига сифиниб келиб, Бухоро фукаролигини қабул қилди. Шахзода ов жинниси эди. Шикорга қизиқиб, биз яшаб турган мана шу жойларга келиб қолибди...”

Бу жойлар, ўғлим, ўшанда Мосаф воҳасининг энг қўрқам гўшаси бўлган: қир-адирлар, ўтлоғу яйловлар, боғу роғлар; раста-раста чорбоғлар... Бири-бирдан гўзал паррандаларини, бири-бирдан абжир даррандаларини айтмайсизми? Булбулу қумрилар, тўтию товуслар, майнаю беданалар, мусичаю ғурраклар – минг хил муқомда хиром этган. Буларни қўриб, келгинди шахзоданинг оғзи ланг очилиб қолибди. У шу ерда муқим қолиб, ҳисор қўриб олиш учун рухсат сўраб, Бухорхудотга чопар юборибди. Бухорхудот шахзодага рухсати олийнишон берибди. Келгинди шахзода шу қўндан эътиборан қўлига қурол олиб, гўзал табиатга, унинг жонли ва жонсиз мўъжизаларига қарши суиқасд бошлабди: отибди, чопибди, топтабди...”

Евгения қўлидаги чарм қопланган дафтарни ёпиб, ўтирганларга чуқур разм солди: ўқиб бергани уларга қанчалик таъсир қилган-қилмаганини билмоқчи бўлди.

– Қўрқисизми, отахон, бу тарих, – деди қўли қалтирок чолга қараб, – Носир ака ўйлаб топган чўпчак эмас. Одамлар суиқасд бошлаган ўша кўндан бошлаб, йиллар, асрлар ўтиб табиатнинг ўз шукухи, ўз латофати, бор файзу таровати қўчиб, аста-секин емирила бошла-

ган. Одамлар дастидан инкирозга юз тутган табиат эса қилган шу гуноҳлари учун одамлардан қасос ола бошлаган.

– Йўғ-е, қўйсангиз-чи, – деди чол таажжубга тушиб, – табиат деганингиз тилсиз, фаҳмсиз бир... Йўғ-е, табиат қасос олишни қаердан билсин, қизим?

– Табиат қасос олишни яхши билади! – Аёл ўтирганларга катъий, дона-дона қилиб гапира бошлади. – Рўпарангизда ястаниб ётган мана шу яйдоқ сахро... Сахронинг тез-тез қутуриб, одамлар бошига солаётган не-не кулфатлари: бўрон, “афғоний” гармселлар, изғиринлар, жазирама, сувсизлик... Мана шуларнинг бари, агар билсангиз, отахон, ўша қасоскор табиатнинг одамлардан олган ва олаётган қасослари... Энди одамлар табиат билан иноқ бўлиб яшамоғи керак. Аламзада табиат жароҳатларига инсон малҳам қўймаса, айтинг, бу марҳаматни бошқа ким қила олади? Албатта, инсон.

Евгения уй адоғида, эшикка яқин пастаккина курсида эри билан ёнма-ён ўтирар, ўрталарида Қаноат тик турарди. Аёл чолдан яна бирор эътирозли гап қутган эди, йўқ, ундан бошқа садо чиқмади. Мутавалли бўлса бўлиб ўтган шунча гапга на ҳа деди, на йўқ деди, бошини қўйи эгиб жим ўтирди.

“Йўқолган мактубларнинг хиди чиқиб қолармикан, деб икки ғайридиннинг оғзини искагани келган бу қасофат! – деб аёл қўнғлидан ўтказди. – Эҳтимол, мутавалли гапимнинг нозик жойини қутаётгандир... Агар чиндан ҳам шуни қутаётган бўлса, хали-замон ёввойи мушукдай бирдан оғзимга чанг солиб қолади”.

Мутавалли “чанг солиши”дан олдин Евгения ўртага банд солиб қўймоқчи бўлди. “Якка ва ҳимоясиз эмасмиз, давлат муҳофазасидаги одамлармиз!” деган маънони мутавалли ва унинг тарафдорларига олдиндан уқтириб қўймоққа қасд қилди. Эрига “гапир”, деб секин шивирлади. Василий елкасини бир қашиб олиб, қўли қалтирок чолнинг оғзи бўшагини қутди...

Василий Жилвонга қўчиб келганидан бери ўтган қисқа фурсатда тирикчиликка зарур лаш-луш, ашқол-дашқолларини битта қўймай Когондан ташиди. Шу орада янги ҳукуматнинг қўлидан иш келадиган нуфузли раҳбарларига учраб, қўрилажак ўрмон ҳўжалигига асқотадиган анча-мунча нарсаларни ундириб қайтди. Сахродан қўнғил узиб, ҳеч қаёққа чиқолмай қолган Евгения эса эрининг

¹ Уддабўрон, абжир қаҳрамон сифатида Бухорода сўзлашув жараёнида қўп ишлатилади.

бу югур-югурларига “ўта абжирлик!” деб баҳо берди. Аёл эрини янги-янги ишларга ана шу йўсинда рухлантириб турар эди.

Василий чолнинг оғзи бўшар-бўшамас гапни ана шу қурилажак янги хўжалиқдан бошлади:

– Ўрмон хўжалиги учун, ўртоқлар, ҳозирча ундирганим: икки бош туя, учта эшак, икки бош от. Бошқа ташкилий-маъмурий ишлар учун ҳам оз-моз пул ажратиб беришни ваъда қилишди...

– Ана, кўряпсизларми, отахонлар, – деди Евгения эри берган ахборотдан кейин рухланиб, – бизни давлат ўз химоясига олиб, ҳар томонлама қўллаб-қувватламоқда. Нимани талаб қилсак, ўшани муҳайё қияпти. Бизга энг зарури: ҳозирча одамлар мадади... кейин уруғлик масаласи... Хашарчиларни уруғлик билан ўз вақтида таъминлаб турмасак, ишимиз юришмайди. – Евгения оксоқолларнинг диққатини ўзига қаратиб, чўнтагидан бир ховуч уруғ чиқариб, боя даҳанаки “жанг” қилган қўли калтирок чолнинг кафтига тўкди. – Мана бу саксовулнинг уруғи, отахон. Сизларнинг қакрок Жилвонда тоза яйраб ўсади. Мана буниси, отахон, – деди иккинчи чўнтагидан яна бир сиким уруғ чиқариб, кафтида ёйиб, тушунтира бошлади, – буниси Россиядан келтирилган ихота уруғи. Дарахти чидамли, чайир, баланд бўлиб ўсади. Эр-хотин иккимиз ҳам агрономмиз, буларнинг “тили”ни яхши биламиз. Бу уруғлар қумда ҳам, шўрхоқда ҳам ўсаверади. Ана шу ихота дарахтлари билан қумнинг йўлини тўсамиз. Ҳозирча мана шу уруғдан Когонда ярим вагон бор. Ярим вагон черкез уруғидан бор. Ана шу уруғларни тезроқ ташиб келтиришимиз керак. Уруғ ет-маса яна олдирамиз.

...Эртасига, келишилган пайтда беш қишлоқдан жамоа жам бўлиб, Қаноатлар ҳовлисига тўпланди. Бугун анча-мунча хотин-халажлар ҳам келишган эди. Евгения билан Василий тўпланган одамлар билан саҳрони ихоталаш, уруғ сепишни қачон бошлаш, хашарчиларни ишга жалб қилиш хусусида узоқ маслаҳатлашди.

– Жилвоннинг қум бўронига, кеча отахонимиз тўғри айтдилар, темир девор ҳам дош беролмайди, бу ҳақ гап. – Евгения товушига вазмин оҳанг бериб, якка-якка гапирарди. – Қум кўчишини тўхтатиш учун шундай бир салоҳиятли девор қурамизки, бунинг номи бизнинг фанимиз тилида “Яшил девор” ёки “Яшил қалқон” дейила-

ди. Бу “Яшил девор” машҳур Хитой деворидан ҳам чандон мустаҳкам бўлади. Буни ҳамқишлоқларингиз Аҳмад Дониш бир умр орзу қилиб ўтган. Дониш қум кўчишини ихота деворлари билан тўсишни амирга тақлиф қилганида, Бухоро ҳукмдори унинг хоҳишини рад этган. Аҳмад Дониш руҳини шод қиламан, деган ҳар бир шофирконлик бугун Жилвоннинг “Яшил девор” қурилишига ўзининг муносиб хиссасини қўшимоғи лозим!

Евгениянинг ишораси билан Қаноат уйдан қалин ўрам қозони – барпо этилажак ўрмон хўжалигининг хомаки чизгилар харитасини олиб чиқиб, хонанинг қунгай деворига осди.

Аёл кўрсаткич бармоғини харитадаги ранг-баранг белгиларга ниқаб-ниқаб йиғилганларга тушунтира бошлади:

– Мана бу, азизлар, Қизилқумга туташган Жилвон саҳроси. Мана булар сизлар яшаётган қишлоқлар, йўллар, ариқлар, ўтлоқлар... Булар эса қабристон белгилари, кўряпсизларми? Ўттиз учта қабристондан битта ҳам қумилмагани қолмаган. Қайси марҳумнинг қабри қаерда ётибди, билиб ҳам бўлмайди, топиб ҳам бўлмайди. Қабристонларнинг йўқолиши, бу – даҳшат, ўртоқлар!

– Тўғри айтасан, қизим, бу кетишда биз тириқларни ҳам, ўлиқларни ҳам йўқотиб қўямиз, чоғи, – деди оломон ичидан новча бир чол товуш бериб. – Ўзинг айтганингдай, бир-биримизга шафе тушиб иш тутмасак, бунақада номимиз ҳам, жисимиз ҳам ўчиб кетадиган қўри-нади.

– Балли, отахон, тўғри гапни айтдингиз, – деди Евгения чолнинг гапидан рухланиб, харита белгилари устига яна бармоғини чаккон югуртириб чиқди. – Бу белпоён саҳро ўқилмаган улкан бир китоб. Уни ўқий билиш, ўқигандан кейин эса ўқиб ҳам билиш керак. Агар билсаларинг, бу саҳрода ҳозир тўққиз юзга яқин ўсимлик ўсади, қарийб уч юз эллик хил хайвон яшайди. Бу ерда муттасил эсиб турадиган шамолдан баъзан нолиймиз. Агар билсайиз, шамолнинг ўзи ҳам бир бойлик. Қўлларингизни қабартириб ташлаган ўша ёрғучоқ, кемтик, яроқсиз ўша тегирмонлар ўрнига шамол қуввати билан ишлайдиган тегирмонлар қуриш мумкин. Бугун-эрта қурамиз ҳам. Қаловини топсанг, қор ёнар, деган мақолларингиз бор. Ҳақ гап. Аслида табиат инсоннинг беминнат дастёри. Ундан нечоғлик фойдаланиш, албатта, инсоннинг ақл-заковатига боғлиқ. Ўсимликлар орасида шун-

дай “ақли”лари борки, уларнинг “каромати”ни қўриб, баъзан хайрон қоламан: улар одамларни гоҳ яхшиликдан, гоҳ ёмонликдан огоҳ қилиб туради... Сахрода шувок деган ўсимлик бор. Маълумингиз бўлсинки, тагида олтин бор жойдагина шувок ўсади. Унинг гуллаши кизик. Митти-митти гуллари олтиндай товланиб туради. Наврўзгул деган ўсимлик бор, бу вулкон отилишидан дарак беради. Вулкон отилишидан бир ой олдин Наврўзгул ўсиб, гуллаб, эрта пишади... Пишган кун эса вулкон даҳшатли куч билан отила бошлайди! Ана шунақа гаплар. Яқинда бир гуруҳ хорижий олимлар жўхори дони-га оз миқдорда олтин аралаштириб экишган. Униб чиққан жўхоридан кўп миқдорда олтин ажратиб олишганини хорижий мамлакатларнинг газеталари ҳозир шов-шув қилиб ёзишяпти...

Энди буёнга мутавалли чидаёлмади — бу “маҳмадона, беҳаё аёл”нинг бошлаб таъзирини бермоқчи бўлиб, ўтирган жойидан унинг тилини “чимчилаб” олди:

— Бу гапингиз, — деди ошқора қулиб, — Кенжа сарикнинг томорқасида тилла танга экканидай бир гап бўлди. Қих-ких-ких! Эшитганмисиз-эшитмаганмисиз, буёғини билмайман-у, хоним, Кенжа сарик алдарқўсанинг алдоғига ишониб, отасидан мерос қолган бир хумча тилло тангани томорқасига “экиб”, устидан мола қилиб ташлаган. Кейин унинг қўқариб чиқишини кутган. Алдарқўса бўлса, кечаси келиб Кенжа сарик сепган тангаларни битта қўймай териб, алдархалтасига солибди-да, олдидан чиққан одамга улашиб берибди. Қих-ких-ких!

Йигинда барабар қулги кўтарилди.

Аёл хушёр тортиди. Ёнидаги эрига, ундан нарида саф тортиб тизилишган болаларга қаради: Қаноат, Аҳмад, Саттор, Карим, Даврон... Орқароқда, девор томонга чекиниб, кимтиниб ўтирган паранжили аёлларга зиндан кўз югуртириб чиқди: уларнинг ярим очик чимматларидан кўриниб турган ёқимли чехралари, умидвор, ёниқ кўзлари унга далда бергандай бўлди. Гапга оғиз ростлаган эди, мутавалли билан муридлари уни гапиргани қўйишмади — бир оғиз гапириб, ун оғиз қулишарди...

— Ишқилиб, хоним, Алдарқўсага хеш-пеш эмасмисиз? Ха-ха-ха!.. Хи-хи-хи!... Қих-ких-ких!

— Ишонинг, таксир, — деди Евгения гап мавриди теккан захоти мутаваллига қарши ўқталиб, — Алдарқўса хеш ҳам эмас, дарвиш ҳам. Лекин нечукдир уни ўзимга

яқин тутаман. Ўшанинг тилида ҳозир сизга бир жавоб қилмоқчиман: қулги меъёрини билмаган қулгувчи бемаҳал ханграгувчи хангидир! Маъқулми?

Йигинда портлагудек қулги кўтарилди. Шундан кейин Евгения тамом ўзини тутиб олди.

— Кечагача давру даврон сизларники эди. Хайриятки, камбағаллар бахтига Афанди, унинг биродари Алдарқўса бор экан. Алдарқўса алдархалтасини елкасига ташлаб, сиздай қитмир қурумсоқларни, Кенжа сарикдай қалтафаҳмларни чув тушнрмаса, бошқа кимнинг ҳам тиши сизларга ўтарди?!

— Ҳўй, хотингина, — деди мутавалли ўтирган жойида хезланиб, — оғзингга қараб гапир, ҳўй, хотингина!

— Гапим малол келдими, таксир мутавалли? — деди Евгения энди ошқора ҳужумга ўтиб. — Текин бир мирини қўрсангиз, мабодо қўлингиз баланд бўлса, кипригингиз билан ердан илиб оласиз... Ё ёлғон денг?

Бошида паранжи, чимматининг ярмидан кўпи очик, новча бир аёл икки қадам олдинга чиқиб, Евгенияга таппинган қўйи тўхтаб қолди.

— Гапни онасини айтдингиз мутавалли ҳақида, дугонажон, — деди дадил. — Мен мутаваллининг учинчи хотини Хуринисо бўламан. “Кечаси ўн қўлингизда ётиб ухлама, еганинг тез ҳазм бўлади”, деб ширин уйқуларимдан тепиб уйғотарди бу баттол. Мана, охир-оқибат, уриб-уриб майиб қилиб қўйди — уч йилдан бери белимни ололмайман. Шу баттолнинг тепкиларидан шунақа бўлдим, айланай, дугонажон!

Мутавалли ўтирган жойидан қўлини пахса қилиб, собиқ хотинини сўқди.

— Ҳўй, манжалаки, хасмимда бўлганингизда тепган бўлсам, тепгандирман, урган бўлсам ургандирман. Ўшани энди айтасанми? Уйқунгизда хуррак отганинг учун тепганман, уша учун урганман! Кекиртагингизга арра тортилгандай хириллардинг, энди унутдингми, лаънати?!

Эрининг сўқиш ва жавабаларидан азалдан дилгир бўлиб қолган аёл қутилмаганда бирдан маъжос тортиб, жойига жимгина бориб ўтирди.

Оломон тинчиб қолди. Лекин мутавалли билан муридлари тинчимасди.

— Ҳўй, хотингина, ҳаддингдан ошма! — дерди мутавалли таҳдид оҳангида бакириб. — Ҳаддингдан ошяпсан, иззатингни бил!

– Иззатини билмаган менми ё сизми, таксир?
– Ҳўй, хотингина, сен ғайридин, эринг ғайридин... Икки ғайридин бир бўлиб мана бу чувринди болаларни ҳам диндан чиказдинглар.

Аёл захарханда қилиб кулди.

– Майли, таксир, сизнингча бўлсин: биз ҳаммамиз ғайридин, кофир бўла қолайлик. Шошманг-чи, хали, – Евгения кора чарм курткасининг кўйнидан ёғимланган иккита қоғоз чиқариб, одамларга кўрсатди. – Мана бу хатлар, ўртоклар, мутаваллининг шафқатсизлигидан, қотиллигидан далолат. Сизларга бир умр рўшнолик ташиб юрган, болаларингизга зиё бериш умидида ёниб, куйиб яшаган Носир варанка фожиаси хусусида. Ўқиб берайми, ўртоклар?

Йиғилганлар, айниқса, аёллар барабар чуввос солишди:

– Ўқиб беринг, дугонажон, ўтиниб сўраймиз. Раҳматли Носир баранка уйимизнинг ўчмас чироғи эди. Уни ўлдирганини бўғиб ўлдирамиз! Ўқиб беринг, анигини билайлик...

Евгения чўнтагидан қоғозни суғуриб олаётганида, можаронинг бу хил тус олиб, охири зил бўлиб кетишини хаёлига келтирмаган эди. У пўписа учун – мутавалли йиғинни бузиб қўямасин; тўғрироғи, хашарчиларни йўлдан оздирмасин, деб мана шу ёғимланган қоғозларни пеш қилган эди. На илож, Евгениянинг ўша дахшатли номани ўқиб беришдан ўзга чораси қолмаган эди!

Афсуски... аёл номани ўқиётганида, мутавалли билан муридлари йиғинни ташлаб, хонақоҳга қараб жуфтакни ростлаб қолишди...

Йиғиннинг бу хилда тугаши Евгениянинг етти ухлаб тушига кирмаган эди: “Жамоа мен айтмоқчи бўлган муддаони англадим, йўқми? Одамлар билан дурустрок гаплаша олмадим ҳам. Эҳ, баттол мутавалли, ҳаммасини чалкаштириб юборди-я!”

Эртасига эрталаб жамоат жам бўлиб, Қумбосди кишлоғининг муюлишидаги ўша оқ уй томонга ёпирилиб кела бошлади. Қаноат билан Аҳмад келаётган хашарчиларни ҳатто рўйхатга олишга ҳам улгуролмасди...

Евгения тавсияси билан хашарчилар икки гуруҳга тақсимланиб, ҳозирча икки хил юмушга банд қилиб қўйилди: экишга пайкал ҳозирлаш ва қамиш тўплаш.

– Қамиш тўплаш зарур, – деб қайта-қайта таъкид-

ларди Евгения, – экилган уруғни шамол учириб кетмаслиги учун уруғ қадалган каторнинг икки томонига қамишдан тўсик қиламиз. Бу пастак “тўсик”, аввало, экилган уруғни муҳофаза қилади, иккиламчи, қумдан намни кочирмайди, саксовул тез униб чиқади..

Василий от-улови ва араваси борларни тўплаб, уруғ ташиш учун Когонга олиб кетди.

Евгения қамиш ўрмидан ортиб қолган ёш-ялангни қум барханларига қараб бошлади. Қиладиган ишларни режалаб берди-да, Қаноатни уларга ишбоши қилиб тайинлади.

ҚАЛДИРҒОЧЛАР ҚАЙТган КУН

Баҳор қулф уриб эрта сепини ёзди. Қир-адирлар, ўтлоқлар яшнаб кетди. Қўқда арғамчи солиб учаётган турналарнинг “қур-ей-қур-ей” деган ёқимли овози бутун саҳрони тутди. Пўшиш билан қизилиштон дарахт бутоғига қўниб олиб, узун тумшугини бир маромда уриб, дуқиллатгани дуқиллатган: тик-тик-тик...

Бу сеҳрли товуш табиат ҳукмидай жозибали туюлади: дарахтлар уйғонади, гулга киради, мева туғишга шошилади...

– Тик-тик-тик..

Бу мўъжизакор товушдан дарахтларгина эмас, одамлар ҳам ҳушёр тортади:

– Тик-тик-тик...

Бу қуш тилида айтилган нидо: бунини тушунган тушунади – таржимони одамнинг ўз қалби:

“Яшашга шошил.. Яшашга шошил.. Яшашга шошил..” деяётгандай туюлади.

Қаноат уйда ёлғиз ўзи зерикди. Бекорчиликдан нима қиларини билмай, сандикдаги кўрпа-тўшак қатида Василий амакиси яшириб кетган дадасининг милтиғини олиб (Василий милтиқнинг синган қўндоғини Когондаги бир ошнасига тузаттириб, пана жой деб шу ерга яшириб қўйган эди), охори тўқилмаган латта билан тозаламоқчи бўлди. Сандикқа яқинлашган эди, тепасидаги миҳда осиглик сочикка назари тушди. Онасидан қолган сочик; икки четда волидасининг қўли билан тикилган киш-қизил лақизғалдок. Бу онасининг аллақайси бўҳчасида ёғим бўлиб ётган эди, қайси кунини Евгения аяси уни топиб,

дазмоллаб михга осиб кўйди. Ёнгинасидаги михда аясининг пардоз ойначаси осиблик турибди. Қаноат сочиқни айлантириб кўрди, гулларига қайта-қайта разм солди. Тавоф қилаётгандай сочиқни юзларига, кўзларига, лабларига босди. Ўпкаси тўлиб, кўзларига ёш халқа урди. Нигоҳи бирдан ойнага тушди: “Бугун нега мунча йиғлоки бўлиб кетяпман? Яхши эмас, яхши эмас...” Сочиқнинг учи билан кўз ёшларини артди. Яна ойнага қаради: икки чаккасига оқ оралаган сочлари... “Бор-йўғи ўн учдаман. Шу ёшда ҳам соч оқарадими?” Бола қўли билан сочларини тўзғитиб, яна тузатиб, яна тўзғитиб, ойнага қараб хаёл сурарди. – Эртақлардаги болаларга ўхшайман десам, йўқ, уларга сира ўхшамайман. На дадам айтган, на онам айтиб берган бирорта эртақда сочи оқарган бола йўқ. Ўзим ўқиган эртақларда ҳам сочи оқарган болани учратмаганман... Эҳтимол, менинг бу бошим эртақларда йўқ кулфатларни кўргани учун сочларим оқаргандир? Ха, шунинг учун оқарган. Ҳар тола оқ сочим чеккан кулфатларимдан нишона!...”

Қаноат ойна қаршисидан маъюс чекинди. Милтиқ ҳам хаёлидан кўтарилди. Каравотга чўзилди. Деразанинг бир тавақасини очиб юборди. Ташқари қоронғи эди. Вардонзе қалъасининг қора қуланкаси узоқдан ғира-шира кўзга ташланди... Хиёл ўтмай саҳрода шаббода кўзгалди. Ортидан ёмғир шивалаб ўтди. Қаноат деразани ёпди, пардасини тортди. Чирокни ёкди. Ташқарида шамол кучайди. Ёмғир шитоб билан келиб деразага урилди. Томнинг аллакаеридан чакка томди. Қаноат хона шифтига аланглаб, чакка томаётган жойни топди. Эшикка яқин турган тоғорани олиб, чакка остига қўйди:

– Чак-чак-чак...

Қаноатнинг кўнгли ғаш тортиб кетди: “Кўзим очик, ҳаммасини кўриб турибман, тоғорага чакка томяпти, – деб ўйларди таажжубга тушиб бола. – Лекин нега мунча ваҳимали? Нега кўнглим ғаш тортиб кетяпти? Василий амакига йўлда бирор қор-хол бўлдимми ё?...”

– Чак-чак-чак...

Томаётган чакка кучайди. Деразани яна шамол ара-лаш ёмғир савалаб ўтди. Ёмғир зўрайгани сайин Қаноатнинг хавотири ошарди: “Аям билан амаким нега кечикди? Нима бўлди ўзи уларга?”

Эшик тақиллади. Қаноат югуриб бориб эшикни очди. Эшикда.. Кай кўз билан кўрсинки, мутавалли! Орқасида

Дудук ўрнига янги келган югурдак бола, унинг ёнида така мўйловли мурид.

– Бу бемахалда.. тақсир мутавалли... Қандай иш билан келдийиз? – Қаноат уларнинг киришига монелик қилиб, икки қўлини эшик кесакисига тираб, остонада тик турди. – Бу бемахалда... яхши эмас! Ҳеч ким йўқ уйда...

– Сен бўлсанг, бўлди, бўтам, – деди мутавалли мешдай қорнини қарийб Қаноатнинг қорнига тираб туриб. – Файридин кофирлар билан бўлиб, мусулмончилик удумларини ҳам унутаёзибсанми, бўтам? Сўроқлаб келган одамга эшикни кенг очиб, мундоқ кутиб оладилар.. Мусулмончилик таомилида, меҳмон олдига дастурхон ёзадилар... Шундай эмасми, бўтам, ё ҳаммасини унутдингми?

– Ҳеч нарсани унутганим йўқ, – деди Қаноат, – ҳаммаси хотирамда турибди. Сиз қилган ишларни унутиб бўладими, тақсир?

– Сен бола унутолмаган нима иш қилиб қўйибман, бўтам? Гапир-чи, арпангни хом ўрибманми?

– Э, тақсир, қошки арпа бўлсайди, келаси йил яна униб чиқар эди.. Кеча йиғиндан кетиб қолмаганингизда, эшитардингиз ҳаммасини. Қайта тақрорлашга энди хожат йўқ.

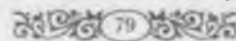
– Аҳа-аҳа, энди хожат йўқ дегин? – Мутаваллининг авзойи ўзгариб, тажовузқорона тус олди: “Яхши гап билан бу тирмизак болани қайириб бўлмайди. Аврасанг, илон инидан чиқади, дейишарди. Лекин бу илонбаччани авраб бўлмайди”. – Аҳа-аҳа, хожати йўқ дегин? Хў-ў-ўш-ш, қачон хожати бўлади?

– Тегишли жойи, тегишли одам топилганида-да, тақсир!

Мутавалли бўсағада турган Қаноатни қорни билан каттиқ итариб юборди. Бола орқаси билан гандираклаб кетиб, уй ўртасига келиб қолди. Ортидан уччаласи ёпирилиб кирди. Эшикка зулфин солинди. Қаноат довдираб қолди. Мутавалли югурдаги билан муриддини эшик адоғида қолдириб, ўзи уй тўрига чиқди, Қаноат билан юзма-юз турди.

– Тегишли жойга, тегишли одамга айтасанми хали? – деди мутавалли чап қўли билан боланинг иягидан маҳкам тутиб, ўнг қўли билан маҳси кўнжидан пичоқни сўғуриб олди. – Мана шу тилингни... Мана шу тилингни ладангни тилдай қилиб кес-с-с-иб... Ни-и-ма дейсан?

Бола қўрқувдан оқариб кетди. Мутаваллининг қўли-

даги пичок боланинг ликиллаб турган бўғзида олмосдек ярқиради. Қаноат мутаваллининг пичок тутиб турган қўли тирсагига чанг солди.

– Кетинг!.. – деди товуши титраб. Хозир унинг товушигина эмас, бутун вужуди титрар эди.

– Аха, қўрқдингми, бўтам? – деди мутавалли боланинг қўрқувдан саросимага тушиб қолганини кўриб, кейин бир оз юмшади. – Қўркма, бўтам, мен сени ғайридин кофирлар панжасидан халос этгани келганман. Улар дадангни йўлдан оздирди. Тақдири шу экан, не илож, эрта кетди. Сен ҳам отангдай бўлма, дейман, бўтам. Магарам пичокдан чўчиётган бўлсанг, мана... – Мутавалли қўлидаги ханжарни эшикни тўсиб турган гака мўйловли муридига қараб иргитди. – Ма, бу сабил қолгурни олиб қўй.

– Мендан нима истайсиз? – деди жавдираб бола. – Нима кил дейсиз?

Мутавалли тараддулланиб, боланинг қўлоғига яқин энгашди, паст товушда, қарийб шивирлаб сўради:

– Ўша нома... қаерда? Ўшани топиб берсанг! Уқдингми?

Бола талмовсиради.

– Қайси нома?

– Кеча ана у манжалаки... ана ўша кофир йиғинда шоён қилиб ўқиган нома... Энди уқдингми?

– Ха-а, уми? – деди бола бирдан эслаган бўлиб. – Аянинг ўзларида.

Мутавалли боланинг кўзига қадалди.

– Қаерда у? – деб сўради.

– Уйда йўқлар, – деди бола энди ўзини анча тутиб олиб. – Саксовул эккани одамлар билан Кампирёлга кетганла.

– Эри-чи? Сенинг ғайридин даданг...

– Уруғ ташигани Когонга кетганлар...

– Қачон келишади?

– Хозир кеп қолишлари керак.

Мутавалли бирдан хавотирга тушиб қолди.

– Номани ол.

– Кимдан?

– Ўзинг хозир айтдинг-ку, – деди мутавалли болага жазава қилиб. – Аямдами-наямдами деб... гапир, оласанми? Тузук йўли шуки, мен сенга айтай, секин билинтирмай...

Бола ўйланиб қолди: “бу аблах ўша номадан қўрқяпти.. Қотиллигини тан олмоқчи эмас, яширмоқчи... Аям билан амаким келгунча ёлғондакам авраб турайми ё?..”

Мутавалли бола олдига икки шарт қўйди: “Ё ха, ё йўқ!”

– Йўқ десанг... – деди мутавалли орқасига ўгирилиб, така мўйловли муридига қараб қўл чўзди. Мурид қўлидаги ханжарни унга қараб иргитган эди, мутавалли чакқон илиб олди. Яна пичокни Қаноатнинг кекирдагига тутди. – Йўқ, десанг... Кейин ўзингдан кўр, уқдингми?

Мутавалли яна орқасига ўгирилиб, қўлидаги ханжарни така мўйловга қараб олди.

– Магарам шартимга кўнсанг, бўтам, ҳамма ташвишлардан қутуласан, ғайридин кофирлар чангалидан сени халос этаман. Раҳматли даданг мен каминани билар эди, – мутавалли бурнини тортиб шикаста товушда дона-дона қилиб гапирга бошлади, – биттагина тирноқка зор одамман. Худо шу кўйибадга солиб, каминани бисёр зориктирди. Ҳадсиз жазолади. Мен камини факат шунга қасдма-қасд йўл тутаман: раъиймга кўндаланг келгани мен хам жазолаймен! Бир қанчасини жазоладим хам... Энди қанча умрим қолди, билмаймен, бўтам. Магарам айтганларимга кўнсанг, ана у ғайридин кофирларни уйингдан хайдаб чиқарсанг, бутун мол-мулким, тонган-тутганларимни сенга қолдирамен. Ишон, еганинг олдинда, емаганинг ортингда бўлади. Отанг доғи хам, онанг ғуссаси хам тезда унут бўлиб кетади: атодин қолмаган ким бор, анодин қолмаган ким бор!.. Ота-онадан етим қолмоқ Мухаммад алайҳиссаломдан биз умматларига қадимий меросдир, бўтам!

– Айтганларингизга кўнсам, – деди Қаноат мутаваллининг гапларига ўзини анча мойил тутиб, – кейин... кейин ҳазрати Хизр билан мени таништириб қўясизми?

– Қайси ҳазрати Хизр билан? – деди мутаваллининг нафас олиши тезлашиб. – Қайси Хизрни айтяпсан, эй, тирмизак бола?

Бола ўзини йўқотмади, устомонлик билан гапни хонақоҳда бўлиб ўтган “Хизр панжаси” можаросига бурди.

– Бош бармоғи суяксиз ошнангиз.. ҳазрати Хизр-чи? Фазли ҳалимпазнинг маърақасида дадамга ўзингиз айтгансиз-ку... Иби, эслаёлмадийизми, тақсир?

Мутаваллининг кўз олди тиниб кетди. Хонақоҳда бир

йил олдин Қаноатнинг дадаси Носир варанка билан бўлиб ўтган ғурбат хотирасига тушди: офтобшувокда узала тушиб ётгани, унғ елкасига елимлаб ёпиштирилган сохта “Хизр панжаси”... Юғурдаги Дудукни сопол кўзача билан уриб ўлдиргани...

“Бу тирранча нега менга ўтган гапларни эслатяпти? – Мутаваллининг хаёли чувалашиб кетди. – Бу тирмизак бола бир парча кемтик жони билан нега қўлига паншаха олиб, эски сомонни титяпти? Сизга ишонсам, раъйингизга кирсам, қисматим Дудукдай бўлмайдим демокчи, афтидан? Вой-й, отанга ўхшамай кетгур, захар-ей, захар!...”

Аяси билан амакисининг кечиккани болани баттар саросимага солиб қўйди: кўнглидаги хавотир энди умидсизликка айлана бошлади. Хануз улардан дарак йўқ. Ярим тун, боланинг якка ўзи. Рўпарасида мана бу сўлаҳмондай одам. Хаёлини чакка товуши бўлди. Чакка харгал томганида бола бечоранинг миясини худди пармалагандай бўлади: “Чак-чак-чак...”

Тоғорадан нарида сандик, сандик устида кўрпа-тушак, кўрпа катида дадасининг милтиғи... Шундай қўлини чўзса, етади. Лекин қандай қилиб чўзади қўлини?

Қаноатнинг қаршисида қарийб уйнинг тенг ярмини эгаллаб турган мутаваллининг қўланкаси, пойгакда юғурдаги, муриди... Қўлида ханжар!

Мутаваллининг жаҳли чикса, бурун катаклари очилиб-ёпилиб, тез-тез пишиллайдиган одати бор эди: ҳозир ҳам шу қўйга тушди.

– Сен тирранча бола ўзи кимни калака қиляпсан: мен каминаними ё ҳазрати Хизрними?

Боланинг мутавалли раъйига кирмаслиги, бу чигал йўлга киролмаслиги аниқ эди. Шу боис мутаваллининг эртами-кечми кутуриши муқаррарлигини Қаноат биларди. Лекин сохта “Хизр панжаси” ўртада энди тикланаётган муносабатни бунчалик тез бузиб юборишини асло ўйламаган эди. Бола барига қўл силтади. Бўлган бўлди энди. Буёғига таваккал қилади. У қандай қилиб бўлмасин, сандик томонга ўтиб, тезроқ милтикни қўлга олишни мўлжаллар эди...

Мутавалли ҳам энди катъий қарорга келиб қўйди: хонақоҳдан нимани кўнглига туғиб чиккан бўлса, ўша муддаони амалга оширмоқчи бўлди. Ҳозир боланинг бўғзига пичок тортади, кейин Камширёлга бориб ўрис аяси билан ҳисоблашади, сўнғ кофир амакисининг йўли-

ни пойлайди... Эрталабгача барини асфаласофилинга жўнатади!

Мутавалли орқасига ярим қайрилиб, эшнқда турган така мўйловли муридга қўл чўзди: ханжарни сўради. Шу фурсатда Қаноат бир сакраб сандик томонга ўтди. Кўрпа катидан милтикни суғуриб олиб, хали ўзини ўнғариб олишга улгуролмаган мутаваллига қараб тўғрилади ва тепкини босиб юборди!

Хонада чакмоқ чакқандай икки бор ялт-юлт этиб аланга чикди. Қаршидаги девор тешилиб, дераза чил-чил синди, чирок ўчди. Уйни димокни ёргудай буруксаган тутун ва чанг-тўзон коплаб олди. Коронғи хонада олата-сир бошланиб кетди...

Хотима

... Эрталаб ховлига одам сизмай кетди. Мутаваллининг жасадини эшак аравага ортаётганларида, харнечук Қаноат Евгенийнинг бағрида кўзини очди. Василий Шофиркондан олиб келган докторнинг айтишича, Қаноатнинг жарохати деярли оғир эмас экан: унғ елкаси ва болдирини пичок ялаб ўтган, кўп қон кетган...

Евгения кўзига ёш олиб, Қаноатнинг манглайига ҳўл сочик босди. Қаноат ўзига келди, хушёр торти. Аясининг қўлини сийпаб туриб:

– Қалдирғочлар қайтдимми, ая? – дея сўради шифтга қараб.

– Қайтди, ўғлим, қайтди, – деди аяси юзини унинг юзига босиб. – Баҳор бу йил барвақт келди-да, қалдирғочлар ҳам эрта қайтди, ўғлим!

Бола қалдирғоч туйнугига илҳақ тикилди. Бир жуфт қалдирғоч хонага кириб, чарх уриб айланди-да, инига келиб кўнди...

Шофиркон. 1987 – 2006 илллар.

ЎТКАН КУНЛАРДАН ҚОЛГАН ЭРТАКЛАР

БИРИНЧИ ҚИСМ

ЗЎРАКИ НИКОҲ

Яйловда бир пасда дув-дув гап таркаб қолди: ҳукмдор дилхушлик истаб Ойдинқул шикорини ихтиёр этмишлар!

Ҳукмдор шикорга чиқишидан уч кун бурун бу ишга мутасадди қилиб саройдан жўнатилган мулозим Қора Даванг туманнинг бирқулоқ қозиси билан от миниб, шошилинч яйловга чиқиб кетди.

Яйлов, кир ва адирлар қум-қуқ эди. Барханлар бағрида лолақизғалдоқлар ловиллаб, қўзни камаштирарди.

Мулозим билан қози навқарлар қуршовида кун бўйи Ойдинқулни кадам-бакадам кезиб, ҳазрати олийларига муносиб жой танлашди. Деволактепа кирида шоҳона хосчодир қуришди, овни қаердан бошлаб, қаерда тугатиш режаларигача обдон тузиб чиқишди. Мулозим саройдан муҳофазага келган хоснавқарларни ҳукмдор ўтадиган йўл, адир ва сукмоқларга – яйловнинг чор атрофига икки-уч нафардан тарқатиб юборди. Сўнг иккаласи – мулозим билан туманнинг бирқулоқ қозиси хосчодирга кириб: “Ҳазрати олийларининг шикорлари бароридан келсин!” дея, базми жамшид қуришди. Кечга яқин улар маст-аласт бўлиб, шоҳона дастурхон устида ўчиб қолишди...

Ярим тунда бошланган афғон шамоли эрталабгача Ойдинқулни остин-устин қилиб ташлади. Қум барханлари тўфон зарбидан сувдай оқиб кетаверди: экинзорлар, йўл ва ариқлар, анхор ва сойлар, даштдаги жамики кулбалар қум остида қолди. Мулозим билан қози ҳатто ўзлари ётган чодирнинг қум остида қўмилиб қолганини ҳам пайқашмасди: улар ўликми, тирикми – ҳеч ким билмасди!

Қум оқими бамисоли тошқин сув. Аслида тошқин-

нинг ҳам, тўфоннинг ҳам талафоти қарийб бир хил. Фарқи шуки, бири йўлига қўндаланг келган нарсани ювиб кетади; иккинчиси қўмиб кетади. Ҳукмдорга деб қурилган хосчодир белигача қўмилиб қолган эди...

Мирсолибойнинг Ойдинқулдаги ерларида кетмон чопиб, чигит экаётган Темур ва унинг тенгқурлари эртага ҳукмдорнинг шикорга чиқишидан воқиф эдилар. Улар хосчодир бу кеча қум остида қолганини барханнинг нари томонидан қўриб туришарди. Лекин саройга дахлдор мулк бўлгани учун ҳеч ким чодир яқинига боришга журъат қилолмасди. Темур ва унинг ўртоқлари наздида чодир ҳудудсиз денгиз қаърига қўқиб кетаётган кемага ўхшаб қўринар эди.

Темур чодирдан бирров хабар олсаммикан, деган хаялга борди. Бу гап ўртоқларига ҳам маъқул бўлди.

У қум бўрони туфайли одамлар бошига тушган қўргуликлар хусусида ўйлаб борарди:

“Ҳазрати олийлари бу жабрдийдалар холини ўз қўзлари билан қўрсалар, шояд фуқаро учун фойдадан холи бўлмас. Фақир-бечораларнинг қўзёшлари ҳукмдорнинг дийдасини зора юмшатса. Адолатнеша ҳукмдор бундай мусибат онларида ўз мурувватларини дариф тутмасалар керак, ахир?!”

Темур Деволактепага етиб, хосчодирни синчковлик билан айланиб чиқди. Қумга қўқиб қолган чодирнинг тепа қисмидаги арқони узилиб, босиб қолган эди. Чодирга киришнинг ҳам, ундан чиқишнинг ҳам имкони йўқ. Ичкаридан ўқтин-ўқтин инграган товуш чиқяпти...

Темур елкасидаги кетмонини чодир ёнига қўйиб, югуриб барханга чиқди, бошидаги дўпписини силкита-силкита тенгқурларига хабар берди. Бирпасда Аҳмад билан Хайитбой кетмон қўтариб етиб келишди. Чодирнинг устини ва атрофини қумдан бир оз енгиллатиб, ичкарига киришди. Бўрон пайти чодир тепасида тўпланган қум икки одамнинг елкасидан босиб, қорни билан наматга қапиштириб қўйган, фақат уларнинг бўйнигина қумдан ташқарида, тошбака бошидай қулгили бир алпозда жонсарақ ғимирлар эди. Темур ўртоқлари билан уларни қум остидан зўрға суғуриб олди. Кейин бу икки давангининг фожиаси Темурга маълум бўлди: гулли намат устида дастурхон очик ётибди; унда шароб қўзачаси, қирмизи гулли қадахлар, ликопчаларда қази-қарта... Сал нарида икки жуфт этик; пайтавалар билан саллалар бир-

бирига чувалашиб ётибди... Темур уларнинг мурдадан фарк қилмайдиган даражадаги ҳолатини кўриб, тамом хайрон қолди: “Бундан чиқди, бўрон кутурганида булар ақл-хушида бўлмаган...”

Темур туманнинг бирқулоқ қозисини дарров таниди. Қўшниси Мирсолибойнинг ҳовлисида, унинг маъракаларида қозини кўп кўрган, ҳатто офтоба тутиб, қўлига сув қуйган пайтлари ҳам бўлган. Қозининг кемтик қулоғига қараб туриб, Темурнинг қулгиси қистади. Эшитгани бор: қози маст-аласт бўлиб бир тул хотинниқига кирган. Хотин ўлгудай ўжар ва тажанг экан. Қози қанчалик аврамсин, аёл барибир қўнмабди. Қози куч ишлатиб, ниятига етмоқчи бўлганида аёл қозининг ўнг қулоғига оғиз солган... Бу гап қанчалик рост, қанчалик ёлғон, аммо улус орасида шунақа миш-миш юрарди. Темур ҳозир шунини эслади. Қози билан мулозим йигитлар кўмагида анча ўзларига келишди. Сув ичишди, уст-бошларини қоқишди, тозалашди.

Қози қумдан тозаланган чодир орқасига ўтиб таҳорат қилди, қўлидаги офтобани шериги учун ўша ерда қолдириб қайтаркан, салласини бошига ўраётиб:

– Ҳукмдоримизнинг энг яқин мулозимларидан Қора Даванг жаноблари бўладилар, – дея шеригини Темурга танитди.

Темур мулозимга қайта салом берди. Мулозим мулойим жилмайиб, Темурнинг елкасига миннатдор қоқиб қўйди:

– Жонимизга ора кирдинг, бола!

Темур индамай қулиб қўйди.

Қора Давангнинг асли исми шарифи Ҳожи ибн Мансур бўлса-да, ҳукмдор уни ҳамиша Қора Даванг деб атаарди. Саройнинг мартабаси баланд аъёнлари ўртасида ҳам у шу ном билан машҳур бўлиб, ҳатто Ҳожи Мансурнинг ўзи ҳам бунга кўникиб кетган эди. Бу номнинг Қора Даванг ташқи кифоаси билан қисман боғлиқ томонини ҳам бор эди. Темур бир қарашдаёқ буни дарров пайқайди. Юзи мумдай қора, ковоклари шишинкираган, тақирбош, гўштдор юзига нисбатан қўзлари, қулоқлари кичик, чап қўзи билан қўшилиб тез-тез пирпираб учиб туради, бесўнақай бурни эса хиёл чап томонга қийшайган, қулоқларининг ичини қора тук босган, гавдаси йирик, хайбатли, қоп-қора мўйлови от такасидай дўрдок лабининг икки чеккасига осилган...

Темур мулозимга қараб туриб, хаёлидан: “Исинг жисмингга мунча мос бўлмаса” деган фикр ўтди. Мулозим таҳорат учун чодир орқасига ўтгандан кейин Темур бирқулоқ қозига юзланди.

– Мени танимадингиз чоғи, – деди Темур қозига қараб, – сизни ундарелик Мирсолибойнинг уйида кўп кўрганман. Бойнинг қўшниси Бадал ямоқчининг жияни – Темурман.

– Э, шундоқми? – деди қози ҳозир бировни танийдиган ҳолда бўлмаса ҳам. – Э, ҳа, Бадал бобонинг жияни-ман де?

– Мирсолибойнинг Ойдинқўлдаги ерларига бир хафтадан бери чигит эяпмиз, – деди Темур болаларча соддалик билан. – Ҳаммасини бўрон қўмиб кетди. Кечаси зўрға жон саклаб қолдик. Энди қишлоққа жўнаймиз деб турганимизда, тонг отмай бойнинг ишбошиси келиб, оёғини тираб турибди, уни бой бобо жўнатибдилар, яна бир ҳафта қолиб, чигитни қайта экармишмиз.

– Бундан чиқди, Мирсолибойнинг қаролисизлар, шундайми? – сўради қози.

– Йўқ. Бой қишлоқдаги йигитларни экиш тугагунча ёллаб олган.

– Яхши. Ишбошини юбориб, атай сўратган бўлсалар, бой отанинг сазасини қайтарманглар. Ҳозир салтанатда бой отанинг обрў-эътибори инчунин баландки, – деди қози қўлини салласидан анча юқори қўтариб, худди бойнинг мартабасини ўлчаётгандай, – саройдаги мана-ман деган казо-казолар ҳам у кишининг олдида довдираб қолади. Айтишларича, бой жаноблари саройга ташриф буюргудек бўлсалар, ҳукмдорнинг ўзлари пешвоз чиқармишлар. Шу боис бой отанинг сазасини қайтарма, кам бўлмайсан, бола!

Темур “маъқул” дегандай бош ирғаб қўйди. Аҳмад билан Хайитбой Деволактепаннинг пастидан баланд юлғунзор панасида қишанлаб қўйилган икки отга эгар-жабдук босиб, етаклаб келишди. Қози билан мулозим ҳукмдорни кутиш учун Чоррахага қараб от солиб кетишди...

• • •

Мулозим билан қози бу кечаги бўрон ҳалокатидан бир амаллаб қутулиб қолишди. Бироқ уларни ўзга бир шафқатсиз ажал гирдобини қутар эди: дилхушлик истаб саройдан йўлга чиққан хазрати олийларига улар энди

нима дейди? Ов манзилгоҳлари, хосчодир тикилган қуркам яйлов ва адирлар – бутун Ойдинқул остин-устин бўлиб кетган бўлса?!

Қора Даванг кўз ўнгидagi фоже манзараларга шуурсиз тикилиб, қарахт бир кайфиятда эгарда ҳаёл суриб борар эди: “Бу сурбет бирқулоқ қози билан оч бўридай ўлакса бўлиб ўчиб қолмаганимда, бошимга бунчалик қасофат тоғи қуламасди. Бир амаллаб тахти олийга етиб, фожиадан ҳазрати олийларини вокиф қилиб, шикорни қолдиришим мумкин эди. Водариф, энди қайси юз, қайси субутим билан ҳазрати олийларининг муборак йўлларига нешвоз чиқамен?! Ўзинг қўлла, эй парвардигор!..”

Ҳукмдор усти ёпиқ фойтунда катта чошгоҳда етиб келди. Ундарелик Мирсолибой хушсурат, арабий қора отини Чорраҳага олиб чиқиб, ҳазрати олийлари йўлига қўндаланг тутди.

Чорраҳадagi кутиш маросими пайтида Қора Даванг Ойдинқулдagi қум бўрони хусусида шама қилиб ўтишга бир жазм этди-ю, лекин юраги дов бермади. Ҳукмдор беҳад шод ва аъло кайфиятда эди. У дастасига юпқагина олтин қопланган камчини бой қўлидан олиб, аввал уни завқ билан томоша қилди, бойнинг дид ва ҳафсаласига қойил қолди, отнинг қоп-қора ёлини силаб, мақтади:

– Сарой синчилари отингиз хусусида каминага бисёр таъриф тавсиф етказдилар. Бири Рустами Достоннинг Рахшидай хушсурат деса, бири ҳазрат Алининг Дулдулидай етти газ қаноти бор деди. Шу боис Рахшингизни шикорда минигга майл қилдим, жаноб бой.

Бой “Бош устига”, деб бош эгди ва эгилиб туриб, от жиловини унга тутқазди. Амир баланд пошнаи этигини узангига тираб, эгарнинг тилла қошидан маҳкам тутди-да, ўзини чаккон эгарга олди. Шу пайт Мирсолибой қўлини фотиҳага очди:

– Илоҳи омин, етти кишварнинг назари тушган шаҳриёри олам ҳазрати олийларининг шикорлари бароридан келсин!

Тўпланганлар бараварига юзларига фотиҳа тортишди. Арабий тулпор Ойдинқулга қараб шамолдай елиб кетди.

Яйлов ҳукмдор орзу қилган баҳорний киёфада эмас, балки бойқўшнинг вайрона ошёнига ўхшаб қолган эди. У ҳар қадамда фоже манзараларга дуч келаверди: экин еридан ажраган, яшнаб турган боғ-роғидан жудо бўлган,

арик ва қудуқлар қум остида қолиб, бир қултум сув илинжида зор-зор қакшаган жабрдийдалар сон-саноксиз эди. Ҳукмдорнинг шикорга келаётганини эшитиб, бутун фуқаро арз-додини айтиш учун йўл бўйига чиққан эди. Униси у деб, буниси бу деб нола чекар, мўр-малахдай ёпирилган ҳалойиққа бас қилиб бўлмас эди:

– Кимга тўй, кимга аза!..

– Биз бандан мўминларга мурувват қилинг, илоҳим овингиз бароридан қилиб, парвардигори олам қўласин, олампаҳо!

– Ҳукмдорга келган бало янглишиб бизни қалиб кетди, чоғи...

– Танаси бошқа дард билмас дегани шу-да, ё Раббий!

Ҳукмдор хоснавқар ва мулозимлари қуршовида отни гижинглатиб, шитоб билан ўтиб борар, йўлнинг икки четида бош эгиб, сукутда таъзим бажо этиб турган фуқарога қараб ора-чира бош силқиб қўяр эди. Ҳалойиқнинг қўкка ўрлаган оҳ-фиғони, қум қаърига чўккан қулбалар, томи босган ғариб ҳужралар, ярим белидан қўмилган дов-дарахтлар – табиатнинг мунг тўла бу нохуш манзаралари, афтидан, ҳукмдори тамом дилғир қилиб қўйган эди. Ахири, унинг тоқати тоқ бўлди, эрталабки аъло кайфияти тарқаб, ўрнини қаҳр-ғазаб эгаллай бошлади. Фуқаро кўзидан пана – Деволактепа барханининг орқасига ўтгандан кейин ҳукмдор Қора Даванг билан бирқулоқ қозиға бор қазабини тўқди:

– Камина қўнғил хушлагани келсам-у, сен малъунлар арз-дод қўтарган фуқарони йўлимга бошлаб чиқиб-сенлар. Бу фожияни каминага олдин нега хабар қилмадинглар, нонқўрлар?!

У белидан тўппончасини суғуриб, Қора Даванг ва қози минган икки отни... манглайдан шартта отиб ташлади. Отлар жон талвасасида баравар қўкка сапчиди, кейин юмшоқ қум уюми устига ағдарилди.

– Аслида сен тўнғизларни отиш керак эди! – деди у қаҳр билан. – Қора малъунлар!

Қора Даванг от остида қолган ўнг оёғини эгар тагидан талвасада зўрға суғуриб олди-да, ҳукмдорнинг узангида турган баланд пошнаи этагига чаккон ёпишди.

– Бир қошиқ қонимдан ўтинг, олампаҳо. Гуноҳкори азим ман астам¹, давлатпаҳо!

¹ Бош гуноҳкор менман.

Хукмдор Қора Давангнинг зорланишларига эътибор бермай, чипор от тагида қолиб, тўнтарилган қўнғиздай чиранаётган қозига хиёл захархандага мойил бир қараш билан пича разм солиб турди-да, отнинг қуёш нурида ялтираётган қора бахмалдай сағрисига камчи урди. От булутдай бўлиб осмонга сапчиди. Қора Даванг узангига осилиб икки-уч одим судралиб борди-да, қумда чўзилиб қолди.

Шикорда омади чопмаган хукмдор шу кетганича тўғри Ундарега – Мирсолибойнинг ҳовлисига қараб жўнади.

Аросатда гангиб, ўзини йўкотаёзган мулозим билан қози отилмай қолганларига шукр қилиб, хириллаб жон узаётган отларга қараб, қўл қовуштирганча жимгина туришарди. Отларнинг танаси совиб, орадан анча вақт ўтгандан кейин мулозим қозига, қози мулозимга қаради:

– Ҳуш, энди нима қиламиз?

Хукмдор ўз қўли билан отларни отиб ташладими, демак, бунинг остида унинг яширинча, фуқаро олдида рўй-рост айтмаган амри ҳам яшириниб ётибди: амри подшоҳ – вожиб! Қора Даванг билан қози бориладиган манзилгача бўлган йўлни энди отсиз, нигеда босиб ўтишлари керак. Бу хил ситамларга Қора Даванг билан қози бўйсуниндан ўзга йўл тополмай, иккаласи яёв йўлга тушди...

Қум бўрони йўлларни қўмиб, ҳар ер-ҳар ерда бўта-лок ўркачидай уюм-уюм қумтепаларни уйиб кетган. Умрида нигеда юрмаган биркулок қози, сарой юмушлари билан банд бўлиб, анчадан бери қўпқари ва от пойғаларига қатнамай қўйган хомсемиз мулозим бир қакиримча йўл юрмай қора терга ботиб, ҳарсиллаб қолишди. Уларнинг устидаги рўдапо кийимлари – узун чопон ва чакмон этаклари ҳар қадамда оёқларига ўралиб, илдам юришларига чандон монелик қиларди.

Темур билан унинг тенгқурлари амир қаҳрининг асорати туфайли отларидан ажраб, яёв кетаётган бу бакалок нусхалар ортидан эргашиб, уларга қизикиш ва шавк билан қараб, бир-бирини туртиб-туртиб боришарди. Темур қозининг кемтик қулоғи ҳақидаги хангомани айтгандан кейин йигитлар орасида паққос кулги кўтарилди...

Бу икки жабрдийда жонига яна Темур ва унинг тенгқурлари ора кирди. Даштда ўтлаб юрган иккита эшакка тўқим босиб, улар йўлига олиб чиқишди.

– Бунақада толиқиб қоласизлар, – деди Темурнинг уларга раҳми келиб.

– Йўл ҳали олис, таксирлар, эшакка миниб олинглар.

Қози билан мулозим бир-бирига маъноли қараб қўйди.

– Қандок бўларкин, Қора Даванг жаноблари? – деди қози елкасини қисиб. – Мабодо бу гап ҳазрати олийларининг муборак қулоқларига етса... А, нима дедингиз, таксир?

Темур қозининг иккиланишига таажжуб билан қараб турган эди, Қора Даванг ўзига маъқул йўл топди:

– Э, қизикмисиз, қози, – деди уни жеркиб, – ҳазрати олий бизнинг отимизни отдиларми, демак, отсиз борсин деганлари бўлади. Бу эшак-ку, эшак эшак-да, от бўлармиди сизга, таксир?

Шу гапдан кейин қози ҳам эшак минишга қўнди.

Темур Қора Давангга қишлоқдан ўзи миниб келган ҳачирмонанд, бобоси Бадал ямоқчи отдан юз чандон афзал кўрадиган қора эшакни тутди. Қора Даванг аркон узангига оёғини: “Ё бисмилло!” деб қўйди-да, оғир гавдасини зўрға тўқимга олди.

– Бўладиган болага ўхшайсан, – деди мулозим Темурнинг елкасидан анчагача қўлини олмай. – Бошинга бирор иш тушганида каминани эслагин, иншооллох, тиррик бўлсам, сендан ёрдамимни дариг тутмасмен!

Темур қўлини кўксига босиб: “Раҳмат, таксир”, – деб қўйди.

Аҳмад биркулок қози билан Қора Давангга Ундарегача нигеда эргашиб борди-да, кечга яқин эшакларни ортига олиб қайтди.

Хукмдор Мирсолибойникида кечгача дам олиб, кейин ёзги саройга жўнамоқчи эди. Эҳтимол, у Сарагулни қўрмаганида, шундай бўлиши турган гап эди. Лекин Мирсолибойнинг олдиндан тайёрланган хийласи хукмдорни бу хонадонга михлаб қўйди...

Мирсолибой шикордан қайтганларни, ҳатто хукмдорга соядай эргашиб юриш нуфузига муяссар бўлган казозоларни ҳам дарвозахонага туташ қилиб қурилган ташқари ҳовлидаги меҳмонхонага тушириб, хукмдорнинг яқка ўзини: “Бир оз ором олинг”, деб ичкари ҳовлига олиб ўтди.

Хукмдор чорзарб қилиб қурилган ўн бир ёғочли уйга кирди. Хона дид билан бежирим қилиб безатилган. Де-

ворларга туркман гиламлари кокилган. Турда ҳукмдорнинг бўй баравар сурати осиб қўйилган. Давлатпаноҳ ўзининг бу хайбатли суратига диққат билан тикилди: тахтга янги чиққан найти экан – либослари ўзига чандон ярашган, нақ манглайида – хаворанг салласига қадалган чуғдай гавҳар ловиллаб ёниб турибди, ўнг қўлида қилич...

– Маъкул! – деди у илжайиб, кейин остонада букилиб турган бойга ярим қайрилди. – Буни қаерда чиздиргансиз, жаноб бой?

– Питерда, ҳазрати олийлари, – деди бой таъзим қилиб. – Баъзи кимсалар бу хил ишлардан қусур ахтарурлар. Лекин менга қолса, ҳар бир мусулмоннинг уйида ҳам, дилида ҳам сиз давлатпаноҳнинг муборак сиймонигиз турмоғи фарз деб билурмен. Токи ул мусулмон чин мусулмон бўлса, бутун оиласи бирлан беш маҳал намозни сиз ҳазрати олийларининг сувратингизга қараб ўқимоғи даркор. Каминаи ғарибингизнинг пушти кама-ридан бунёд топган кизим Сарагул сўнгги кунларда намозни нуқул мана шу Юсуфмонанд сиймонигизга қараб ўқишни ихтиёр этмиш.

Бу гап давлатпаноҳнинг етмиш икки томирига малҳамдай ёқиб кетди.

– Ташаккур, бой – деди у, – Сарагулга айтинг, менадан тортиниб бугун намозни қанда қилмасин.

– Иншооолоҳ, айтурмен, деди бой соқолини силаб. – Марҳамат, ўтирсинлар, мен ҳозир...

Бой эшикни ёниб, чикиб кетди. Ҳукмдор бундан етти-саккиз йил олдинги навжувон пайтидаги суратига қайта-қайта тикилиб, оёғи остидаги барқут кўрпачага аста чўкди. Бир жуфт парёстикни қўлтиғи остига тортди-да, ҳузур қилиб керишди.

“Ғийт” этиб эшик очилди. Ҳукмдорнинг хаёли бўлиниб, кўзларини эшикка қадади: остонада бошида зар уқали, шафтоли гули рангидаги рўмол, эғнида ёқаси зар жиякли, олди очик кундал камзули остидан хонатлас қўйлаги ялтираб бир қиз турарди; қўлидаги тилла патнисчада анор катталигича қирмизи чойнак, лабига олтин суви юритилган икки дона пиёла...

Қиз таъзимда хиёл эгилиб:

– Ассалому алайкум, аёло ҳазрат! – деди булбул хонишига монанд ёқимли бир товушда. – Муборак қадмингизга ҳасанот, ҳазрати олийлари!..

Ҳукмдор жойидан ярим қўзғалди, кўзларини қиз-

нинг ярим очик юзига қадади: қизнинг шохиста юзи, қоп-қора туташ қошлари, икки чаккасидаги жингалак-жингалак зулфи, эндигина сабз урган майсага тўкилган шабнам қатрасидай йилтираб турган лаблари – ҳамма-ҳаммаси фусункор ва жозибали эди.

Не-не номаъқулчиликлар билан кўзи пишиб кетган ҳукмдор ҳаяжондан эҳтиётсизлик қилиб, қиз олдида “қилт” этиб ютинди. У бир лаҳза бўлса-да, ҳусн-малоҳат олдида довдираб қолган эди. Сарагул буни сезди, юзига хиёл табассум югурди. Ҳукмдор дарров ўзини қўлга олди.

– Келинг, – деди овози хиёл титраб, – яхшимисиз?

– Раҳмат, аёло ҳазратим, – деди қиз. – Сояйи давлатингизда сиз қиблагўҳимизга ҳамиша омонлик тилагидамен!

Шаддод қизнинг жавобидан ҳукмдорнинг оғзи қулоғига етди.

– Ташаккур, Сарагул. Салтанатим омонлигини сиздай малоҳатларнинг дуосидан деб билурмен. Қани, марҳамат, бирпас ўлтиринг.

Қиз хона ўртасидаги хонтахтанинг бери томонига – ҳукмдор рўпарасига келиб ўтирди. Чой қуйиб узатди. Ҳукмдор узатилган пиёлани қизнинг оппоқ билаги билан қўшиб ҳовучлади...

Амир кечаси бойникида тунаб қолди. Эртасига жўнаб кетиш олдидан елкасидаги заррин тўнни ечиб, уни ўз қўли билан Мирсолибойнинг елкасига ёпди. Бу – “қуёв”нинг ўз “қайнотаси”га қилган шохона инъоми эди.

Ҳукмдор фойтунга ўтираётиб, бойга яна бир муруват қилди: белидаги олтин сопли қилични олиб, бойга узатди.

– Муллага айтинг, Сарагулнинг никоҳини мана шу қиличга қараб ўқисин!

Бой қилични икки қўллаб олиб, соқоли ерга теккудек эгилиб таъзим қилди ва қиличнинг дамини лабига босди. У ҳукмдорни Чоррахагача кузатиб борар экан, яқка-ю ягона қизи Сарагулнинг бахтн шохона бўлиб очилганини ўйлаб, тангрига шукроналар ўқиди.

Мирсолибой эртасигаёқ Сарагулни ҳарамга жўнатиш тарадаудига тушди. Зумда қишлоқнинг казо-казолари ҳа-бар қилиниб, тушда келиннинг фотиҳа ошиси тортилди.

Никоҳ хутбасини ўқимокка қишлоқ муллasi Қанд бобони чакиришди. Эчкисоқол, ориқ ва новча бу мулла

хутбани бойнинг раъйи билан ичкари ховлида – келин билан куёв ковушган уйда ўқийдиган бўлди. Таомил бўйича кишлоқ оксоқолларидан беш-олти киши маросимга таклиф этилди. Улар маросим охирида келин-куёв шаънига мадҳу сано ўқишлари керак эди. Мулла чинни косада сув келтириб, хонтахтага қўйди. Хонтахтанинг бир томонида – икки кайвони кампир ўртасида келин сузилиб ўтирар, хонтахтанинг иккинчи томонида амир қолдириб кетган олтин сопли қилични жиккаккина бир муллавачча тик тутиб турарди. Шу пайт бой уй тўрига ўтиб, ҳарир шойи пардани очиб юборди. Маросимда ўтирганлар бошида тож, қўлида қилич тутиб турган ҳукмдорни кўриб, беихтиёр жойларидан қўзғалиб кетдилар ва дарҳол таъзимга эгилдилар.

Мирсолибой уларнинг безовталанганлигидан қаҳқаҳлаб кулиб:

– Ўтиринглар, жаноблар, бу олампадох ҳукмдоримизнинг сувратлари-ку! – деди қилган ҳазилидан ўзи завқланиб. – Ўтиринглар, хутбани бошланг, Мулла Қанд!

Мулла Қанд жойига ўтираркан, яктагининг ёқасини очиб, кўксига икки-уч марта тупуриб қўйди.

– Бунақа ҳазил қилманг, бой, юрагим чаппа-чиллик бўлиб кетди.

Сарагул ичида кулиб қўйди. Тумонатда ўзини казозказо деб юрганларнинг ҳукмдорнинг жонсиз суратидан шунчалик кўриб, довдирашлари унга зимдан наъша қилган, танасини нфтихор туйғуси тамоман қамраб олган эди: “Билиб қўйинглар, менинг соҳибқироним мана шунақа зот!..”

Мулла Қанд бой ҳазилидан кейин ўзига келолмади, гоҳ тутилиб, гоҳ янглишиб хутбанинг арабча қисмини зўрға тугатди. Кейин бир ҳукмдор суратига, бир амир қиличига қараб, мурожаат қилди:

– Қиблагохи олам, бу хайрли ва файзли маросимда ҳозир бўлиб турган шу бокира қизни мусулмончилик никоҳи билан хотинликка қабул қилурмисиз?

Ҳукмдорнинг қиличини тик тутиб турган қўса муллавачча:

– Қабул қилурман... – деди минғиллаб.

Қиз муллаваччанинг ноўхшов, занчалиш товушини эшитиб, бирдан сесканиб кетди. Шу пайт Мулла Қанд қизга мурожаат қилди:

– Оқила ва бокира бўлганингиз холда шу хайрли ва

файзли маросимда ҳозир бўлиб турган шу йигитга... – Мулла Қанд қиличга алоҳида ишора қилиб, яна келинга юзланди: – шу йигитга ўз танангизни топширишга розимисиз?

Қиз бир сапчиб тушди.

– Қайси йигитга?! – деди юзидаги чимматнинг бир учини кўтариб. – Вой-ой, ўлай, шу қўсагами?

Кайвонилар бир томон, оксоқоллар бир томон бўлиб қизни зўрға тинчитдилар:

– Таомили шунақа бўлади, қизим... Шу тилла сопли қиличнинг соҳиби, етти кишварнинг яқтоси ҳазрати олийларига розилигинини сўраяптилар. Розиман дегин, бўтам, розиман де!..

Қиз қўнгли жойига тушиб, нақ манглайида – рўпарасида тик турган ҳукмдор суратига қараб, юраги хаприк-киб:

– Розиман, – деди шошиб, – розиман!

Зўраки никоҳ маросими тугагач, бой қилични ҳукмдор сурати ёнига осиб, ҳарир шойи пардани яна тортиб қўйди.

Таомилга қўра, сепли келин борадиган уйнинг пойостонасигача уни қавму қариндошларидан иборат хотин-халаж қудалар, келиннинг дугоналари ўзатиб бориши шарт. Келин ва қудалар тушган икки фойтун, уч арава-ни хос навқарлар Ундаредан ҳарамгача кузатиб борадиган бўлди. Олдинги фойтунда бойнинг энг севимли тулпори – ҳукмдор шикорга миниб чиққан қора арабий от қўшилган фойтунда келин ўтирар эди. Унинг ёнида Сарагулнинг ўзи тенги дугонаси – шундок девор-дармиён қўшнисини Ханифахон бор эди. У келин узатгани жўнашга аввал унамади, лекин Мирсолибой унинг ота-онасини ўртага солганидан кейин, хусусан, Сарагулнинг дугонасига илтижо билан қилган обидийдаси қизни бир оз юмшатди. Қўшни қизнинг юраги зимдан ноҳушлик шарпасини сезиб турган бўлса-да, Сарагулнинг: “Истаса-истамаса, Ханифани ҳарамда ўзимга қанизакликка олиб қоламан” деган махфий ниятидан у мутлақо беҳабар эди...

Ханифанинг қисмати Сарагул айтганидай бўлди: эртасига ҳамма қудалар изига қайтди, фақат Ханифа билан қора Рахш ҳарам хизматида қолди. Бегеймнинг хоҳиши шундай эди, бу хоҳишини ҳеч ким икки қилолмади...

СЕВГИНИ ЯШИРИБ БЎЛАДИМИ?

Темур отасининг вафотидан кейин халоват кўрмади хисоб: кулбаларини кум босди, куни дарбадарликда ўтди. Узок қариндошлари Бадал бобони қора тортиб Ундарега келди. Жигар – жигар-да. Темурнинг фиғонини эшит-гач, чолу кампир роса йиғлашди. Кейин Бадал бобо арава тоғиб, уларни Қумбосди қишлоғидан кўчириб келди. Бобо Темур билан онасини ўзининг мўъжазгина этик-дўзлик дўконига жойлаб қўйди.

Ўшанда Бадал бобонинг қизи Ханифа ўн беш-ўн олти ёшлар чамасидаги қўркамгина қиз эди. Ханифа уйлари-нинг орқасидаги ўрикка арқон ташлаб, қўшиниси Мирсо-либойнинг қизи Сарагул билан арғимчок учарди.

Сарагул Ханифага нисбатан тетикрок, анча шаддод ва попуқдаккина қиз эди. Бир куни қизлар чуғуллашиб, Темурни холи-жонига қўймай ўртага олишди:

– Арқонни ўрикнинг хув анави баланд шохига таш-лаб беринг. жон акажон, – деб ялинди Ханифа.

– Йўқ деманг, Темур ака, – деди Сарагул ҳам ёлво-риб. – Биласизми, баланд шохга узун қилиб боғланган арғимчок узок учади, қандок мазза... Йўқ деманг энди...

Темур қизлар баланд шохдан йиқилиб-етиб юрма-син, деб бир оз тихирлик қилиб турган эди, Сарагул бирдан тутаклиб кетди. Ханифани “сен жим тур” деган-дай нари итариб, ўзи Темурга яқин келди.

– Қимайсизми? – деди у Темурга қутилмаганда пўпи-са қилиб. – Йўқ десангиз, дадамга айтаман. Дадам бу-юрғанларидан кейин шундай қиласизки...

Темур “ялт” этиб Сарагулга қаради. Қўнгли аллане-чук бўлиб кетди: “Хозирдан шунча димоқ-фироғу, шун-ча пўписами?”

Шундай бўлса ҳам, қизлар раёини қайтармади, улар айтган шохга арқон ташлаб тушди. Шундан кейин Те-мур ўзини иложи борица Сарагулдан узок олиб юрди. Ханифани ҳам: “Ундан нари югин”, деб огоҳлантириб қўйди. Лекин Ханифа баҳона Сарагулнинг қадами бу ховлидан сира узилмас, қачон қараманг, арғимчок учга-ни-учган эди.

Бир куни Ханифа қудук бошига сувга кетган эди, ховлига Сарагул кириб келди. Темур ўрик соясида мах-сига ямок солиб ўтирарди. Сарагул келибқ арғимчокка осилди-да:

– Арғимчокни силкитиб юборинг, Темур ака, – деди.
– Силкитмасам дадангизга қачмайсизми, ишқилиб? – деди Темур қулиб.

– Энди сизни сира ҳам қачмайман, Темур ака, – деди қиз бирдан қўзлари жавдираб, йигитга суқ билан боқаркан. – Энди, биласизми, дадамга сизни мактай-ман...

Темур яна қулди.

– Мени мактайдиган нима борки, мактайсиз, Сара-гул? – деди йигит қўлидаги буришиб кетган маҳсини кўрсатиб. – Бадал бобомдан ўрганган ямокчилик қас-бимни мактайсизми? Нима қиласиз ёлғон гапириб?

– Ўлай агар, ёлғон эмас. Сизни... сизни энди мак... – қиз тутилиб, қўзлари порлаб, икки ёноғи лов-лов ёниб, деди: – Сиз... сиз... яхши одамсиз!

Сарагул юзини терс ўгириб, арқонга чирмашди. Йи-гит ўтирган жойидан ярим қўзғалиб, арғимчокни силки-тиб юборди. Кейин ўзини четга олиб, иложи борица қиз-га қарамай ишини давом эттирди. Сарагул икки-уч ар-ғимчок учиб, бирдан ўзини Темурга қараб отди. Йигит-нинг елкаси аралаш бўйнига маҳкам чирмашиб, унинг ярим қайрилган юзидан қўлп этиб ўпиб олди!..

Темурнинг танаси қўғдай ёниб кетди. Бирдан ўзини қизнинг ловуллаб турган бағридан суғуриб олди.

– Бундай қилманг, уят бўлади... Уят бўлади! – деди Темур қизариб-бўзариб қизни ўзидан нари итараркан. – Дадангиз кўриб қолсалар, ахир... ёмон бўлади!

Қиз этагини қоқиб ўрнидан турди: илк мухаббатини, биринчи ўпичини, бутун ёниқ қўксини унга бахшида этса-ю, балоғат остонасида турган бу норғул йигит унинг қўкрагидан нари итарса... Йўқ, бу йигит кишининг қиз олдидаги гуноҳи, сира-сира кечириб бўлмас гуноҳи азим-дир!

– Сиз дадамдан эмас, Ханифанинг кўриб қолишидан қўрқяпсиз! – деди Сарагул ичидан хуруж қилиб келган қазабдан ҳам товуши, ҳам танаси титраб. – Сиз... но-мард... номард экансиз!

Сарагул юзига қўлларини босганича уйлари-нинг ор-қасидаги чорбоққа югуриб кириб кетди...

Темур Бадал бобонинг этикдўзлик дўконига икки йил-ча яшади. Бобо Темурдан ҳеч нарсани қачин ҳам тутмади: ўзи нима еса, унга ҳам едирди, ўзи нима ичса, унга ҳам

ичирди. Темур онасининг жасадини ҳам шу хужрадан чиқариб, тупрокка топширди.

Ушанда кахратон киш эди. Бадал бобо совук хужрада Темурни якка қолдирмай, ўзининг иссик бағрига олиб кирди. Энди тўрталаси – чол, кампир, Ханифа ва Темур сандалнинг тўрт бурчида ётишарди. Пастаккина сандалга тўрт жуфт оёқ кирганида, хусусан, уйқу пайти оёқлар устма-уст бўлиб, қалашиб кетар эди.

Бир кунни Ханифа уйқуираб қўлини Темур томонга чўзди-ю, алланималар деб эхтирос билан пичирлади-да, кейин ёнбошига ағдарилиб, яна пишиллаб ухлаб қолди. Темур анчадан бери шуни кутиб юрарди: қиз уйғонгунча қўлини кўрпа остида меҳр билан силаб чиқди! Ханифа уйғонганида қўли Темурнинг панжаларида эди. Қиз қўлини атайлаб тортиб олмади, йигит ўзидан билиб қўйвормади. Бармоқлар бир-бирига маҳкам чирмашиб кетди. Ёстиқлар яқин сурилиб, лаблар бир-бирини излаганида... Қиз секин шивирлади:

– Сарагулни нега хафа қилдингиз?

– Сабабини ўзи айтмадими?

– Сабабини аниқ билмайман-у, лекин сиздан қаттиқ аразлаган.

– Дугонангиз учун, ишқилиб, сиз аразламайсизми мендан?

– Асло. Мен шундай бўлишини истагандим.

“Бу нима дегани? – деб ўйлай бошлади Темур. – Рашк қиялпими? Мени қизғаняптими? Нега?”

– Сиз шундай бўлишини истайсизми? – деди Темур анчадан кейин.

– Ҳа, – деб шивирлади қиз. – Шундай бўлгани маъқул. У тантиқ қиз сиздан аразлаганида... мен... мен бир оз тинчийман!

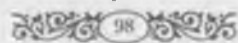
Темур нима дейишини билмай қолди. Жимлик чўкди. Анчадан кейин йигитнинг қулоғи остида кизнинг баҳор шабадасидай майин ва ёқимли товуши шивирлаб ўтди:

*Олма отдим ошириб,
Юрагимни тошириб...*

Нечукдир қиз жим қолди. Йигит давомини кутди, сўнг қиздан унинг якунини кистади.

– Энди у ёғини сиз айтинг, – деди қиз.

Навбат йигитда қолди. Қизга яна яқинроқ сурилиб, унинг қулоғига секин шивирлади:

*Қачонгача юрачиз,
Севгимизни яшириб.*

Севгини яшириб бўладими?

ТАҚДИР ЧОРРАҲАСИ

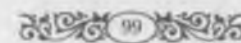
Темур яйловдан қайтиб келганида, Бадал бобонинг уйи хувиллаб қолган, худди ўлик чиққан ховлига ўхшарди. Темур эшакни оғилга киритиб, охурда емиши бор-йўғига қарамай, шошилиб сунага чиқди. Ҳар сафар даладан қайтганида, “Темур акам келдилар”, дея унга Ханифа пешвоз чиқар эди. Темур бугун ҳам шуни кутди, лекин Ханифадан дарак бўлмади. Ховли сукутда, супада на Бадал бобонинг, на кампирнинг қораси кўринади. Темур дурустрок разм солиб қараса, супа бу яқин орада супурги кўрмаган, шўр тупрок пўрсиллаб ётибди. У рўпарасидаги уй эшигига қараб турди – Ханифанинг чиқишини яна бир лахза кутди. Йўқ, у чиқмади. Темур қизга илҳақ бўлиб, аслида унинг хумори тутиб келган эди. Келишига яна бир сабаб, Темур тонгга яқин туш қўрди: Ханифа бир гуруҳ қизлар даврасида рақсга тушаётган эмиш. Темур унинг хиромига бир дақиқа анграйиб қараб турибди-да, кейин шодон қийқириб, Ханифага овоз берибди. Белидаги белбоғини ечиб, бир учини Ханифага узатган экан... у Темурга юзини тескари ўгириб, қизлар орасига кириб, ғойиб бўлибди...

Темурнинг кўнглига ғулгула тушди. Тушини ўзича таъбирлаб кўришга уринди – тиши ўтмади. Хайитбой билан Аҳмадга айтди, лекин улардан ҳам аниқ бир гап чиқмади. Ишбошидан бир кунга рухсат сўраб, йўлга тушди. Кела-келгунча туши ҳақида ўйлаб келди: “Ханифа нега мендан юзини тескари ўгирди? Нега бундай қилди, хайронман?...”

Супада тек, шуурсиз турган Темур уй эшигига қараб юрди. Остонада бир лахза тўхтади. Пойгакда Бадал бобонинг ўзи тиккан, Темур қишда ўз қўли билан сайқал берган икки жуфт қавуш. Ханифанинг қавуши негадир кўринмади.

“Демак, Ханифа уйда йўқ, – деб ўйлади Темур. – Қизик, қаерда бўлиши мумкин?”

Ичкари кирди. Уйга разм солди: тўрда сандал, усти-

даги кўрпа нариддан-бери йиғиштириб қўйилган. Сандалдан берида, наमतда ёнма-ён иккита кўрпача тўшоғлик. Бирида бобоси, бирида бувиси – иккиси ҳам бемажол ётибди. Сас йўқ, хона сукутда. Сандалдаги кўрпада барок мушук пихиллаб ётибди. Мушук одам шарпасини пайкаб бошини қутарди, эринибгина миёвлади, кейин эгасини таниб, бир сакраб сандалдан тушди-да, Темурнинг оёғига суйкалди.

“Нега булар бемаҳалда ётишибди? – кўнглидан хавотир кечди Темурнинг. – Ўзи нима бўлган бу ҳовлида? Ханифа қаерга кетган бўлиши мумкин? Сандал нега шу кунгача уй тўридан олинди, ўрни саранжомланмабди, хайронман?... Ханифа иккимиз баҳор келди дегунча уйдан аввал сандални чиқариб қўярдик. Кийин иш эмас бу, Ханифанинг ўзи саранжомласа ҳам бўларди-ку?!”

Темур Бадал бобонинг бошига келиб чўнкайди, катқат ажин босган манглайига кафтини қўйди. Чолда иситма йўқ, лекин бутун вужуди лоҳас, мажолсиз. Бобо кўзини очди.

– Э, бутам, келдингми? – Бобо қаддини ростлади. – Кампир, ўғлинг келди, тур.

– Нима гап, бобо? – деди Темур томоғига бир нарса тикилгандай. – Ҳовли тўзиб кетибди, сизлар мунақа аҳволда... – Шу пайт ёнбошидан кампирнинг заифгина товуши чиккан эди, Темур унга томон қайрилди. – Сизга нима бўлди, ойижон?

Кампир Темур кўмагида туриб ўтирди. Йиғисини ичига ютиб турган экан, бирдан икки муштини кўкрагига уриб, уввос солди:

– Ханифадан айрилдик, Темуржон... Жудо бўлдинг синглингдан, болам!.. Ҳаммасига худобехабар анави беимон бой сабаб. Мирсолибой мен билан бобонгни авраб, бошимизни айлантириб, Ханифани Сарагулга қўшиб, ҳарамга жўнатди. Қайтиб келмас қилиб жўнатди, болагинам!

Темур ҳеч нарсага тушунмас, хайрон ва лол, кўзларини пирпиратиб гоҳ кампирга, гоҳ бобосига қарарди.

– Бундок... тушунтириброк гапирсаларинг-чи... Ханифани Сарагулга қўшиб дейсиз... Ун беш кунда шунча хангома чиқдими? Ахир, Сарагул ҳарамда нима қилади?

Бадал бобо Темурни ёнига ўтқизиб, ўзи ёстикка тирсагини тираб чўзилди-да, бўлган воқеани бир бошдан айтиб берди.

– Бир ҳафтадан бери ахволимиз шу, болам. Бу суқир кўзларимизда на ёш қолди, на нам... – деди охирида чол нафаси бўғилиб. – Гоҳ кампир хушдан кетиб қолади, гоҳ мен. Бечора Мулла Қанд ҳар куни икки маҳал кириб, холимиздан хабар олиб турибди.

– Ўлдираман бойни! – деди йиғи, ҳўрлик тикилиб келган бўғзига пичокни яқинлатиб. – Мана шундай қилиб нақ бўғзига пичоқ соламан!

Чол билан кампир Темурнинг этагига ёпишишди.

– Ундай қилма, болам, ўзингни нобуд қиласан, – деди Бадал бобо зорланиб, – бой жуда ноинсоф одам. Кампир билан иккимиз кўп ялиндик, оёғига бош уриб кўрдик. Битта гапни топиб олган баттол: “Қизларинг ўз хохиши билан ҳарамда қолган”, дейди.

– Ёлғон! – деди Темур жаҳл билан. У худди бой билан юзма-юз туриб гапираётгандай қаҳр-ғазабга тўлган эди. – Қўйиб юборинг, бой билан ўзим бир гаплашиб қўрай.

Чол тиззалаб туриб, Темурнинг белбоғидан маҳкам тутди.

– Мени ота, мана бу кампирни она билсанг, бу раъйингдан қайт.

Шу пайт хонага Мулла Қанд кириб келди. У Темурнинг елкасидан қучиб, анчагача унга насихат қилди.

– Каминанинг ризки одамлар устида: бойлар чақирса, бойларникига бораман, фукаро чақирса, фукароникига. Нимасини яшираман. Асли насабим фукародан, осмондан чалпак ёғилса ҳам ризким яримта. Рост гап шу-да. Раъйимдан чиқма, гапимга қулоқ сол. Мирсолибойга худо бас келмаса, Темуржон, бандаси бас келолмайди.

– Тўғри, эҳтимол бас келолмасман, – деди қуйиб-пишиб Темур, – лекин бу кўргуликка жимгина қараб туролмайман-ку, мулла бобо. Барибир, бойга юзма-юз бўлишим керак!

Мулла Темурни яна қучди, елкасини силади, юпатди.

– Кечикдинг, бола, гапимга ишон. Мирсолибой шу тонгда Қизил Ўрдага жўнаб кетди. Етти туя жун, ўн туя пахта олиб кетди. У ерда унинг қанча-қанча савдо дўконлари бор. Энди у бир ойдан кейинми, икки ойдан кейинми, савдо ишлари битса қайтади.

Темур бўшашиб, жойига ўтириб қолди.

Шундан кейин Темурнинг фиғони кукка кутарилди: бир хафтача ўтирса – олов, юрса – чўғ бўлиб юрди. Ахири, чидаёлмади – Ханифанинг бирор дараги чикиб қолар, деган илинжда таваккал йўлга чиқди...

Тушга яқин Калта минорнинг ўнг ёнбошидаги пастаккина чойхонага кирди. Одам сийрак эди. Сири кўчган патнисда нон, сопол косада шинни олиб, чойхонанинг чеккароғига бориб ўтирди. Чойхоначи болага чой буюрди. Рўпарасида, муъжазгина хонтахтанинг нариёғида қора-чадан келган, киррабурун, манглайи ўртасида бош бармоқнинг юзича келадиган афғон ярасининг доғи қолган, пилтаси чиққан дўппи кийган йигирма беш ёшлар чама-сидаги йигит ўтирарди. Темур салом берди. Йигитдан сас чиқмади: боши эгик, бир нуктага тикилганча мик этмай ўтирарди.

Чойхоначи бола бир чойнак чой келтириб қўйди. Темур чойни уч марта қайтариб, бир пиёла ичди. Йигитга гапиришга истихола қилди, индамади. Дурустроқ разм солса, йигитнинг кўзлари юмук: “Ё тавба, ўтирган жойи-да бемалол ухлайдиган одамлар бор-а, дунёда?” – деб ўйлади. Кейин у билан умуман қизикмай қўйди.

Анчадан кейин рўпарасидаги йигит чуқур бир тин олиб: “Таваккал”, деб пичирлаб қўйди. Ўз товушидан ўзи бирдан хушёр тортиб, қаршисида чой ичиб ўтирган нотаниш йигитга ялт этиб қаради. Темур шуни аниқ пайқадики, номаълум йигит “таваккал” деганида танаси хиёл чайқалиб, хонтахта четида турган ўнг қўли бир лаҳза мушт бўлиб тугилди-ю, яна тезда очилди. “Демак, у нимадандир безовта!” – ўйлади Темур. – Негадир асабий!”

Темур йигитга бир пиёла чой қуйиб узатди...

– Чойингиз совиб қолди чоғи, ака, олинг, иссиғидан ичинг.

Йигит бир оз хижолат бўлди. Саросималик билан пиёлага қўл чўзар экан:

– Узр, ука, – деди андак қизариб, – бир оз хаёлга толиб...

– Зарари йўқ, ака, – деди Темур уни хижолатдан чиқариш учун. – Хайрият, биз бечоралар шу хаёлни ҳам бировдан қарз олмаймиз. Хаёл сурганда бир оз фароғат топасан одам.

– Шундай, – деди йигит боши билан тасдиқлаб.

– Айбга буюрмайсиз, ака, бир оз безовта қўринасиз?

– Булса бордир, – деди йигит.

– Бирдан “таваккал” деб юбордингиз, мен ўйладим-ки...

Йигит бир оз сукутга толди, кейин Темурнинг синчковлиги қўнглига ботганлигини сездирар-сездирмас, секин деди:

– Бирор таваккал ишга бош қўшганманки таваккал деганман-да, – деди қўлидаги пиёлани қайтариб бериб. – Бунинг нимасига ажабланасиз?

– Ажабланганим йўқ, – деди Темур гапни бир оз юмшатиб, – сиз айтган ўша “таваккал” мен уйим остона-сидан айтиб чиққан “таваккал”га ўхшаб кетяпти-да. Шу боис сўрадим, малол келмасин, ака.

Темурнинг бу гапидан йигитнинг қўнгли хиёл равшан тортгандай бўлди.

– Яхши йигит қўринасиз, гапларингиз бамаъни...

Қўнғил-қўнғилдан сув ичар: бир оғиз ширин сўз бирига майл пайдо қилди. Ўртадаги дастурхонни қўшдилар – бири шиннига, бири тутмайизга таклиф этди. Гапдан гап чикиб, забун тақдир чоррахасида турган бу икки йигит ўхшаш қўргилик туфайли бир-бирига анча сирдош бўлиб қолди...

Сирож асли Кумушкентдан, Абдурайимбойнинг қўйчивони эди. Ёшлигида ота-онаси ўлиб кетган. Саттор амакисининг қўлида катта бўлган. Амакиси илми бор одам эди. Уйида оғзига солгудек ҳеч бир вако топилмаса-да, ёстикдай-ёстикдай келадиган китоблар қалашиб ётар эди. Жияни Сирожга ўқиш ва ёзишни ўргатди. Иккисининг ҳам тирикчилиги бир хисобда одамлар устидан эди: амакиси фуқаронинг арз-додини қоғозга битиб берар, шу хизматидан неки тушса, шунга қаноат қилишарди. Амакиси раҳматли Сирожнинг пешонасига сизмади – бир кечада ўлиб қолди.

– Етим-есирларнинг бахти ўзи шунақа – бир оз чиғалроқ келади, – деди Сирож Темурга қараб. – Бу хусусда амакимнинг қизик бир нақллари бор эди: “Жўжанинг толеи бўлсайди – товукка эмчак битарди...” Кишлоғимизда Қомат бобо деган чорикор бор. Бобонинг Наврўзой деган кизини севиб, энди тўй қиламиз деб турганимизда, толеим чопмади. Иккимизнинг севгимиз ҳозир жар ёқасида турибди: эртага ё у ёқли, ё бу ёқли бўлади!

Темур ажабланиб сўради:

– Хуш, эртага бирор мужданинг дараги борми?
– Билмадим, – деди Сирож бошини чангаллаб, кейин Темурга якин сурилиб, секин шивирлади, – рўпарангиздаги мана шу тош бино – козихона, кўряписими? Наврўзой ҳозир шу ерда...

– Шу ерда? – деди Темурнинг кўзлари чакнаб. – Нега?

– Шунақа бўлиб қолди, иним, – деди Сирож вужуди ёниб. – Не қилай, кўргилик экан?!

“Қиз козихонага тушдими – тамом, – деб ўйлай бошлади Темур, – ё козининг ўзи унга хуштор бўлган, ё олий нуфузли бирор кимсага пешкаш қилинади!”

Ўртага жимлик чўкди. Анчадан кейин Темур Сирожга тасалли бўлсин учун:

– Харҳолда, сизники кўз ўнгингизда экан, – деди, – меники аллақачон машъум ҳарам гирдобига тушган. Ханифанинг фақат номигина менга хотира бўлиб қолди, ака!

– Ўзимдай дардманд кўринасиз, иним. Ханифа легагингиз ким ўзи?

Темур бутун саргузаштини айтиб берди. Сирож Сарагулнинг макр-хийласидан нафратланиб:

– Ўҳ, ёсуманни эмган шайтон-э! – деди сўкиниб. – Кўп кайғурманг, иним, мен билан сизга фақат битта беғул тасалли бор, у ҳам бўлса – умид!

– Тўғри айтасиз, умиддан бўлак қанақа таянчимиз бор бу дунёда!

– Янги гапни эшитдингизми?

– Йўқ.

– Водариг, – деди Сирож қўли билан тиззасини беихтиёр чангаллаб, – ҳукмдор яқинда туманда халойик билан катта йиғин – қурултой ўтказармиш. Туман қозиси итдай изғиб, сулув кизларни овлаб юрибди. Наврўзой ана шу овнинг биринчи қурбони бўлди.

– Нафасингизни иссик қилинг-э, Сирож ака, – деди Темур унга дашном берган бўлиб. – Ноумид шайтон, деганлар.

– Э, иним, нимасини айтай. Топган-тутганимни козихона далласига бериб тугатдим. Қизни қочириб бер, деса, кампир сира кўнмаяпти. Қўрқади. Қози теримга сомон тикади, дейди. Наврўзой фақат бир ўтинчда турибди: Сирож акам мени бу зиндондан олиб қочсинлар, дермиш! Хуш, ўзингиз айтинг, бу мушкул ишни қандай удалашим мумкин? Бу учун мендай банди мўминининг

қўлида Аловуддиннинг сеҳрли чироғи бўлмоғи керак, иним!

Темур индамади, сукутда қолди. У ўша сеҳрли чироқни кўз олдига келтириб, болаларча тамшаниб, ичдан ўксиниб қўйди: “Аловуддиннинг шу сеҳрли чироғи менда бўлсайди, бошимдаги бу мушкулот, эҳтимол, осон кўчармиди? Ўшанда Сирож акага ҳам ёрдамим тегарди...”

– Биласизми, иним Темур, – деди Сирож анча жимликдан кейин, – мен ҳозир ўшандай сеҳргар бир одамнинг этагидан тутганман.

– Йўғ-э, – деди Темур таажжуб билан, – сеҳргар дейсизми?

– Ха, – деди Сирож катъий оҳангда, – фақат номи бўлак: Аловуддин эмас-у, Қора Даванг...

– Қора Даванг? Уни танийман. Ўн беш кун олдин ҳукмдор Ойдинқўл шикорига чиққанида, уни ўша ерда кўрганман, – деди Темур, кейин овда содир бўлган воқеалардан баъзи бирларини гоҳ мазах йўсинида, гоҳ қулиб айтиб берди. – Қизиғи шундаки, Сирож ака, яёв юрмаслик учун Қора Даванг ўзига ҳам, қозига ҳам маъқул йўл топди: “Ҳукмдор жаноблари отимизни отиб, бизни азбарои жазолаш учун отсиз қолдирдилар. Лекин эшак хусусида ҳазрати олийлари ҳеч нарса демаслар. Эшак эшак-да, бу махлуқ от бўлармиди?” – деди. Бирқулок қози билан иккисига эшак тутиб бердик.

– Ха, у ҳақиқий сеҳргар: ўзига ҳам, ўзгага ҳам йўл топишига ишонаман! – деди Сирож ўйга толиб. – Лекин... шарти оғир, жуда оғир, иним!

– Сўзланг, ака, қандай шарт?

– Бировга айтиб бўлмайди.

– Нахотки менга ишонмайсиз, ака? Тақдиримиз бир бўлса, қулфатимиз бир бўлса...

– Ишонаман! – Сирож кўзларини номаълум нуқтага тикиб, наст, шивирлаган товушда деди: – Ишонаман сизга, иним, биласизми, шарти қанақа? Ҳукмдорга ўқ узишим керак!

Темур сесканиб кетди.

– Нима? Ҳукмдорга ўқ узасиз?

Хаяжонга тушган Темур ёниб-қуйиб сўзларди:

– Ундай қилманг, ёлвораман сизга... Ўзингизни нобуд қиласиз. Ишонманг унақа сеҳргарга ҳам, унинг сохта сеҳрига ҳам!..

– Йўқ, энди бўлмайди, иним. Мен каломуллога мана шу шўр манглаймни босиб, қасамёд қилганман. Энди фойдасиз, иложи йўқ, Наврўзой учун ҳамма нарсага тайёрман, иним!

– Тўғри-ю, лекин... Хукмдор қайда-ю, сиз қайда? – Темура хам қуюниб, хам ёлвориб деди. – Бу ишдан нақ дўзахнинг хиди келяпти. У қаллобнинг қўлига қандай тушиб қолдингиз, хайронман?

– Нимасига хайрон бўласиз, иним, – деди Сирож ташвиш тўла қиёфасини сохта осойишталикка мойил қилиб. – Қасалнинг тузалгиси келса, табиб ўз оёғи билан келади...

Сирожнинг Қора Даванг билан учрашуви жуда кизик бўлган эди. Ўшанда Сирож яйловда қўй боқиб юрарди. Дарада хукмдор навкарлари ногахон пайдо бўлиб қолди. Қўй подаларини тўрт тарафга тум-тарақай қилиб хайдаб юборишди. Сирож анграйиб қолди. Уст-боши навкарлардан сал бошқачароқ – башанг кийинган, тақа мўйловли киши қўйчивон ёнига келди. Бу навкар эмас, хукмдорнинг энг ишончли мулозими Қора Даванг экан. Ўзини Сирожга шунақа деб танитди. Кейин шерикларини чорлади: бирини Ёилай, бирини Чиноқ деб чақирди. Сирож кимиз қўйиб берди.

– Гап бундай, – деди Қора Даванг кимизни ичиб, қосани чўпонга узатаркан, – қўйларингни бу яйловдан қўчирасан. Бу теварак-атрофда битта хам жонзот бўлмайди. Уч кундан кейин амирликнинг қатта йиғини – қурултойи ўтади. Қурултойдан олдин бу яйловда қўпқари бўлади. Ҳазрати олийлари улоқ чопишини томоша қилиб, сўнг йиғинга борадилар. Қўпқари ўтиб бўлгунча бу ерга йўлама, бола, бўлмаса нақ бошинг кетади! – деди пўписа қилиб.

Сирож кўнди. Ёилай билан Чиноқ яйловни кўздан кечиргани от суриб кетишди. Қора Даванг яна кимиз сўради. Сирож қоса тутди. У кимиз ичяпти-ю, Сирож бўлса унинг хайбатига қараб хаёл сўряпти: “Наврўзой учун қозининг устидан арз қилсам, арз-додим қўр олармикан? Ё амир хазратларига арзим бор десам, бирор ёрдами тегармикан бу хунасаннинг?” Хуллас, Сирож журъат қилиб, гап бошлади. Қора Даванг дам-бадам кимиз ичиб, Сирожнинг арзини охиригача эшитди, сўнг дарё томон от суриб кетиб қолди. На ҳа деди, на йўқ. Сирож

бемажол ўтириб қолди, ўзини-ўзи қарғади: “Арз-додингни кимга айтиб ўтирибсан, эй, нодон!?”

Сирож мулозимнинг бу андишасиз хатти-ҳаракатидан қаттиқ ўксиди. Не хаёлларга бориб, не хаёллардан қайтди. Саттор амакиси бир пайтлар айтиб берган бағоят ситамли нақл беихтиёр хотирига тушди: “Фуқаро қозидан жабр қўрса – қозикалонга боради; мабодо қозикалондан жабр қўрса – кимга боради? Кимга борса борсин – бефойда, чунки барча ноҳақ ситамларнинг бошида хукмдорнинг ўзи турибди! Ситам қўрмаган одам бу гапни айтмайди, тўғриси, айтолмайди!” – деб ўйлади Сирож.

Сирожнинг хўрлиги келди. Хусусан, мулозимнинг ҳеч нарса демай кетиб қолгани туриб-туриб алам қиларди унга.

Анчадан кейин Қора Даванг яна от суриб, Сирожнинг ёнига қайтди. Отдан тушди. Сирожнинг тирсагидан тутиб, тўқайга олиб кирди. Қўқрагига бир мушт урди, йўқ, оғритмай, беозоргина урди. Кейин унинг қўқсига қўлини никтаб туриб, сўради:

– Бу ерда ўзи нима бор?

Сирож саволдан талмовсираб қолди, қўқсини қўрса-тиб, сўради:

– Бу ердами? Бу ерда – қўқрак.

– Ичида нима бор?

– Ичида... юрак, ўпка, яна...

Сирожнинг пойма-пой жавобидан Қора Даванг қулиб юборди.

– Биламан, лекин ишк-муҳаббат деган жонивордан нима бор? – деди тақа мўйловини бураб. Сўнг муштини яна Сирожнинг қўқрагига тақаб туриб, деди: – Бу юракдаги хавас хўрозқандга ўч бола хавасидай ўткинчи бир нарса эмасми, ишқилиб?

– Ҳақорат қилманг, тақсир! – деди Сирожнинг жаҳли чиқиб. – Мен Наврўзой учун ҳамма нарсага тайёрман. Жон керак бўлса, жонимни хам тикканман бу йўлга, тақсир!

– Яхши, – деди Қора Даванг, – журъатинг менга маъқул. Токка чикмасанг, дўлона қайда, – деди хушнуд бир қайфиятда унинг елкасига қоқиб, – жон қўйдирмасанг, жонона қайда... Энди гап бундай, сен учун битта йўл бор.

– Гапиринг, тақсир.

– Ҳукмдорни отишинг керак!

Сирож бир кат учиб тушди. Билиб бўлмасди: бу хунаса Сирожни синаяптими ё чин гапиряптими? Сирож унинг афтига қараб, ҳеч нарса англай олмади: юзи мумдай қора, чап қўзи юзи билан қўшилиб тез-тез пир-пираб учиб туради, қоп-қора мўйлови от такасидай дўрдок лабиниңг икки чеккасида осилиб ётибди. “Алҳазар, – дея ёқасини ушлади Сирож, – нахотки, бу одамнинг юзидан, қўзидан бирор нарсани англаб бўлмаса?! Тошдан тарашланган ҳайкалга ўхшайди, тавба!”

– Эҳ, нодон, – деди мулозим Сирожнинг чучиганини сезиб, – шу яримта юрагу шу тиртиқ ўпка билан яна ошиқлик даъвосини қилиб юрибсанми?! Хақиқий ошиқлик, унинг йўлида жон фидо қилиш – Фарҳоду Мажнунлар билан ўтиб кетди. Сен ҳезалақдан на Фарҳод чикади, на Мажнун. Мишиғингни артиб ол. Ҳукмдор қурултойга келган қуни қози сўйган жонинингни амир ҳазратларига пешкаш этиб, худди қизил олмадай қилиб қўйнига солиб беради. Сен мишиғингни ялаб юравер, – деди Қора Даванг Сирожни мазах қилиб, кейин таҳдид товушида деди: – Гап шу ерда қолсин. Оғзингдан гуллаб юрсанг, билиб қўй, ёш жонингга жабр бўлади!

Мулозим шартта орқасига қайрилиб, отига миниб кетмоқчи бўлди. Сирожнинг боши айланиб, қўзи тиниб кетди. Ўзини унинг оёғи остига қандай отганини билмай қолди. Чакмонининг этагидан маҳкам тутиб, ялина бошлади:

– Кетманг, – деди ёлвориб, – розиман. Лекин... қўйган шартингиз... мана бу савил қолгур қалламга сиғмай турибди, тақсир!

Қора Даванг истехзоли қулди. Оёғи билан Сирожнинг биқинига туртиб, тур, деб имо қилди. Сирож турди.

– Бу ёғини менга қўйиб бер, нодон, – деди мулозим. – Амир билан сени ўзим юзма-юз қилурмен!..

– Ана шунақа гаплар, Темур иним. Туринг, қолган гапни ташқарида гаплашамиз, – деди Сирож юзига фотиҳа тортиб. – Бу ер димиқиб кетди.

Темур чойхоначи бола эшитсин учун чойнак қопқоғини тақиллатиб, пиёлага танга ташлади...

ТАВАККАЛ

Ҳаво очик. Қуёш тиккада. Чойхона остонасидан бошланган тақир яланглик ўртасида Қалта минор қуё тана-сини қуёш тафтига тутиб турган ҳайбатли пахлавонга ўхшаб, барваста қал қўтариб турибди. Ялангликнинг нариёғи қозихона, пастаккина дарвозасининг бир табақаси очик.

Сирож қозихона дарвозасига мунг билан қарай-қарай, Темурни у ердан эргаштириб ўтди. Иккиси минора орқасидан айланиб, жин қўчага кириб кетишди. Қўча ҳар хил чиқинди уюми билан тўлиб кетган жарликка келиб тугади. Улар жарлик ёқалаб қозихонаниңг орқа томони-га ўтишди. Сирож рўпарасидаги баланд деворга ўриятилган қийшиқ, занг босган темир дарча ёнига келиб тўхтади.

– Темуржон, – деди Сирож, – сиз ҳув анави қуриган дарахт панасида бирпас кутиб туринг мени. Андақ юмушим бор бу ерда.

Сирож темир дарчани секин тортиб қўрди, очилмади. Яна тортди, чертди, кутди – тезликда ичкаридан жавоб бўлмади: “Ҳар дафъа келганимда далли кампир шу дарча олдидаги қаравотда тикиш тикиб ўтирарди. Нега жавоб бермаяпти?” – деб ҳавотирга тушди Сирож. Нима қилишини билмай иккиланиб турганида, дарчаниңг тирқишидан кимдир тўрт буклоғлик қоғоз узатди. Сирож қоғозни олди-да, Темур кутиб турган дарахт остига қараб юрди. У шошиб хатнинг қатини очди: қай қўз билан қўрсинки, хат у кутган хат эмас, балки далла кампир қўли билан битилган шумхабар эди!

“Йигит, энди мени тинч қўй. Иложим йўқ, ҳаммаси тугади. Тақсир қози қизни менга ҳам ишонмай қўйди, уни ичкари уйга қўчириб, ўзи назорат қилиб турибди...” – Сирож хатнинг у ёғини ўқиёлмади. Қўзи тиниб, боши айланиб кетди. Қўлидаги қоғозни беихтиёр ёғимлади, кейин яна қоғоз қатини очиб, унга тикилди. Қўзлари қоғознинг бир жойига қадалиб тураверди:

“Иложим йўқ, ҳаммаси тугади...” – Яна қайтиб ўқиди, бу сафар овоз чиқариб, Темурга эшиттириб ўқиди:

– “Иложим йўқ, ҳаммаси тугади!...” Далли кампирнинг бу шумхабарини эшитяпсизми, иним? Бир ҳафтадан бери Наврўзойнинг қўли теккан, қўз ёшлари томган мактублари билан нафас олиб тургандим. Парвардигор

менга шуни ҳам кўп кўрди, иним! Энди камина билан Наврузойнинг забун тақдиримизни ўша... фақат ўша – таксир Қора Даванг қўйган шарт ҳал қилади!

Темур уни раъйдан қайтариш учун вазмин мулоҳаза юритиб:

– Сирож ака, – деди, – бу шартга қўниш ҳам, уни бажариш ҳам оғир, жуда оғир. Ёш бошингизни бундай таҳликага қўйманг, ўйлаб кўринг.

– Ҳаммасини биламан, билиб туриб барибир бажараман бу шартни! – деди ўртага бошқа гап сиғмайдиган даражада қатъий қилиб. – Бажараман, иним, бошқа иложим йўқ! Бир илинжим шу кампир эди. Бу нокас ҳам оладиганини олиб, нима қилай, энди юз ўгириб турибди.

Темур Сирожнинг қўлигидан қўлини ўтказиб, паст-баланд тақир яланглик бўйлаб аста-секин бошлаб кела-верди. Улар қабристон сукунати чўккан тақирликда анчагача хангомалашиб бордилар. Тепа шохлари қаллақланган, қалтагина соя солиб турган гужум остида бир лахза тўхтадилар.

– Отишни биласизми? – деб сўраб қолди Темур бирдан.

– Милтиқ отолмаган чўпон чўпонми? Бўри бор, тул-ка бор... Мерган бўлмасам ҳамки, ҳарҳолда эплайман.

– Милтиқ кимники?

– Абдурайимбой берган, – деди Сирож, – Қора Давангнинг навқари кеча иккита ўқ келтириб, милтикка жойлаб берди. Милтиқ тўқайда, яшириб келдим.

Темур хайрон бўлиб сўради:

– Иккита ўқ жойлаб берди дейсизми?

– Ҳа. Иккаласи ҳам заҳарланган экан.

– Заҳарланган?

– Филай шунақа деди.

– Амир билан қаерда тўқнашасиз?

– Эртага тушда яйловда кўпқари бошланади. Амир биринчи улоқни чавандозларга ўз қўли билан ташлаб берармиш. Кеча Қора Даванг Филай билан келиб, менга амир ўтадиган йўлни кўрсатди. Катта чошгоҳда амир Сарипул кўпригидан қайриладиган тўқай йўлига тушиб, дарё қирғоғи бўйлаб отда ўтади. Яйловга етар-етмас, йўлда бир букри жийда дарахти бор. Ана шу дарахт остида пойлаб ётаман. Қора Даванг отда амир билан ёнма-ён келаётган бўлади. Қора Даванг қўлидаги камчи-

сини елкасидан ошириб, бошидан баланд кўтарган заҳоти... амирга қараб ўқ узаман!

– Ие-ие, Сирож ака, тўхтанг, – хайрон бўлиб Темур, – амирга рубару бўлиб ўқ узадиган сиз, ҳуш, бу ишда Қора Даванг камчисининг нима дахли бор: кўтарадими, туширадими, қизик...

– Ким бўлади, – деди Сирож елкасини қисиб, – шартимиз шунақа. Ўқ заҳарланган, афтидан, бошқаларга шикаст етмасин дейдими, ишқилиб, иккимизга фойдали бирор тadbирни ўйлаган-да.

– Ҳуш, ўқ уздингиз, дейлик, амир йиқилди... Кейин нима бўлади?

– Кейин тўқайга қараб қочаман. Олатасир бошланади. Табиийки, ҳамма амир билан овора бўлади. Шунда Қора Даванг жаноблари мени тутиб олиш учун Филайни ортимдан юборади. У мени тўқайда тутиб олиб, хуфия йўл билан мана шу қозихонага олиб келади. Наврузой билан иккимизни отда Хатирчига қараб қочириб юборади. Хатирчида Қора Даванг жанобларининг одамлари бизни қутиб олади, кейин...

– Кейин... мурол-мақсадларингизга етасизлар, худди эртақдагидай. Шундайми? Афсус, эртакка ўхшамаган эртақ бу, чўпчак бу!

– Шундай, – деди Сирож Темурнинг қочиримини англамай. – Эҳтимол, бу қасоснинг сизнинг қисматингизга ҳам бирор фойдаси тегар... Амирнинг ўлиmidан кейин ҳарам қопкаси ҳам очилиб қолар...

– Насиб, – деди Темур, – лекин ҳамма гапларингиз уйқу олдидан болаларга айтиладиган эртакка ўхшайди: ҳам лаззатли, ҳам даҳшатли, ҳам... Билмадим, яна қанақа? Ишқилиб, бир ишқали чикмасайди. Ойдинқул шикоридан кейин одамлар оғзида ҳар хил миш-мишлар юрибди: Қора Даванг шунақа бир сехрғар мўлтонни эканки, ҳуқизнинг қаншарини силаса... жонивор бир пақир сут бераркан!

Сирож ўзини тутолмай қулиб юборди.

– Одамлар қизик, – деди анчадан кейин бир оз жиддий тортиб, – улар бировни ёмон қўришмасин, бировни яхши қўришмасин... Қўнгилларига ёқмаган одамга дарров дум тақадилар. Қап-катта одам қаломуллои шарифни шафе келтириб, қасам ичса-ю, нахотки, яна сўзидан қайтса?!

– Нечукдир қўнғлим така-пука, Сирож ака. Айтган

гапларингиз худди чўпчакдай. Бадал бобом айтадиган сиртига асал суртилган оғу хакидаги эртакларга ўхшайди.

Сирож ўзини тақдирга тан берган, вазмин бир киёфага солиб, зўракн жилмайди:

– Ўйчининг ўйи битгунча, таваккалчининг иши битади. Мен сизга айтсам, Темуржон, таваккалдан зўри йўк!

Ўшанда бу гап Темурга ҳам анча маъқул тушди. Чунки унинг ўзи ҳам Ханифанинг изларини излаб уйдан чикканида бир томонини таваккал қилиб йўлга тушган эди. Лекин Сирож таваккал деб босган қадам қалтис, жуда қалтис эди. Шу боис Темурнинг кўнгли сира ёришмаётган эди.

– Бўйнингиздаги юмушни бажариб келгунингизча сизни шу чойхонада кутаман, Сирож ака, – деди Темур у билан хайрлашаётиб, – мабодо қайта учрашмасак, мен шаҳарга тушаман, мардикор бозоридан изланг.

Темур тақирдаги дўнгликка чиқиб, Сирожнинг орақасидан узоқ қараб қолди. Кўнгли нечукдир суст тортиб кетди: кўзларига ёш келди...

ҚАСОС

...Сирож букри жийда остида писиб, милтик тепкисига бармоғини босиб, ҳукмдорни кутар эди...

Унинг қаршисида ҳар хил ўт-ғиёҳ билан қопланган эгри-бугри йўл. Йўлнинг икки ёни кета-кетгунча паст-баланд тўқай. Икки тиззаси ва тирсакларига тиралиб ғужанак бўлиб ётган Сирож букри дарахтнинг шох-новдалари орасидан тепага – қуёшга қаради. Вакт тушга яқинлашиб қолган эди. Ҳар бир дақиқа бамнсоли йўлдай чузилиб ўтяпти, гўё тегирмон тошидай унинг кифтини эзаяпти...

Шу пайт нарироқда бойқушнинг товуши эшитилди:

“Қу-у-к”. Бирпас ўтмай қуш қўкка қўтарилиб, икки-уч чарх уриб айланди-да, Сирож писиб ётган букри дарахтнинг қуриган шохига келиб қўнди. Яна чузиб: “Қу-у-к” деди. Сирожнинг гашига тегди. Эшитгани бор, бойқуш сайроғини ёмонликка йўйишади. Ётган жойидан кесак қўчириб отди. Қуш учиб кетди, лекин товуши қаердандир анчагача эшитилиб турди...

Узоқдан от тўёқлари дупури эшитилди. Ўн чоғли

аскар Сирож ётган пистирма ёнидан от солиб ўтиб кетди. Улар ортидан яна учта отлик ўтди. Улар кетгач, тўқайга яна сукунат чўкди.

Сирож йўлга қарашдан, рақибини қутишдан толиқди. Узоқдан яна отларнинг кишнагани эшитилди. Олдин элас-элас, кейин аниқ, яқиндан эшитила бошлади. Ҳу ана, тўқай муюлишида отлар тўдаси қўринди. Олдинда икки от – саман ва тўрик. Сирож саман отдагини амир деб тахмин қилди: зарбоф тўнда, белида олтин камар, тўқаси офтобда ялтирайди; ўнг томонидаги тўрик отда – Қора Даванг, ўзини ҳам, отини ҳам дарров таниди.

Сирожни қутилмаганда аллакандай бир хис – қўркўвми, хаяжонми босиб, тирноғигача музлаб кетди. Кейин танасини лоп этиб бирдан аланга қоплаб олгандай, тирноғигача ловиллаб ёниб кетгандай бўлди. У қўлидаги милтиғини эпга сола олмай, дарахт ёнбошидан туртиб чиккан бачки шохга қўйиб, қўли титраб рақибини мўлжалга ола бошлади: бармоқ тепкида, фақат уни босиш қолди!..

Шу пайт... Ҳаммаси бир лаҳзада бўлди: пистирмага йигирма қадамча қолганда Қора Даванг камчисини бошидан баланд қўтариб... бирдан ўзини амир миниб келаётган отнинг гарданига ташлаб, додлаб юборди:

– Эҳтиёт бўлинг, олампадох, тўқайда қо-о-тилл!

Қора Даванг саман отнинг ёлини маҳкам чангаллаб, бутун гавдаси билан амирни тўсиб, ўз қўксини қотил ўқига тутиб берган эди!

Амир довдираб қолди. Назарида қўлоғи остида нимадир “тарс” этди, кейин вишиллаган бир товуш тўқайга сингиб кетди.

Амирнинг кўзи тинди. Хоснавкарларнинг шов-шуви, отларнинг бесаранжом кишнаши уни баттар қарахт қилиб қўйди. Сарбозлар амирни дарров қўршаб олдилар.

Қора Даванг ўзини тезда ўнгариб, қотил ортидан тўқай ичкарисига қараб от солди. У йўлсиз, сўқмоксиз, қотил билан нзма-из борар эди. Тўппончасини белидан суғуриб, қотилни икки марта отишга шайланди, лекин “бир оз ичкарироқ кирсин, ўша ерда гумдон қиламан” деган мақсадда қувиб бораверди. Бирдан қотилни кўздан йўқотди. Тўқай ичкарисига отда юриш мушқуллашди. Юлғун, қора қамиш ва ёввойи жийда аралаш-қуралаш бўлиб ўсган, бирининг новда-танаси иккинчисига миниб-чирмашиб, йўловчига худди тўрдай тўсиқ солар эди. Қора

Даванг отдан кўра ширди юришни маъқул кўрди: “Барибир узокка кетолмайди, – деб ўйлаб борарди у, – узокка кетолмайди...”

Кейин бирдан ўзининг отилгани эсига тушди, кўкрагини пайпаслаб кўрди, тўхтаб, банорас чопонининг ёқасини очиб қаради. Отилган икки ўқдан бирортасининг ҳам унда асорати йўқ: икки ўқ амирнинг боши устидан ўтиб кетган эди!

“Ношуд, шуни ҳам эплаб отолмадинг-а? – деб Қора Даванг Сирождан аччикланиб, алам билан кўкрагини чангаллаб қўйди. – Отиш қанака бўлади, мен ҳозир сенга кўрсатиб қўяман. Шундай отайинки, зумда тилсиз гувоҳга айлангин. На бу дунёда, на у дунёда қайта тилга кирмай кетасан!”

Қора Даванг ўз ҳаёлларига ўзи фарқ бўлиб, тўппончасини олдинга ўқталганича, харсиллаб кетаётган эди, тарвақайлаб ўсган юлғун ортидан Сирожнинг ўзи товуш берди:

– Мен бу ердаман, таксир, бу ердаман!..

Қора Даванг тўхтади, уни кўриб вужуди титраб кетди:

“Падарлаънат, мен билан бекинмачок ўйнаяпсан-а?”

Сирож Қора Давангга қараб югуриб келаверди: ўнг елкасида милтиғи осибди эди.

– Ассалом, таксир.

Қора Даванг индамади, уни аниқ нишонга ола бошлади. Мана, бармоғи тепки устида турибди...

– Амир... амир ҳазратлари ўлдими? – Нафаси тикилиб, харсиллаган товушда сўради Сирож. – Ўл-ўл-димми?

Бу сўроқдан Қора Даванг беихтиёр калтираб кетди. Бутун вужуди бир лаҳза муз қотгандай бўлди: қўли ҳам, танаси ҳам, фикри ҳам...

Сирож ҳаммаси олдиндан келишганимиздай бўляпти деб ўйлар, шунинг учун ҳам Қора Даванг қўлидаги тўппончага қараб тикка келарди, Қора Давангнинг ортиқ сабри чидамади.

– Тўхта, қотил! – деди ғазаб билан бакириб. – Сен амир ҳазратларининг ўлимини тилайсанми, газанда?

Қора Даванг тўппончани унга қарата устма-уст бушатди. Сирож кўксини чангаллаб, ажрик устига қулади.

– Не-е-га-а? Не-га? Қор-а-а Даванг жа-ноб-лари... бундай келиш-маган эдик-ку...

У икки-уч тўлғанди-ю, товуши ўчди.

Қора Даванг мурдани оёғи билан туртиб, жони чикқанига тўла ишонч ҳосил қилгач, теварак-атрофга қараб дод солди. Ҳаммадан олдин тўқайга Филай етиб келди. Келди-ю, бу ердаги қонли манзарани кўриб тамом гангиб қолди:

– Таксир, чўп... чўп-о-он болани отиб қўйибсиз-ку?!

Филайнинг афсус чекиб айтган норози оҳангдаги сўзлари Қора Давангга ўзига келтирди. Қўнгли бирдан ғаш тортди: унда негадир садоқатли навқари Филайни ҳам тилсиз гувоҳга айлантириш нияти туғилди. Агар тезроқ шундай қилмаса, чўпон бола билан ўртасидаги хуфия ишларнинг ҳашағи очилиб қоладигандай бўлиб туюлди.

Қора Даванг тўппончасини Филайнинг кўкрагига тиради.

– Чўпонга ачинапсанми, сотқин?!

Филай довдираб қолди.

– Ахир, таксир, унга ўзимиз...

– Ўзимиз?! – бўкирди Қора Даванг ва Филайнинг кўксига қараб икки марта ўқ узди. Кейин тўқайни бошига кўтариб яна дод солди. Энди чиндан ҳам йиғлаб, бўзлаб дод солар эди...

Мулозим ва сарбозлар қуршовида от солиб амир етиб келди. У икки навқар кўмағида отдан тушди. Чўзилиб ётган икки жасадни кўриб, кути ўчди. Қора Даванг амирнинг оёғига йиқилди:

– Бир қошиқ қонимдан ўтинг, олампадох.

– Гапир, – деди амир. – Тезроқ гапир, димоғимни қон хиди тутиб кетди!

– Қотилни орқасидан қувиб келиб, худди шу ерда тутдим. Қарасам, менга милтиғини ўқталаяпти... Ёнимда Филай турувди. Қотилнинг менга ўқталганини кўриб Филай чидаёлмади: бирдан унга ташланди, қўлидан милтиқни тортиб олмоқчи бўлди. Қотил уни отиб қўйди. Бечора Филай тўлғаниб жон узаяпти-ю, қотилни қўрсатиб: “Отинг!” – дейди. Кейин сабрим чидамади, давлатпаноҳ, отиб ташладим!

Амир гарангсиб қолган эди. Саройда, ташқарида, ўзи оёқ қўйган теварак-атрофда тез-тез содир бўлаётган бу ҳунрезликлар унга қаттиқ таъсир қилган эди: “Бу қандай қўрғиликки, етти кишварнинг назари тушган мамлакат ахли фуқаросининг олампадохи бўлсам-у, қотилга бирор осуда дам бўлмаса?! – Ранги қув ўчган, икки қошининг ўртаси паст-баланд бўлиб қимирланган амир ўз

тақдирига ўзи мунажжимлик қиларди. – Қадам боссам ракибим оёғим остидан чиқади, ишонган одамларим укувсиз, телба-тескари. Саройда фиску фасод, шикорга чиксам хунрезлик. Бирор сафолик кун буладими-йўқми ўзи, эй, парвардигор?! Магарам, тахти олийга бирор нопок ғаламис аралашдими ё амирлик тахти кўзга кўринмас, нозик бирор еридан дарз кетган-у, бу фоний дунёдаи каминанинг насибаси узилганми?! – Бу сўнгги фикрдан амирнинг вужуди титраб кетди: – Ё, алҳазар, паноҳингда асра, эй қодири олам!..”

Амир Қора Давангнинг манглайи тираниб турган оёғини силтаб, унга тур, деб ишора қилди. У қаддини ростлади, худди гуноҳкорлардай яна таъзимга эгилди.

– Кўрдингизми, Қора Даванг жаноблари (амир биринчи марта унга шундай деб мурожаат қилаётган эди!), давлатимиз паноҳида юриб, кўзимизнинг ёғини ялаб, пис-тирмадан туриб ўқ узарлар, зимдан тил бириктириб, ҳар қандай қотилликка қўл урурлар, – деди бирдан амирнинг жазаваси тутиб, кейин ер тепиниб сўкинди. – Бундай нонқўрларни аямаслик лозим – чопиш, отиш, осиш керак! Мана бу қотилга эса юртимиз хоки поки хайф. Қўммангиз, танаси бўриларга ем бўлсин! – Қўтилмаганда амирнинг консираган катта-катта кўзлари навкар жасадига қадалиб, жим қолди: “Қотилнинг боя нишонга олиб отган ўқлари менга текканида, эҳтимол, мана шу навкардай камина ҳам...” – У бирдан сесканиб, юзини терс ўгирди.

– Навкарнинг жасадини бу ердан олиб кетинг, – деб буюрди овози дарз кетиб. – Иззат-икромини қилиб ерлатинг!

Бош эгиб, амир ҳаракатини хушёр кузатиб турган Қора Даванг четланиб, унга йўл берди. Амир шашт билан олдинга одимлаб, ўзига ўқ узган қотилнинг мурдасига яқин келиб:

– Билдингизми, Қора Даванг жаноблари, менинг қоним бу иблисга нечун керак бўлиб қолибди? – деди ёнига ярим қайрилиб Қора Давангга қараркан. – Ё бирор калтафаҳмнинг иғвосига учганму?!

– Йўқ, олампадох, – деди Қора Даванг, – биринчи ўқдан кейин ўзи тилга кирди... Сиз ҳазрати олийларига қасоси бор эмиш...

– Қанақа қасос экан?

– Бу хунаса севган қизни қози жаноблари сиз олампадохга пешкаш қилиш учун...

– Тушунарли! – деди амир қўлини силтаб. – Шунга шунча ғавғо-ю, шунча даҳмазми, нонқўр?! Ўзи қаердан экан?

– Шу ердан – дарё бўйидан. Абдурайимбой деган бойнинг қўйчивони экан, олампадох.

– Бунақа бойни эшитмаганман, – деди амирнинг зардаси қайнаб. – Амирлик салтанати соясида фароғатда яшаган бойнинг нонқўр бир чўпони амирга суикасд қиладую, у билмайдими?! Бундайларнинг жазоси не, Қора Даванг жаноблари?

– Тушундим, олампадох, тушундим, – деди Қора Даванг икки қўлини кўксига босиб. – Суриштирурмен...

– Суриштириш эмас, жазолаш даркор!

Қора Даванг яна таъзимга бош эгиб, Абдурахимбойни зудлик билан жазолашни ўз бўйнига олди.

– Айтганингиздай қилурмен, ҳазрати олийлари!

Амир голибона кайфиятда ортига қайтди ва Қора Давангнинг елкасига кафтини қўйди.

– Хўш, жароҳатланмадингизми?

– Толеимизга сиз омон қолдингиз, шунинг ўзи бахт, олампадох!

– Сиз менинг жонимга ора кирдингиз, – деди амир унинг елкасига меҳр билан қоқиб. – Хали сизни қўп хушнуд этурмиз. Хотиранингизда, Қора Даванг жаноблари, Ойдинқўл шикорида содир бўлган ўша кўнгилсизликдан кейин сизга бисёр ранж-алам ўтказган эрдик. Ўша куни неча қақирим пиёда юргансиз, бирқулоқ қози билан? Хи-хи-хи... Неча қақирим дейсиз? Эшак минганингизни ҳам эшитдик. Хи-хи-хи!.. – Амир кулгисидан кейин бошқа мулозиму сарбозлар ҳам қотиб-қотиб қулишди. – Ўша ранж-аламлар учун, боз устига, бугунги жасоратингизга ярашиқ сизга шоҳона бир инъом ҳада этурмиз. Жаноб қози пешкаш қиладурган ўша нозанин сизга бўлғай!

– Сизнинг ҳар бир инъомингизни биз фақирлар шоҳона муруввату амирона тухфа деб билурмиз, олампадох! – деди Қора Даванг қуллук қилиб ва югуриб бориб амирнинг этагини ўпди...

ГИРДОБ

Эртасига тушдан кейин Калта минор чойхонасида дув-дув гап таркаб қолди: ҳукмдор ҳазратларига узилган ўққа сарой мулозими Қора Даванг ўзини қалқон қилиб, олампаноҳнинг азиз ва муборак жонларини асраб қолибди!..

Темур чойхонада энди бир дақиқа ҳам туролмаслигини билди. Ташкари чиқди. Кўча гавжум. Одамларнинг оғзида турфа хангома, эшитган қулоқни батанг келтирадиган миш-миш:

– Эшитдингизми, ҳазрати олийлари ўзларига пешкаш қилинган қизни ўз ҳалоскори – Қора Давангга инъом этмишлар!..

Бу хабарни эшитиб Темурнинг фиғони фалакка чиқди, боши ғувиллаб, ўзини кўярга жой тополмай қолди:

“Хайхот, бу не кўргулик эди? Тамом, ҳаммаси тамом бўлди. Наврўзойнинг қисмати энди не кечали? Таваккал деб босган қадамнинг сени жарликка қулатди, Сирож ака! Алвидо, дўстим, биродарим, алвидо!!!”

Темур шошиб катта чорраҳага чиқди. Шаҳарга олиб борадиган қайроқтош йўлга узок қараб турди, кейин чорғининг илларини маҳкам боғлаб, йўлга тушди... Темур қайроқтош босилган йўлда ниеда юриш машаққатини биринчи бор кўрди. Йўл тор, бунинг устига, фойтун, арава ва якка от минган йўловчиларнинг “пўшт-пўшти” қулоғини коматга келтирарди. Бирор аравага илиниб оларман деган илннжда Чорбоғкентгача пиёда борди. Бахтига на бир бўш арава, на бир фойтун учради. Аравакашлар камчисини боши устига айлантириб, унинг олтидан шитоб билан ўтиб кетишарди:

– Чу, жонивор!

Темур шу аллозда Чорбоғкентдан ўтиб, катта кўприкка келиб тўхтади. Дарё шовуллаб гирдоб уриб оқаяпти. Темур кўприк ёғочига тираниб, дарё оқимини узок томоша қилди: “Бадал бобом ёмон туш кўрсанг, тушингни оқар сувга айт, енгил тортасан, дердилар. – Темур дарёга қараб ҳаёл суларди. – Тушимда эмас ўнгимда кўрганларимни ҳозир сувга айтсам, дарё тўлганиб, тескари оқали!”

Темур дарё лабига тушди: енглари тирсагигача шимариб, яхшилаб ювиниб олди. Коматини ростлаб, юзқўлини белбоғига артиб турганида, икки от қўшилган, усти ёпик фойтун кўприкка чиқиб келди. Дарё кўприги

тагига яқин тургани учунми, отларнинг туёқ товуши Темурга жуда дахшатли туюлди. Фойтун узун ёғоч кўприкнинг қок ўртасига етганида кўприк лапанглаб, акс-садо берди. Темур кўприк устига дурустрок разм солиб қараса, фойтун ортида икки навқар ёнма-ён от солиб келяпти. Худди шу пайт Темурнинг кўзи олтида етти ухлаб тушига кирмаган ажиб бир воқеа содир бўлди: усти ёпик араванинг орқа эшиги қарсиллаб очилди-да, бир киз ўзини олдин кўприкка ташлади, кейин кўприк қирғоғидаги пастаккина ёғоч чамбаракдан ошиб, дарёга отди. Киз ортидан семиз бир кампир аравадан отилиб тушди. Кизга чанг солди, лекин улгуролмади – қизнинг бошидаги рўмоли унинг қўлида ғижимланиб қолди...

Бу ёғини Темур билмайди: қандай қилиб ўзини дарёга отди, қандай қилиб қизни гирдобдан суғуриб олди? Йўқ-йўқ, ҳаммаси ғира-шира ҳаёлида, элас-элас кўз ўнги-дан ўтяпти, лекин фарк бўлаётган қизнинг у билан худди ракибидай олишганига ҳамон ўзи хайрон. Тавба, нега бу киз ўлимга бунча талпинади? Қизнинг дод солиб, Темурнинг юзига чанг солгани, қарғангани хали-хали қулоғи остида жаранглаб турибди: “Бу қора қўзғунлар дастидан ўз ихтиёринг билан ўлолмасанг, бу яна қанақа ситаминг бўлди, эй, парвардигор!”

Темур бу ёғини аниқ билмайди. Кимнингдир кўмаги билан бир амаллаб қирғоққа чиққанини хиёл эслади. Сўнг оғзидан сув кетиб, беҳуш йиқилди...

ОҒИЗГА ОЛИБ БЎЛМАЙДИГАН ГАП

Темур кўзини очса, дарё қирғоғида, кўм-кўк ажрик устида ётибди. Ёнида на бояги киз бор, на фойтун, на семиз кампир. Боши устида Сарипул кўпригининг қорувули – кўринишидан ёшини чамалаш қийин, кўса башара, кекирдаги бўртиб, ўнг қўлининг бармоқлари кесилиб, чўлтоқ бўлиб қолган жиккаккина бир одам турарди.

– Кўзингни очдингми, йигит? Хайрият-э, кўрkitиб юбординг-ку мени, – деди Темурнинг манглайини қўлидаги белбоғи билан артиб. – Яктагинг билан белбоғинг нариги қирғоқда қолган экан. Олиб келдим. Ўзим ҳам ўйладим-а, бунақа ишни белида белбоғи бор йигит қилади деб.

Темур туриб утирди. Бошини пастга осилтириб, ўзини икки-уч силкитиб кўрди, хаёлида танаси тик турадиган эмас – гавдаси бир томонга беихтиёр оғиб, кўзини кетяпти. Оёққа турган эди, калкиб кетди, қоровул тутиб қолди.

– Ичингда сув бор... Ўғиб кетади, болам. Юр, қоровулхонада жой қилиб бераман.

Қоровул йигитни хужрага олиб кириб, кўрпача солиб берди. Темур ёстикка бош қўйиб, шифтга тикилиб сўради:

- Кетишдими?
- Қизни зўрға аравага олиб чиқдик. Қушхонага кетишини билган эчкидай ўзини тўрт тарафга уради, тавба...
- Ким экан?
- Билмадим.
- Билиш керак эди-да.
- Сўраб ўтирмадим. Суриштирсанг ҳам балога қоласан бу балохўрлардан.
- Кампирни ҳам танимадингизми?
- Аравани танигандайман. Кўп ўтади бу ердан. Жуда зарур бўлса, хали қайтганида аниқлаб бераман.

Темур ёлворган товушда деди:

– Қизнинг кимлигини билиш керак. Билишим жуда зарур!

– Қутамиз, кечда қайтар... Аниқлаб бераман.

Темур ҳамон ўша қиз хусусида ўйларди: “Қизик, ким экан у қиз? Борди-ю... Наврўзой бўлса-чи? Нахотки, уни ўз қўлим билан қузғун қўлига тонширган бўлсам?!”

– Мен қирғоққа тортсам, тавба, у гирдобга тортади, – деди қоровулга бўлган воқеани изоҳлаб, қиздан норози бўлиб.

– Қиз жонидан тўйган кўринади, – деди қоровул афсус билан бош чайкаб. – Эҳ, қизи тушмагур. Сувда ўласанми, ўтда ўласанми, бекорга ўлиб кетаверасан – бу замонда кимнинг парвойи. Бу тўрт кунлик хуфтон дунёда сабр-қосангни тўлдирганлар қасдига сабр-қаноат билан яшамок даркор. Одам боласи биров ўтказган ситам билан ўладиган бўлса, ростга гап, мен аллақачон ўлишим керак эди. – У панжасиз қўлини яктаги енгидан чиқариб, Темурга кўрсатди.

Темур ўзи сўрашга ийманиб турган эди, унинг чўлтоқ қўлини силаб, сўради:

– Нима бўлган, ота?

– Э, болам, бунинг тарихи узок.

Эшикка яқин жойдан отнинг кишнагани эшитилди. Кимдир, афтидан, отда туриб камчи дастаси билан қоровулхона эшигини қаттиқ қокди.

– Хой, кўса, қулоғинг том остида қолганми? Чик, Қора Даванг жаноблари сўраяптилар.

Қоровулнинг гапи чала қолиб, шошилиб эшикка чиқди. Темур Қора Даванг номини эшитиб, ирғиб жойидан турди. Қоровулхонанинг йўл томондаги деворига лойшувок қилиб ўрнатилган шиша тўйнуқка яқин келиб, ташқарига қаради. Қора Давангнинг дарров таниди. Лекин у бундан ўн беш кун олдин Ойдинкўл шикоридан Бадал бобонинг эшагини миниб қайтган нотаваон мулозимга ўхшамас, ҳозир эгарга сиғмай, от белини майиштириб, савлат тўкиб ўтирарди.

Темур тўйнуқдан қараб туриб, Қора Давангнинг Ойдинкўлда айтган гапларини беихтиёр эслади. Мана энди иккаласи юзма-юз турибди – ўртада факат шиша кўзли тўйнуқ... Ўшанда негадир Қора Давангнинг товуши ҳозиргидай эмас, шикаста ва мулоийм эди: “Бўладиган болага ўхшайсан. Бошингга иш тушса, каминани эслагин, иншооллох, тирик бўлсам, сендан ёрдамимни дариг тутмасмен!” Темур ўшанда қўлини кўксига босиб: “Раҳмат, тақсир”, деган эди. Энди-чи? Иккаласи юзма-юз турибди. Орадан бор-йўғи ўн беш кун ўтди. Ўтган фурсатда Сирожнинг фоже қисмати қиздирилган темирдай ловиллаб, Темурнинг кўксига ботди: “Сирож акага қилган хийла-найранглариңдан беҳабар бўлганимда, бошимга тушган ситамлар туфайли, эҳтимол, сендан бирор мадал кутардим... Йўқ, энди сен менинг наздимда одам қиёфасидаги шайтон, ха-ха, қари шайтонсан! Ёрдамнинг ўзингга сийлов. Сирож аканинг хуни тутсин сени илоҳим!” Темур кўзини чирт юмиб, манглайини шиша тўйнуқнинг муздай пастки қиррасига босди...

Қоровул ҳамон Қора Даванг қаршисида қўл қовуштириб турарди.

– Ха, кўса, – деди Қора Даванг унинг саломига алик олмай, – бу фоний дунёда ҳамон нафас олиш билан оворамисен?

– Ҳазилингиз асло қолмади-қолмади-да, тақсир... – деди Мажид қоровул яна таъзим қилиб. – Бу фоний дунёда нафас олишни бас қилиб, боқий дунё рихлатига

тараддуд кўрсам ҳам бўларди-ку, аммо-лекин юртда ёмонлар кўпайиб кетди-да, таксир.

– Кўпайса, кўпаяр, бунинг сен кўсага не дахли бор? – деди Қора Даванг боя бошлаган ҳазилини давом эттириб.

Мажид қоровул яна куллуқ килди.

– Дахли шуки, таксир, ёмонлар ичида яшаш канчалик даҳшат бўлмасин, барибир яшаш керак. Машойихлар: “Яхшилар – ёмонлар риштасига тушган тиг”, дермишлар, таксир!

Қора Даванг Мажид кўсанинг жавобидан кулиб юборди. Қамчининг учи билан кўсанинг елкасига туртди, яна ҳазил қилгиси келди.

– Теша тегмаган кайроки гапларни топасен, калланг бигиз. Қўй-чи, кўса, ҳалиги... олтин сопли пичокни қайси қўлинг билан олган эдинг?

– Чап қўл билан, таксир, – деди Мажид қоровул чўлтоқ қўлини енг ичидан чиқариб.

– Э, сенга жабр бўлган экан-да, ўшанда чапи қолиб, ўнги кетибди-да, а?

– Ҳа, таксир, ўшанда кўзларингизни жаҳл пардаси шундоқ қоплаган эдики, на чапни кўрар эдингиз, на ўнгни.

Қора Даванг эгардан тошиб ётган қорнини силкитиб-силкитиб кулди.

– Энди... энди бу қўлингга эҳтиёт бўл, кўса!

Қора Даванг, киёфаси бирдан тундлашиб, қоровулдан сўради:

– Абдурахимбой Сарипул кўпригидан қачон ўтди, кўрмадингми?

– Кўрдим, таксир, офтоб эндигина ниш урган эди.

Қора Даванг ёғиниб кўйди.

– Эшитдингми, кўса, амир ҳазратларининг муборак жонларига қасд қилмоқчи бўлган чўпонни бойнинг ўзи гиж-гижлаган экан.

Мажид қоровул афсус билан бош чайқади:

– Ким қилмагай – ким тортмагай. Ал-қасосу минал ҳақ, деганлар, таксир!

– Балле, – деди Қора Давангнинг товуши кутилмаганда мулозим тортиб.

– Афсус, кўса, минг афсус, тўқайда бўлган отишма пайтида содиқ навқарим Ғилайдан ажрадим. Қотил кўз ўнгимда уни отиб ташлади.

– Эсиз, – дея чин дилдан афсусланди қоровул, – фариштадай бегуноҳ эди раҳматли!

– Нимасини айтасен, кўса, – деди Қора Даванг овозига синиқлик бериб, – энди илож канча, жойи жаннат тўрида бўлсин!

– Айтганларингиз келсин, таксир! – деб қоровул юзига фотиҳа тортди. – Раҳматли уч кун олдин кўкнор уруғи сўраб ҳужрамга киргани шундоқ кўз ўнгимда турибди. Кунжут уруғи бўлса ҳам майли деган эди. Топиб бердим. Чўнтагидан иккита милтиқ ўқини чиқазиб, пистонига кўкнор уруғи аралаштириб жойлади-да, кейин...

– Кейин... кейин нима бўлди? – Қора Даванг қутурган шердай бирдан наъра тортиб, узангида оёқка турди. – Кўрдингми, чўлтоқ, сен манфур фариштадай бегуноҳ кетган марҳумнинг тобути ортидан ҳам бўхтон тошини отишдан қайтмайсен. Келиб-келиб, менинг содиқ навқаримга тухмат қилдингми, палид?! У кўкнор ёки кунжут уруғини бошига урадимми?!

Қора Даванг қоровулнинг елкаси аралаш камчи тортиб юборди. Мажид қоровул тош йўлга юзгубан йиқилди. Қора Даванг бир қўлида камчи, бир қўли билан эгар қошини маҳкам тутиб, қоровул устига энгашди.

– Яна қандай бўхтонинг бор, нокас!? Айт, гапир!

Мажид қоровул бошига, елкасига устма-уст тушаётган камчи зарбидан ерда ғужанак бўлиб ётар, бош қўтармас, лекин бошида қонли камчи осилиб турганини қўрқув аралаш ҳис этиб турарди.

– Кечиринг, таксир, Ғилай тўғрисида ёлғон гапирдим.

– Ёлғон дейсанми? – Мазах қилиб яна сўради мулозим. – Ёлғон дейсанми?

– Ғирт ёлғон, таксир. Ғилай ҳужрамга киргани ҳам йўқ, кўкнор уруғи сўрагани ҳам йўқ... Ўқ тўғрисидаги гап ҳам ёлғон. Кечиринг, таксир!

– Тур ўрнингдан!

Қора Даванг эгарга ўрнашиб ўтираркан, қоровулнинг туришини кутиб турди. У канча кутганини билмайди: қоровул турди, кир, чувалашиб титилган салласини ердан олиб қокди, бошига омонат ўрнатди, уст-бошини тузатиб, Қора Давангга қараб таъзим бажо келтириб, кутиб турди. У кўсага шуурсизгина тикилар, ҳеч нарса ни кўрмас, фикрида нуқул қоровул айтган ўша икки

ўқ!.. Қўрғошинга кўкнор уруғи аралаштириб тайёрланган сохта икки ўқ хаёлида чарх урар эди:

“Жойинг дўзахнинг турида бўлмай, Филай, келиб-келиб оғзи шалоқ бир кимса билан иш битирганмидинг, нодон? Энди қандай қилсам бу қўсанинг сассик оғзидан сохта ўқ хусусидаги хангомани йўкота биламен?! Йўқотишим шарт, йўқотмасам, кўса шу сассик хангомаси билан мени йўкотади. Агар бу гап оғиздан-оғизга ўтиб амирликка тарқаса, хазрати олийларининг каминага қилган шунча шохона мурувватлари, шунча амирона инъомлари бир пул бўлади. Ойдинкулда юз берган хўрликдан баттар хўрлик тушади бу бошимга. У ерда-ку, саман отимдан ажраган эдим... энди... энди жонимдан ажрайман!”

— Кўса, — деди Қора Даванг анча сукутдан кейин босинки товушда, — оғизга олиб бўладиган гап бор, оғизга олиб бўлмайдиган гап бор, бировга айтиб бўладиган калима бор, инчунин, айтилмайдигани бор. Сиз бу хусусда анча омисиз. Қўрғони каримда битилганидай, мархумлар гуноҳи бировга айтилмайдиган калима хилидан дир. Шу боис ҳар қандай гуноҳи азимга дучор бўлган мархуму мархумани лаҳадга қўйгандан сўнг, халойик: “Яхши одам эрди, раҳматли!” деб юзига фотиҳа тортадур.

Мажид қоровул Қора Давангнинг ҳар бир сўзини: “Шундай, таксир”, деб маъқуллаб, тез-тез эгилиб турди...

Икки отлик шаҳарга қараб от суриб кетишди. Мажид қоровул улар ортидан узок қараб қолди. Қайроқтош йўлда йўртиб бораётган отлар кўзга қўринмай қолди, тўёқларнинг товуши ҳам тинди, лекин кўприк қоровулининг қулоғи остида Қора Давангнинг беўхшов овози ҳамон шанғиллар эди: “Оғизга олиб бўладиган гап бор, олиб бўлмайдиган гап бор...”

Қоровул Қора Даванг олдида не гуноҳ қилиб қўйганини тушунмади, туғриси, тушунолмади, охири кифтини учуриб, зўраки: “Тушунарли!” деб қўйди-да, хужра эшигига қайрилди...

ТУЯНИНГ ДУМИ ЕРГА ТЕККАНДА...

Сарикул кўприги бошидаги мўъжазгина хужранинг лойсувок қилиб ўрнатилган шиша туйнуги ортида тик

турган Темурнинг ҳозир на гапиришга, на эшитишга, на эпитганини мушоҳада этишга мажоли етар эди. Қора Давангнинг ювош, итоаткор Мажид қоровулга қилган разилона муносабати сохта ўқ хусусидаги сохта найранглари Темурни тамом қарахт қилиб қўйган эди. Унинг бошида Бадал бобосидан эшитган ажиб бир нақл ёлғон уйнар, уйламай деса ҳам фақат шунини уйлар, фақат шунининг маъзига тиш ургиси келарди: “Бир балоси бўлмаса, шудгорда қўйруқ на қилур? Қоровулнинг ўқлар хусусидаги хангомаси Қора Давангни нега бунчалик қутуртирди, нега?”

Қоровул хужрага кирганида Темур деворга ўнг елкаси билан мажолсизгина суяниб, икки кўзи эшикда, қоровулнинг киришини қутар эди. У қоровулга кўзи тушиши билан:

— Рах... раҳ-ма-а-т сизга, ҳақиқатнинг учини... фақат бир учинигина очдингиз, — деди нафаси тортиб-тортиб. — Сирож аканинг қўлидаги милтик бойники бўлгани билан ўқларни Қора Даванг жойлаб берган... Инонинг. Ёлғон гапирсам, тил тортмай ўлай. Сирож аканинг ўзи айтиб берган эди чойхонада. Суиқасд бошида Қора Давангнинг ўзи турибди!

— Жим, жим, бунақа гапларни бировга айтиб бўлмайди! — Қоровул эшикдан кираверишдаги зах босган чоқкина дахлиздан намат тўшалган тахтага чиқиб, Темурни суяб кўрпачага ётқизди. Тирсаги тагига ёстик қўйиб берди. Елкаси камчи зарбидан момоталоқ бўлиб кетган бўлса-да, Темурнинг олдида ўзини вазмин тутиб, унга ётиғи билан тушунтирди. — Жим, болам, бировга айтадиган гап бор, айтиб бўлмайдиган гап бор...

Қоровулнинг бу итоатқорона мулоҳазасидан Темурнинг жаҳли чиқиб кетди.

— Боя Қора Давангдан эшитиб, энди менга сотяпсизми бу гапни? — деди йиғлагудек бўлиб. — Биров, биров дейсиз, мен сизга кўнглимни очдим-ку?

— Барибир. — У хужранинг наридан-бери панжакаш қилинган ғадир-будир қора деворини кўрсатди. — Қўрпача, тўрт девор... Деворда ковак бор, ковакда сичқон, сичқонда эса нима бор?.. Қулоқ! Бу гапларинг Қора Давангнинг қулоғига етиб борса, на сен соғ коласан, на мен, ўқдингми?

Темур индамай қолди. Анчадан кейин:

— Ҳеч бўлмаса сизга... сизга айтишим мумкинми-

йўқми? – деди зардаси қайнаб. – Ичингдагини бировга айтолмасанг, кўрганингни бировга гапиролмасанг, канақа замон бўлди бу ўзи?!

– Қучага олиб чиқма, фойдаси йўқ, – деди қоровул дашном оҳангида. Сўнг оғзида нос борлиги учун “ш” харфини чўзиб деди. – Хўшш, гапир, нима демоқчисан?

– Гапирсам, гапим шуки... Амирга узилган ўққа Қора Даванг ўз кўксини тутиб беришига сира-сира ишонгим келмайди. У милтикдаги ўқ сохта, ёлғондакам эканлигини олдиндан билган. Билмасайди... Боз устига Сирож ака мўлжални тўғри ололмаган.

– Бу шубҳангда жон бор, – деди қоровул оғзидаги носини тупуриб, бир қултум чой билан халқумигача чайиб ташларкан. – Амир хазратлари тахти олийдан мабодо сафарга чиқалиган бўлсалар, билгилки, Сарипул кўпригининг қоровулларига юмуш кўпаяди: амирнинг йўлга чиқишидан икки-уч кун олдин саройдан ҳали униси келар, ҳали буниси келар; ҳали уни буюрар, ҳали бунини... Ўша кунлар Қора Даванг серкатнов бўлган эди. Икки ёнида икки навқари – Чиноқ ва Филай. Филай раҳматлининг мен билан бир оз ошначилиги бор эди, ора-сира яширинча мана шу хужрамга келарди, эзиб-эзиб кўкнор ташардик иккимиз, кейин хасратлашардик. Бир кунин бир ховуч кўкнор уруғи сўради. Кунжут уруғи бўлса ҳам майли, деди. Топиб бердим. Мана шу хужранинг эшигини ичдан беркитиб, чўнтагидан иккита ўқ чиқазиб, ичидаги дорини дастурхон устига бўшатди, кейин кўрғошин доналарига кўкнор уруғини аралаштириб, қайта жойлади. Нега бунақа қиялпасан десам, гап бор, Қора Даванг таксирларининг буюрганлари шу, деди. Эртасига Филайга кўкнорни эзғилаб, роса ичирганимдан кейин ўзи айтиб берди: агар ўққа кўкнорми ёки кунжут уруғини кўрғошинга аралаштириб жойланса борми, отилганда ўқ бетаъсир бўларкан...

– Демак, Филай тайёрлаган икки ўқ... Шу, Сирож аканинг милтиғига жойланган ўқ бўлган!

– Ким билади, – деди қоровул елкасини кисиб, – тепамизда Оллох, бировнинг уволига қолмайлик.

– Кўнглим аниқ сезиб турибди, ўша... ўша!

– Бу кўнгил дегани кўп нарсани сезади: яхшилиқни ҳам, ёмонлиқни ҳам. Лекин ундан не фойда? Ҳозир юртда Қора Даванг дамига қўндаланг келадиган одам йўқ ҳисоби. Ҳозир унинг раъйига бас келиб бўлмайди.

Яшашни истасанг, замона зайлига қараб замонасозлик қил, болам, ўшанда ютасан...

Темур қоровулнинг бу гапларидан шашти синиб, узок сукутда қолди. Анчадан кейин қовоғини солиб:

– Мендан яширманг, тўйнуқ олдида туриб ҳаммасини эшитдим, – деди. – Қора Даванг билан муносабатларингизга хайрон бўлдим; бир қараганда эскидан ошнага ўхшайсизлар, бир қараганда... Қўлингизга нега бунча осилиб олди?

– Ҳа, қўлни? – деди Мажид қоровул саросима ичида чуқур тин олиб. – Бунинг тарихи узок. Айтсам, эшитишга ҳозир сабринг чидамайди, болам.

– Чидайди, сўзланг.

– Юр, ташқари чиқайлик, ҳам кўприкни кузатамиз, ҳам... майли, айтиб бераман.

Ташқари чиқишди. Қўм-қўқ чим устида иккаласи ёнма-ён ўтиришди. Мажид кўса саргузаштини узокдан бошлади...

– Отам қишлоғимиздаги Зокирбой деган бойнинг қўлида чўпон эди. Болалар билан даштга ўтин тергани борганимизда, мен ҳам отамга қарашиб турардим. Даштда ўз кўзим билан кўрганман: қўйчивонларнинг холи хароб, усти юпун эди. Бир куни отам чўпонларни тўплаб, бойга арзга борибди. Чўпонлар оёқларидаги тўзиган чорикларини, устларидаги йиртик чопонларини кўрсатиб, бойдан қиш олди мурувват қилишни сўрашибди. Бой чўпонларни отам бошлаб келганини пайқабди. У отамнинг қўлидан тутиб, четга олиб чиқибди ва йўлда лўқиллаб ўтиб кетаётган туяларни кўрсатиб, ҳамма эшитадиган қилиб, баланд овозда сўрабди:

– Булар нима?

– Туя, – дебди отам.

– Кимники?

– Бўйнидаги қўнғирокларига қараганда саройга қарашли чоғи, – деб жавоб берибди отам.

– Кўрдингми, – дебди бой отамнинг елкасига қўли билан шашпатилаб, мазах оҳангида, – амир хазратларининг лак-лак нортўялари оёқлукчак¹ юрибди-ю, сенлар мендан иссиқ пойафзал талаб қиласанлар. Шу гапим қулоқларингда бўлсин: амир хазратлари туяларига иссиқ пойафзал қийдирган куни ҳузуримга келинглар, ана

¹ Оёқланг, демоқчи.

ўшанда сизларга чорик эмас, баланд пошналар этик олиб бермасам, юзимга тупуринглар!

Чўпонлар индамай бош эгиб кетишибди.

Эртасига отам ўз қарамоғидаги бор қўйни йўл бўйига хайдаб чикиб, тўғри келган одамга тарқатиб чикибди. Қўйлар талаш бун кетибди. Бой эшитиб, қўрага келибди. Отамдан қўйларни талаб қилибди. Отам бойни етаклаб, ҳозиргина ўзи миниб келган нортую олдиға, томошага йиғилган оломон олдиға олиб келиб, ҳамма эшитадиган қилиб, ундан сўрабди:

– Бу нима?

– Туя, – дебди бой.

Отам туянинг думини бойга кўрсатиб, сўрабди:

– Бу нима?

– Дум, – дебди бой.

– Ниманинг думи?

Бой хайрон бўлиб:

– Туянинг думи, – дебди.

– Балле, – дебди отам бойнинг елкасига қоқиб, – ана шу туянинг думи ерга текканида келинг, бутун қўйларингизни ўшанда ошиғи билан топиб бермасам, юзимга тупуринг!

...Отам шу қилмиши учун амир зиндонда ўн йил ётиб чиқди.

Амир обхонасидан қайтганидан кейин бир кун мени чақириб: “Мана, бир йиғит ёшани яшаб бўлдинг, лекин дунёга келиб, бирор рўшнолик кўрмай юрибсан: на хотин хузурини, на фарзанд ҳаловатини кўрдинг. Бу Дашти Тақирда (қишлоғимизнинг номи шунақа) яна эллик йил яшасанг ҳам икки қўлингни бурнингга тикиб юраве-расан, – дедилар. – Сендан ўтинчим, шаҳарга бор. Зиндондалик пайтимда бир ошна орттирганман. Ўзи Дашти Тақирдан, Қора Даванг деган ҳамқишлоғимиз. Зиндон-бошининг қалитбардори эди. Эшитишимча, Малик чўлида бўлган кўпқарида жуда катта шухрат қозониб, амир назарига тушибди. Ҳозир саройга ўтибди, амирнинг энг ишончли мулозимларидан экан. Ушани излаб топ. Қандай хизматга олса ҳам қўнавер, йўқ дема.

Отамнинг раъидан чиқолмадим. Қора Давангни излаб топдим. Ховлиси шаҳарнинг Қоплон гузарига экан. Хизматкор қилиб олди. Данғиллама ховли. Хотин-боласидан бўлак ховлида битта чўри киз, Наби деган ўн яшар югурдак бола. Қора Давангнинг тантик бир ўғли

бор, Наби ўша билан овора. Чўри киз қозон-товок, мен бўлсам ташқари ховлининг юмушлари билан банд эдим.

Шу тариқа бир йил ўтди. Бир куни Қора Давангнинг олтин сопли пичоғи йўқолиб қолди. Ховлида изланмаган жой, бармоқ урилмаган ковак қолмади. Топилмади. Бу гап Қора Давангнинг қулоғига етди. Негадир мени эмас-у, эр-хотин иккиси Набини ўғри тутдилар. Қора Даванг болани чунонам урдик, бечоранинг кўкармаган, ёрилмаган жойи қолмади. Чидолмадим. Ўзимни Қора Давангнинг оёғи остига ташладим.

– Таксир, бир қошиқ қонимдан ўтинг, мени шайтон йўлдан оздирди. Пичоқни мен олган эдим, – дея қўлидаги қамчисига ёпишдим. У бўлашиб кетди. Қамчинни отиб юборди. Наби унинг оёғи остидан жон талвасасида туриб, қочиб қолди. Унинг оқсоқлана-оқсоқлана дарвозага қараб қочгани ҳали-ҳали кўз олдимга турибди!..

Қора Даванг гапимга ишонмай, анчагача менга тек қараб турди.

– Сени ўзимники деган эдим, кўса.

Йиғламсирадим.

– Шайтон раъйига кирдим, таксир.

– Пичоқ қаерда? – деди.

– Пичоқ... пичоқ узокда. Бировга қарзим эвазига ёриб юборганман, – дедим.

– Мухлат берсам, пичоқни топиб келасанми? Қўрма, қарзингни ҳам ўзим тўлайман.

– Йўқ, таксир, – дедим қатъий қилиб, – сира иложи йўқ.

– Тур ўрнингдан, – деди.

Турдим. Саллам печидан тутиб, тўғри молхонага етаклади.

– Пичоқни қайси қўлинг билан олган эдинг? – деди. – Тўғрисини айт, қайсиниси билан...

Индамадим. Шунда кундани кўрсатиб, имо қилди:

– Қўлингни кундага қўй, – деди.

Айтганини қилдим. Белдан қилични сугуриб, мана шу ўнг қўлимнинг панжаларини шартта чопиб ташладим...

Беш кун ташқари ховлидаги хужрада ётдим. Намат қуйдириб, қўлимга ҳадеб қорақуя босаман. Энди ховлидан бош олиб кетишим қолган эди. Хаёл-беҳаёл бир кун дарвозадан чиқай деб тургандим, ичкари ховлидан чўри кизнинг додлагани эшитилди. Орқамга қайтдим. Қиз тут

устиди туриб, ниманидир имлаб кўрсатар, ўпкасини тутолмай:

– Топилди, таксир, топилди! – деб чинкирар эди.

Қора Даванг деразадан бошини чиқариб:

– Нима топилди, зумраша, мунча какиллайсан?! – деди кизни жеркиб.

– Пичок, таксир, – деди киз шохга қадалиб қолган пичокни кўрсатиб, – тут ейман деб чиксам, олтин дастали пичоғингиз бу ерда экан, таксир.

Ичкаридан Қора Даванг, хотини ва тантик боласи чикиб келди. Унгача мен ҳам дарахт остига яқин бориб қолдим. Бола пастдан дарахтга қадалган пичокни кўриб, чапак чалиб, хадеб ирғишлайверди. Дадасининг этагига ёпишиб: “Мен чумчукни пойлаб отган эдим, дада. Катта бўлсам, сиздай мерган бўламан, дада!..” – деди. Таксир ўғлини эркалаб, кифтига кўтарди. Бола дадасининг елкасида туриб чўзилиб, олтин сопли пичокни ўз қўли билан дарахт танасидан суғуриб олди!

Қора Даванг пичокни ўғлининг қўлидан олиб, у ёқ-бу ёғини айлантириб кўрди. Кейин менга қараб:

– Ёлғон ҳам эви билан-да, кўса, – деди гина қилиб. – Ўша тирранчани кутказаман деб ўзингга жабр қилдинг-да!..

Индаматим, ўртага бошқа гап сиғмас эди. Чўлтоқ қўлимни қўлтиғимга тикиб: “Ховлингни елкамни чуқури кўрсин!” деб чикиб кетдим. Ўшандан бери мана шу Сарипул кўпригида қоровулман.

Темур Мажид кўсанинг сабр-бардошига, итоаткорлигига қойил қолиб, жойидан турди. Унинг кўз олдидан кундага қўйиб чопилаётган бармоқлар, жон ховучлаб оқсоқлана-оқсоқлана кочиб кетаётган югурдак Наби сира нари кетмас эди...

– Набидан хабарингиз бўлмадимиз кейин?

– Йўқ, қўп излаб тополмадим. Қора Давангнинг уйига ҳам қайтиб бормаган. Агар тирик бўлса, ҳозир сенинг ёнингда бўларди. Нечадасан, болам?

– Йигирмада.

– Агар умрим етса, Набини мана шу чўлтоқ қўлим билан елкасидан кучиб, бағримга бир босгим бор. Сен шохид.

Темур ўрнидан туриб, йўлга нигоҳ ташлар экан:

– Қаранг, амаки, арава келяпти, – деди. – Ўша усти ёпик аравага ўхшайди.

– Мен тўсинни ташлайман, – деб қоровул кўприкка югурди. Арава бир лахзадан кейин кўприк тўсинига келиб тўхтади. Кўсанинг аравакаш билан муомаласи пишмади – у соқов экан. Араванинг пардаси ташлаб қўйилган кичкина дарчаси очилиб, кампир ичкаридан бўйини чўзди.

– Нима гап? – деди у дағдаға билан. – Биз Қора Даванг жанобларининг фармонлари билан...

– Биламан, хоним, қанақа юмуш билан юрганингизни, – деди қоровул кампирни таниб. – Боя бир оғиз қурук “рахмат”ни ҳам насия қилиб кетдингиз. Ўзини сувга ташлаган ожизангиз жонига ора кирган йигит мана менинг ёнимда турибди. Ҳеч бўлмаса, ўзингиз оғзингиз билан бир оғиз “рахмат” денг, бошқа умидворлигимиз йўқ сиздан, хоним.

– Мендан умидвор бўлиб фойда кўрмайсизлар, – деди кампир биратўла икки елкасини дарчадан ташқарига чиқариб, мўлтони кўзларини уларга тикаркан. – Хурликoning хузури Қора Даванг жаноблари кўради, малзамати менинг бошимдами, ҳой одамзот? Хи-хи-хи...

Темур кампирнинг бачкана кочиримидан, беҳаё кулгисидан дарров тушунди: “Демак... демак у киз – Наврўзой экан. Бундан чиқди, мана шу қўлларим билан кизни ажал гирдобидан кутқазиб, шу қўлларим билан қора қузгун панжасига топширибман-да!.. Бундан кўра гирдобда фарқ бўлиб, ўлиб кетгани яхши эмасмиди?!.”

Арава жойидан жилди. Лекин Темур жойидан жилмас, тўғриси, жилолмас, кампирнинг мўлтони кўзлари кўз олдидан нари кетмас, унинг бачкана кочиримлари ҳамон қулоғи остида жаранглар эди: “Хурликoning хузури Қора Даванг жаноблари кўради, малзамати менинг бошимдами?!.”

Темур кизнинг Қора Даванг панжасига тушишида нечукдир ўзини айбдор ҳисоблар эди:

– Мен учун бу не юз қаролик бўлди, ўзингиз айтинг, амаки?! Сирож аканинг тирик руҳи, Наврўзой шўрликнинг обидийдаси нечук мени тутмасин, ўзингиз айтинг, қандай бадбахтлик бу?!

Темур алаmidан йиғлаб юборди.

БИР ҚАБРДА ИККИ МАРҲУМА

Бир куни, тўғриси, Темурнинг омади чопди...

Бу юртда иккита бозор, одатда, офтоб нур сочмай, эрта тонгда гавжум бўлиб кетади: бири мол бозори, иккинчиси мардикор бозори. Бу икки бозорнинг обдан рафторини олган корчалон харидорлар хамиша бухороча бир нақлга амал қилишади: эрта келсанг – бозор, кеч келсанг – мазор...

Нураган, пастак пахсаларда икки оёғини осилтириб ўтирган норғул, рустамнамо мардикор йигитларни харидорлар эрта тонгда танлаб олиб кетишар, кун ёришганда эса бозор тугаб, у ерларга мазорат сукунати чўқар эди.

Темур қарийб бир ойдан бери мана шу мардикор бозорига қатнаш эди. Бир куни жуда қизиқ бўлди: новча, оппоқ соқоли қўксини тўлдириб турган, нуруний бир чол Темурнинг рўпарасида тўхтаб, унга узок синчков назар ташлади.

– Кетмонга тобинг қалай, йигит? – деди. – Лойчолик қўлингдан келадими-йўқми, ростини айт?

Темур бобонинг назаридан қўз узмай, қулиб жавоб берди:

– Бизнинг томонларда янги туғилган боланинг танглайини энагаси кетмоннинг сопи билан қутаради, ота. Иrimi шунақа.

– Гапни-ку дундираркансан, – деди бобо мийиғида қулиб, – бир синай-чи, ишга нечук экансан.

Бобо мардикор йигитнинг қулиқ иш ҳақини суриштириб ҳам ўтирмай, бир ҳафтага шартлашиб, ўзи билан олиб кетди.

Чол эшакда, Темур пиёда, шаҳар оралаб ўтдилар. Чолнинг қишлоғи – Шўристонгача анча йўл экан. Чакчаклашиб, ярим соатча йўл юришди.

– Мени амирлик сарҳадида Қовунчи бобо деб аташди. “Қовуни амирий”нинг таърифини эшитган бўлсанг, ўша навни камина яратган. – Бир оз керилганнамо оҳангда деди чол. – У пайтлар қовун уруғи деса, ўзимни томдан ташлардим. Раҳматли хотиним: “Нима бало, мен бу ёқда қолиб, сизнинг қўнглингиз қовун уруғига сушт кетганми?” деб қуларди. У пайтлар уруғни ўзим саралардим, ўзим экардим, палагининг остини чуқур қилиб ўзим чопардим.

– Бобо, – деди Темур ийманибгина, – қовунни яра-

тишга яратиб, не боисдан “Қовуни амирий” деб атадингиз?

Қовунчи бобо ички бир ҳадик билан Темурга қаради:

– Ундай дема, болам, амир номи билан боғланган ҳар бир нарсанинг саховати бор. Амиру уламоларга етти қишварнинг назари тушган. Ўз томорқамда етилган қовуннинг амирликда бунча машҳур бўлиб кетиши не боисдан, болам? Агар билсанг, амир ҳазратларининг ииоятларидан бу. Ҳа. Бир куни эрталаб амир Аҳадхон ҳазрати олийлари фойтунда сайрга чиққан эканлар. Узокдан қўрдим-у, полиздан иккита қовунни қўлтиқлаб, йўллариға пешвоз чиқдим. Ёнларида қарчиғайдай амирзода – ўғиллари ўтирибди. Амирнинг қўзлари менга тушиши билан фойтунни таққа тўхтатдилар. Ерга тушдилар. Амирзода ҳам тушди. Таъзим бажо қилиб, икковларига иккита қовун тутдим. Қўлим қалтирайди, танам титрайди; тавба, вужудимни ваҳм босса бўладими?

– Ҳазрати олийлари, ўзим эккан қовун. Бир тилим татиб қўрсангиз, бошим осмонга етур эди, – дедим нафасим ичга тушиб.

Амир ҳазратлари қовунни айлантириб томоша қилдилар-да, от жоловини тутиб турган шотирчага қўз учи билан секин имо қилдилар. У қовунни амир қўлидан олиб, ёнидан пичоғини суғурди-да, бир тилим кесиб ҳазрати олийларига узатди. Бир тилим амирзодага ҳам берди. Амир ҳазратлари қўлларидаги тилимни мактаб, ишонасанми, ўғлим, бай-байлаб охиригача едилар. Яна бир тилим сўрадилар. Фурсатдан фойдаланиб, амирдан изн сўрадим:

– Агар рухсат берсангиз, ҳазрати олийлари, бу янги нав қовунга “Қовуни амирий” деб ном қўйсам.

Амир жаноблари рози бўдилар. Шу-шу, каминанинг қовуни “Қовуни амирий” бўлиб кетди. Ҳозир “Қовуни амирий”нинг уч хилини – эрта, ўрта, кечпишар навларини яратдим. Ҳозир Шўристондаги амирлик ерларида эртанги нави тугунча тугаяпти. Агар шу полизни чуқур лойчолик қилиб берсанг, бир ойга қолмай қовунга ранг қиради, болам!

– Насиб қилса, – деди Темур бободан ҳафсаласи пир бўлиб. “Оғзи нуқул амиру умаролардан бўшамайди... Бу хил одамларнинг зоти жа қурумсоқ келади. Бировга нарса узатса, ҳам қўлининг, ҳам бўйинининг то-

мири барабар тортади. Мардикорлик хакини пишитмай келганим кизик бўлди-ку?!"

Улар Шўристондаги полизга яқинлашиб қолган эдилар. Эшак бўйини чўзиб, думини хода килиб, узок хангради. Полиз томондан тўрт ёшлар чамасидаги бола бобога қараб югуриб келди. Бобо эшакдан тушиб, бола-ни даст кўтариб, тўқимга ўтказди ва нўхта тизгинини қўлига берди.

– Онанг ҳарамдан қайтдими, бўталоғим?

Бобонинг невараси бошини сарак-сарак қилиб:

– Йўқ, келмадила, – деди чучук бир тилда, кейин

Темурга бир оз қараб туриб, бобосидан сўради:

– Бу киши ким, бобо?

– Ие, – деди чол йигитга қараб, – гап билан бўлиб отингни ҳам сўрамабман.

– Темурман.

Темурнинг хаёли ҳамон бобонинг неварасига берган саволи билан банд эди.

Темур “ҳарам” сўзидан беихтиёр сеҳрланиб қолган эди. Сўрашга ийманиб турган эди, Қовунчи бобонинг ўзи гап бошлаб қолди:

– Сулаймоннинг онаси ҳарамда дастурхончи қўлида ишлайди. Кечки юмушларини қилиб, эрталаб қайтар эди. Бугун негадир кечикди. Энди ширчайи ўзимиз пиширадиган бўлди-да, Темур ўғлим.

Ўчоққа ўт қалашди. Темур тутаб ёнаётган тезакни косов учи билан титиб, ҳамон ўйлар эди: “Сулаймоннинг онаси ҳарамга кириб-чиқиб юрса, Ханифанинг ҳолидан воқифдир, эҳтимол... Менга бундан ортиқ имкон бўлмайди. Қовунчи бобо бир умр полизида ишлатса ҳам розиман. Майли, текинга ишлаб бераман. Факат менга мурувват қилиб, кизини Ханифа хусусида хабар топиб келишга кўндириб берса бўлгани...”

Темур билан чол бир қосадан ширчай ичиб, энди полизга чиқишганди ҳамки, ҳарамдан Сулаймоннинг онаси – Фотима келиб қолди. Бобо қизига тушликка мастава буюриб, Темурни иш тепасига бошлаб борди. Бобо йигитнинг кетмон чопишини анчагача томоша қилиб, завқланиб ўтирди. Кейин қўлига ўрок олиб, полизни ўток қилишга киришди. Қуёш найзага келгунча иккиси ҳам дам олмай ишлашди.

Темур ичида тугиб юрган гапини тушлик дастурхо-

нида – мастава устида чолга айтди. Қовунчи бобо Темурнинг саргузаштини эшитиб, кўп афсусланди.

“Қора Даванг каби мулозимларга эрк бериб, амир хазратлари ҳам андак қусур ишларга қўл урибдилар чоғи... – деб ўйлай бошлади чол. – Сарой ахли билан бўлиб, ўзим чиққан табака – фукарони унутиб қўйибман”.

– Падари бузрукворим деб сизнинг этагингизни маҳкам тутаман, отажон, – деди Темур йиғлаб, – агар сиз буюрсангиз, қизингиз камина сўроғини инобатга олурлар... Ҳарамдан менга таскин бўлурли бир оғиз хабар олиб чиқсалар бас, у ёғини кейин тақдиримдан қўраман, бобожон!

Қовунчи бобо ҳаммасига қўнди. Кизини олдига чакиртириб, Темурга деди:

– Нима гапинг бўлса, мана опангга ўзинг айт.

Фотима пардаси ташлаб қўйилган дераза орқасида туриб, йигитнинг нолон ўтинчини тинглади...

Уч кундан кейин Фотима ҳарамдан хат олиб қайтди. Темур хат тугилган атлас рўмолчани қўйнига солиб, ўзига ажратилган хужрага отилди. Темур Ханифанинг қўли билан битилган, нафаси теккан, қўзғошлари томган хатни очиб, шунча сарсон-саргардонликлардан кейин унинг товушини эшитгандай бўлди:

“Темур ака, ассалом.

Шафқатсиз тақдир орамизга айрилик муҳрини босди: сизни у ёққа, мени бу ёққа улоқтириб ташлади.

Мендан ташвишланманг. Хаётим, тўғриси, худди эртақдагидай: қўшнимнинг қизи Сарагул малика-ю, мен ожиза унинг қанизаги. Фотима опадан сизнинг дарагингизни эшитиб, кеча амирнинг онасига арзга кирдим. Арзимни эшитиб, унинг жавабаси тутиб кетди: “Онаси ўпмаган не-не барно қизлар ҳарамни орзу қилиб юрибди. Сен ношуқурнинг бўлса келганингдан бери обидийданг тугамайди”, – деб қарғади.

Энди мен ожизага битта йўл қолди: амир хазратлари ҳарамга таширф буюрганларида ўзимни панага тортмай, пайт пойлаб оёқларига йиқилиб, арз қиламан. Парвардигор зора қушойиш берса, яқин кунларда дийдор қўришамиз”.

Темур хатни кўзларига суртиб, лабларига босиб, такрор-такрор ўқиди...

Темур яна бир ой полизда қолиб кетди. Бу орада

Фотима харам дастурхончисининг ишончини қозониб, бегойимларнинг пардоз-андозига қарашадиган бўлди. Фотима энди уйга кам келар, ҳафтада бир харам фойтунида шошилиш келиб, шошилиш кетиб қолар эди. У Темурнинг Ханифа хақидаги сўроқларига энди бир гап айтмас, парда ортида туриб мужмалгина жавоб қайтарарди.

Полиз пушталари тулиб, Ковунчи бобонинг амирий қовунларига ранг кириб қолган кунлар эди. Ярим тунда икки сарбоз келиб, бобонинг дарвозасини қокди. Жавоб кутишга ҳам сабри чидамай, отини нахса деворга яқин суриб, бўйинини чўзиб, ичкарига товуш берди.

– Ҳо-о-ой, қовунчи чол, қулоғинг нахса остида қолганми?!

Темур дарвозахонага туташ хужрада эди. У от дупури, сарбозлар товушини эшитиб, жойидан турди ва бобога хабар бергани супага қараб югурди.

Чол невараси билан ишқом остидаги тахта сўрида ётар эди.

Темур келганида бобо энди уйғонган эди. У невараси устига кўрпани тортиб, пастга тушди, оқ сурп яқтагини елкасига ташлаб, оёқларини сарбозлар олдида чиқди.

– Кимда юмушингиз бор? – деди чол дарвозадан чиқиб. – Тинчликми ўзи, бемахалда...

– Нечун мунча имиллайсан, чол? – деди икки сарбоз баравар ўшқириб. – Олдинга туш!

Ковунчи бобо сарбозларни қоронғида яхши кўролма-са-да, уларни товушидан таниди: харам ташқарисидидаги эшикка пойлоқчилик қилиб юривчи, на сонда, на ўринда бўлмаган югурдак навқарлардан эди. “От минган отасини танимас, деганларидай, ё тавба, бугун қўлларига камчи, нечук бўлиб оёқларига узанги текканида, буларнинг муомаласини кўринг” уйлади чол.

– Қаёққа элтурсиз мени?

– Борганда билурсан, – деб тўнғиллади сарбозлардан бири.

– Рухсат этсаларинг, кийиниб чиқсам...

– Кийиниб нима киласан, эй нодон чол, сўнгра уни ечиши йўқми? – деди дарвозага яқин турган сарбоз ҳам қулиб, ҳам жеркиб. – Кафанинг бичиб-тикиб қўйилган ўзи. Юр, олдинга туш!

Чолнинг юраги орқасига тортиб кетди. Икки марта товуш чиқариб: “Ё алҳазар!” деб қўйлагининг ёқасини

ушлаб-ушлаб қўйди. Ёнида ғазабдан қакшаб турган Темурга қараб:

– Сулаймондан хабардор бўлгин, – деди-ю, бош эгиб сарбозлар олдида тушди...

Ковунчи бобо шу кетганича эрталаб не ҳолатда – бўзлай-бўзлай дийдаси тош қотган, гавдаси чўккан, афтода бир аҳволда қайтиб келди.

Чол кела солиб Темурнинг қўлидаги кетмонга ёпишди. Полиз тепасидан пишқириб оқаётган Шохруд ариғига қараб югурди, апил-тапил катта бир даҳана очиб, полизга сув қўйиб юборди. Сув нишаби чуқур бўлгани учун анҳорнинг чорак оқими полизга қараб оқди.

Темур лол эди. Қанчалик ялиниб-ёлвормасин, бобо на гапирар, на қилмишидан қайтар, худди кутурган қари айикдай жазавадан тушмас эди. Темур даҳанага банд солмоқчи бўлиб сувга кирганида, чол унинг қўлидан кетмонни олиб, Шохрудга улоқтириб юборди. Ярим соатда полиз пушталарига сув тошиб чиқди.

– Бобожон, ахир, қовунлар сув остида қолиб, нобуд бўлиб кетади-ку?! – ялинарди Темур. – Шунча захматини чекдингиз, бунинг уволи йўқми, бобожон?

– Энди менга барибир! – деди қовунчи бобо Темурга қонга тўлган қўзларини тикиб. – Бу фоний дунёда на савоб қолди, на увол...

– Нега бундай дейсиз, бобожон, шунча ҳосил ириб-чириб кетса майлими?

– Майли, майли! – деб ўшқирди чол полизга бошига кўтариб. – Бу бебако дунёнинг ўзи чириган бўлса, ишониб юрган салтанатим ириган бўлса, сен яна қанақа уволдан кўрқасан, эй нодон бола?! Ҳаммасига ўт қўй, ёндир, топта, сувга чўқтир, болам, сенда қуч-қувват бор, афсуски, мен дармондан қолиб боряпман!..

Полиз тулиб, сув энди чолнинг пастликда чўнкайиб-гина турган афтодаҳол ховлисига қараб оқа бошлади. Ховли бобонинг мунгли назари олдида аста-секин ғарқ бўлиб борар, деворлар сувоғи тутдай тўкилиб, ёғоч ва қаламалар яланғоч мурданинг қовурғасидай даҳшатли кўринарди!

Ковунчи бобо тамом қолдан кетиб, қумга тиззаси билан чўқди. У сувда қалқиб турган ховлига қараб, бирдан чапак чапиб, дод солди:

– Сулайман, буталоғим!

Темур ховлидан – ишқом остидаги тахта сўрида ух-

лаб ётган Сулаймонни бағрига босиб, бобонинг ишқомга илиб қўйилган салласини олиб чиққанида, чол тиззасини маҳкам қучиб, манглайини кумга босганича беҳуш ётар эди...

Темур қовунчи бобони бу ҳолда қўриб қўриб кетди. Қўлтиғида уйқусираб ғингшиётган Сулаймонни ерга қўйиб, бобони таталади – бўлмади; иссиқ кумга ётқизиб, ховучида сув олиб, юзига сепди. Бобо кўзини хиёл очиб, чуқур энтикди. Сулаймон уйғониб, дод солиб бобосига ташланган эди, у неварасини бағрига босиб, узок йиғлади.

Қовунчи бобо шу алпоз – қайноқ тупрокка бағрини босиб, бир соатлар чамаси ётди. Кейин аста қўзғалди. Ҳануз Темурга тик боқолмас, гапирмас, гуноҳкор одамдай сукутда бош эгиб ўтирар эди. Темур сарбозлар чолни олдига солиб олиб кетгандаёқ, нохушлик сезган, чол қайтганича юз бериши муқаррар бўлган дилсиёхликка ўзини тайёрлаб турган эди. Лекин чолни бунчалик қутуртирган – увол билан савобни фарқ қилмайдиган даражага келтирган қўргилик нима ўзи?..

– Иккисидан ҳам ажрадик, болам, – деди чол анчадан кейин ердан қўз узмай, вазмин, синиқ товушда. – Иккиси бир қабрда ётибди...

Темур бирдан қалқиб кетди.

– Иккиси бир қабрда ётибди? Бу нима деганингиз, бобо?

Чол жим қолди. Қум ўйинига берилиб ўтирган неварасини: “Ўтлаб юрган эшакни қайтариб кел”, – деб жўнатди. Сўнг машъум ҳарамдан икки аёл қисмати ҳақида олиб келган шум хабарини Темурга бир бошдан сўзлаб берди:

– Суйган қизинг, болам, дилгир бўлиб, амир оёғига йиқилиб, кетарман бўлиб унга арз-додини айтган. Амир унинг ҳусн-латофатини қўриб... Биласан-ку, болам, кўзи, юзи, бутун вужуди хайвоний хирсга тўлган одамни на ҳаё жиловлай олади, на диёнат. Бундай одамлар ўз диёнатларига хиёнат қилишда устаси фаранг бўладилар... Фотима бу хабарни ўн беш кун олдин келтирган эди. Сендан яшириб юрган эдим. Номуси булганган киз бир куни Фотимани ҳузурига чорлатиб, сочини ювиш баҳонасида ундан симоб сўрабди. Фотиманинг унга симоб келтириб берганини ҳарам дастурхончиси қўрган экан. Қиз симобни нима қилибди де? Амир маст уйқуда ётга-

нида... унинг қулоғига қуймоқчи бўлибди, лекин қўли қалтираб, симоб амирнинг сокол-мўйловига тўкилиб кетибди. Амир уйқудан уйғониб, боши тенасида қалтираб турган қизнинг қилмишидан воқиф бўлибди. Қаҳр-ғазабга келган амир икки ожизани – Ҳанифани ҳам, унга симоб келтириб берган Фотимани ҳам ҳарам орқасидаги ташландик қудукка тириклай ташлатиб, қўмдириб юборибди. Бир пайтлар одамзод учун обихаёт инъом этган қудук ҳозир икки марҳуманинг қабрига айланган. Ўз кўзим билан қўриб, мана шу қўлларим билан қабрни пайпасладим. Назаримда, қабр остидаги марҳумалар ҳозир ҳам тирик – юраклари тепиб тургандай туюлди менга. Бор гап шу, болам. Энди тақдирга тан бер. Агар мен билан борсанг, тур, йўлга туш. Биринг – ўғлим, биринг – неварам. Йўқ, дейсанми? Ихтиёринг. Лекин энди менга бу сарҳад ҳаром. Қўришгунча омон бўл, бошинг тошдан бўлсин, болам!

Қовунчи бобо эшакка тўким босиб, неварасини унга миндирди-да, ўзи ортидан пиёда йўлга тушди. Чол билан неvara қадимий Шохруд ариғи ёқалаб жўнашди.

Чол етказган жонўрттар хабар юрагига тиг бўлиб санчилган Темурнинг бутун танаси алам ва ҳўрликдан титраб кетди. Чол билан бирга боришга ҳам, бормасликка ҳам иккиланиб, уларнинг орқасидан узок қараб қолди.

“Қовунчи бобо кетди, унга эргашолмадим. Сабабки, киндик қоним томган бу азиз юртни ёмонларга ташлаб кетолмайман, – дея қўлларини мушт қилиб тугди Темур. – Кетмаганимга яна бир сабаб шулким, бугунми-эртами, Қора Даванг билан бир юзма-юз бўлгим бор!..”

ИККИНЧИ ҚИСМ

ҒАЛАТИ ОДАМ

Темурнинг бошига яна сарсон-саргардонлик кунлари тушди. Мана бугун мардикор бозорида ҳам омади чопмади. Бозор касод бўлди: харидор чикмади.

Темур шаҳарга тушди. Корни оч. Токи Саррофон рўпарасидаги кекса дарахтга чикиб, тутга тўйиб тушмокчи бўлди. Лекин бундан ҳам ёлчимасди. Шаҳар болалари хар куни бу дарахтга неча марта ёпирилиб чиқар, хар гал мўр-малахдай уни талаб кетишарди.

Темур дарахтга чикиб, шохларнинг уч-учида қолган тут майиздай сарғайган тутларни териб еди, бармоклари ширага беланиб, пастга тушди. Шилдираб оқаётган арикчада ювинди, ховучини тўлдириб-тўлдириб сув ичди. Кейин тут ва сув хусусидаги эски нақл эсига тушди. Ўзича хиргойи қилиб, кекса тут рўпарасидаги кундага келиб утирди:

– Тут хўрди, об хўрди – бурди...!

Қуёш ботмокда эди. Кунгираддор баланд иморатларнинг пештокига офтобнинг сўнги, хира тортиб қолган нури бир лаҳзагина иниб, аста-секин сўнди. Шу пайт сипо кийинган, ўттиз-ўттиз беш ёшлар чамасидаги бир одам шошиб келиб, кекса тут остида бир дақика тўхтади. Атрофга аланглади. Қўлтиғидан бир даста ўроғлик қоғоз чиқариб, тутнинг тепа қисмидаги ковакка ташлади. Орқасига шундок қайрилган эди, ўн қадамча нарида, кундада чўнкайиб утирган йигитга қўзи тушди. Сипо кийинган одам шошиб қолди.

– Нимани кўрдинг? – деди хавотирланиб, Темурнинг устига бостириб бораркан. – Сенга айтаялман, нимани кўрдинг?

Темур ўрнидан туриб, аввал салом берди, кейин сирли жилмайди-да:

– Нима иш қилган бўлсангиз, ҳаммасини кўрдим, мулла ака, – деди.

Темурнинг ўзини бунчалик вазмин тутиши сипо одамни баттар хавотирга солди.

– Яхши, – деди таҳдидли товушда, – сени ким ме-

нинг изимдан юборган бўлса, бор, айт. Еган бир парча куйик нонингни ҳалол қил. Югур!

– Мулла ака, – деди Темур босиқ товушда, – шундай бир нақл бор: дара задам, девор кафит¹. Мен нима ғамда ўтирибман-у, сиз бўлсангиз... Қани ўша сиз айтган бир парча куйик нон? Эҳ, мулла ака, ғалати одам экансиз... Хар куни фаррошу мешкобчилар кўзини чалғитаман-у, мана шу дарахтга чикиб олиб, тутга бир тўяман. Гадонинг душмани гадо бўлади, дегандай, сиз тўғри келиб дарахтга ёпишганингизда: “Яна битта тутхўр кўпайди-да!” деб ичимни мушук тирмалаб турувди ўзи...

Сипо одам қўтилмаганда қулиб юборди.

– Ў-хў, бало экансан-ку... Аста-секин менга ёқяпсан, лекин гапларинг шундок заҳар!

– Оч одамнинг оғзидан заҳар томмай, асал томармиди, мулла ака?

– Тўғри айтасан. Исминг нима?

– Темур.

– Меники Қосим.

Иккаласи қўл бериб, қайта сўрашишди.

– Хайронман, – деди Темур, – кишлоқда тутнинг шох-шаббаларига ҳаммамиз оч-наҳор малахдай баравар ёпишардик. Шаҳарда аҳвол дурустми десам, кишлоқдан бешбаттар экан-ку?!

– Амирликнинг ҳамма ерида хўроз бир хил қичқиради, укам, – деди Қосим. – Асли кишлоқданмисан?

– Ҳа.

– Қайси кишлоқдан?

– Ундаредан.

– Шопирком туманиданми?

– Ҳа.

– Нега шаҳарда бундай хор бўлиб юрибсан?

– Сизга сабабини айтганим билан қора қисматим енгил тортармиди? – деди йигит дағаллик билан. – Айтишининг нима ҳожати бор, ё қорним тўядими?

– Мана бу гапинг нотўғри, укам. Одам заҳрини одам олади.

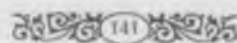
– Менинг заҳрим танамда, ҳатто қонимга ҳам сингиб кетган, энди уни ҳеч ким ололмайди.

Қосим Темурнинг фожиасидан хабардор бўлиш, унинг ёшига номуносиб бунчалик кўрс ва серзарда бўлиб қолганини билиш учун кунда устида у билан узок суҳбат-

¹ Тут еб, устидан сув ичсанг, маза сеники.

¹ Эшикин урсам, девор ёрилди.

лашди. Фоже қисматидан қисман хабардор бўлганидан кейин забун тақдирига нажот бўлсин учун, деди:

– Ундай бўлса, укам, сен шаҳарда бунака санғиб юрмаслигинг, амир тожу тахтини ағдариш учун бизнинг сафимизда бўлишинг керак!

– Энди фойдаси йўқ, мулла ака, – деди Темур бирдан маъюс тортиб, чуқур ўксинаркан. – Ханифанинг қисмати фожиали тугади!..

– Мулоҳазанг жуда ноўрин, укам, – деди Қосим бир оз кизишиб. Марҳумларнинг руҳи сени безовта қилмай-дими?! Мухаббат деган туйғу сенинг мудрок танангни қасос олиш учун жунбушга келтирмайдими?!

Темур заҳарханда қилди:

– Қасос? Қасос оламан деб кумушкентлик Сирож ака Вобкент яйловида амирга ўқ узиб, не фойда қурди? Бекордан-бекор ўлиб кетди, бечора. Унинг қўлига милтиқ берганлар, уни амирга қарши гижгижлаганлар ҳозир ҳам амир билан ҳамтовок бўлиб, айш-ишратини қилиб юрибди.

– Гапинг тўғри, – деди Қосим, – якка кишининг қасосидан ҳеч фойда чикмайди, ҳамма барабарига баҳамжихат бўлиб қўзғалиши керак. Бахт садақа эмас, уни биров бермайди, уни курашиб, жонни жабборга бериб, қон кечиб қўлга киритадилар.

– Баҳамжихат кураш дейсиз, қачон бўлади у, – туянинг думи ерга теккандами?

– Яқинда бўлади, укажон, – деди Қосим Темурнинг икки елкасига икки кафтини барабар босиб, – сен, мен, ҳаммамиз тик оёкка калққан кунимиз бўлади. Сенга тут бўлиб қўринган бу дарахт, агар билсанг, бизлар учун ташвиқот ва тарғибот дарахти. Дарахт ковагига боя мен одамларни курашга чакирувчи ҳар хил газета-журналлар, варақа ва хитобномалар ташладим. Сенинг қўзингга мешқобчи, фаррош бўлиб қўринган у “тутхўрлар” аслида Ёш бухороликлар бўлиб, ҳозир улар тут ковагидан ўша варақаларни олиб кетишади. Юр, уларни хур-китмайлик, бу ердан кетайлик.

Иккисининг гапи ҳали тугагани йўқ эди, бир новча йигит югуриб келиб, Қосимга мурожаат қилди.

– Айтаверайми, таксир? – деди кундада ўтирган нотаниш йигитдан хавотирланиб, унга қўз кирини ташларкан.

– Айтавер, бу ўзимизнинг одам.

– Эрталаб берган варақаларингизни мешқобчиларга тарқатиб бўлдим, таксир.

Қосим қулди.

– Яхши. Лекин таксир деган сўзингни қачон ташлайсан?

– Ташлайман, таксир.

Қосим яна қулди.

– Таксир-паксирингни қўй, жуда зарур бўлса, мулла ака деявер.

– Энди бундан буён мулла ака дейман, таксир.

– Эҳ, сеними... – деди Қосим гижиниб. Кейин унинг эътиборини Темурга қаратди.

– Мана бу йигитни сафимизга киргин десам, қўнма-япти. Курашдан фойда йўқ, дейди. Афтидан икковинг тенгкур қўринасанлар, гапир-чи, эҳтимол сенинг гапинг қўр олар: ғоз бо ғоз, кабутар бо кабутар¹, деганлар-ку?!

Новча йигит Темурни бир сидра қўздан кечирди.

Сўнг Қосимга юзланиб:

– Саҳройими? – деди. – Саҳройига ўхшайди, таксир.

Темур ўқрайиб қаради:

– Сенга нима, – тажанг бўлиб жойидан турди у. – Саҳройи бўлиш гуноҳми?

Қосим ўртага тушди:

– Хай-хай, бекорга кизишманглар. Темуржон, ўзингни бос, ўртоғинг бу сўзни ёмон ниятда айтгани йўқ.

Новча йигит Темурнинг аччиғини қўзғатадиган қандай гуноҳ қилганини билмай, ҳамон қўзларини пирпира-тиб, хайрон бўлиб қараб турарди.

– Охир, нима дедим, жўра? Қишлоқдан келганларни шаҳарда саҳройи дейди... Мен шуни айтдим, холос.

– Нима, саҳройи бўлиш гуноҳми? – деди Темур хўрлиги келиб. – Сиз билмайсиз, Қосим ака, булар саҳройи деган сўзни ҳақорат ўрнида ишлатади. Булар дастидан дилгир бўлганман, акажон! Мардикорликка олиб боришади. Қуни билан эшакдай ишлатиб, иш ҳақига келганда жириллашади, пишириб берган ёвғон мошова-сини пеш қилиб: “Сендака саҳройининг дод баҳонг – бир корин мошова” дейди. Ишонасизми, қўлга бир чақа бермай хайдаб юборишади. Саҳройи дегани – сўккани; саҳройи дегани – бизни, қишлоқдан келганларни ҳақорат қилгани!..

¹ Ғоз ғоз билан, кабутар кабутар билан...

– Тўхта, Темуржон, – деди Қосим икки тенгқурни мурасага келтириш учун – аввало журанг, бу гапни ёмон ниятда айтмади. Иккиламчи, сен қишлоқдан келиб канча жабр-ситам қўрган бўлсанг, бу ўртоғинг ҳам шаҳарда туғилиб, сендан кўпроқ жафо чекканлардан. Агар сенга шу сўз ҳақорат бўлиб теккан бўлса, ўртоғинг сендан ҳозир узр сўрайди. Шундайми, Наби?

Наби гапга маҳтал турган экан, Темурга дарров қўл чўзди.

– Кечир, жура.

Темур унинг қўлини сиқиб, бир лахза сирли тикилиб турди.

– Набимисан?

– Ҳа.

– Қора Даванг хизматида бўлганмисан?

– Ҳа.

– Ундай бўлса... Олтин сопли пичоқни нима қилдинг?

Наби бир сесканиб тушди, қўлини дарров Темурнинг қўлидан тортиб олди.

– Ким айтди сенга бу гапни?

Темур унинг чўчиганини, бирдан талвасага тушганини кўриб, қулиб юборди. У шундай самимий қулди-ки, Қосим унинг гавдасини силкитиб-силкитиб қулишига қараб, бениҳтиёр яйраб кетди.

– Йўқ, таксир, бу ёлғон гапиряпти, – деди Наби ўзини оқлашга тушиб. – Пичоқни ўғирлаган бир саҳройи кўса эди. Ўшанда ўзи иқроф бўлган эди, худо ҳақки, мен эмас...

Темурнинг қўзига Мажид кўсанинг панжаси чопилган чўлтоқ қўли кўриниб кетди.

– Саҳройилар қандай мард бўлишини ўзинг биласанми? – деди Темур қалбида қандайдир ифтихор туйғуси жўш уриб. Кейин Мажид кўса қисматини уларга гапириб берди. – Ўшанда, баласанми, Мажид ака сени қутқариш учун ёлғон сўзлаган. Бу ёлғон унга қимматга тушибди. Қора Даванг қилич билан ўнг қўлининг бармоқларини чоғиб ташлабди. Чўлтоқ қўлини ўз кўзим билан кўрдим.

Ўртага оғир сукунат чўкди.

– Мажид кўса ҳозир қаерда? – деб сўради Қосим.

– Сарипул кўпригида қоровул.

– Айтганинг яхши бўлди, – деди Қосим хурсанд бў-

либ. – Ҳар гал Самарқанддан келганимда, Сарипул кўпригида соқчилар тутиб, хуржунимни текширгани-текширган. Қўлига бир нима қистириб, зўрға қутуламан. Шунақа пайтларда сен айтган кишининг бирор кўмаги тегиб қолар.

– Тегди, – деди Темур ишонч билан, – албатта тегди. У билан учрашганингизда, хотирангиздан чиқмасин, ўрталарингиздаги ишонч белгиси мана шу жумла бўлсин: “Олтин сопли пичоқни Наби олган экан!” дег.

Наби бу гапнинг ҳазиллигини билиб, мулоғим жилмайиб қўйди.

Қосим Набига янги топширик бериб, Темурни ўзи билан бирга олиб кетди.

ЧАПАҚАЙ МУЛОЗИМ ИЗИДАН

Икки ўртоқ бронепоезднинг темир зинапоясига ийма-нибгина оёқ қўйиб, ичкарига – қабулхона вазифасини ўтайдиган, икки чеккасида икки соқчи тик турган узун коридорга киришди. Эшикнинг ўнг томонидаги соқчи кўрсаткич бармоғини лабига босиб: “Тсс, секинроқ!” – деб охишта пичирлади. Уларга вагон деворига тираб қўйилган ёғоч стулда ўтира туришни имлади. Ўтиришди. Лекин аскарларнинг бутун хаёли ичкарида – ўртадаги очик эшикка орқасини қилиб, аппарат ёнида тик турган Файзулла Хўжаевда эди.

Файзулла Хўжаев йигитларга уларни чақиритиш сабабини тушунтириб, дарров мудлаога ўтди:

– Гап бундай, йигитлар: амир қочиб кетган. Ортидан фарзандлари – амирзодалар ва ҳарамдаги хотин-қизлар, амирнинг онаси Пошшобиби ёзги саройдаги мол-мулк, қимматбаҳо олтин буюмларнинг бир қисмини фойтун ва араваларга юклаб, ғойиб бўлишган. Қочоқларни, биздаги маълумотларга қараганда, амирнинг чапақай, энг ишонган мулозими Қора Даванг бошлаб борапти. Қочоқларнинг муҳофазасида инглиз қурол-аслаҳалари билан қуролланган амирнинг шербагчалари, сараланган хоснаварлари бор, – деди Файзулла Хўжаев йигитларни столда очик ётган Бухоро харитаси ёнига бошлаб бориб. – Ҳозиргина янги маълумот олдик. Амир ҳарам мана шу ерда, Вобкент чоррахасида амирнинг изини йўқотиб қўйишган. Амир Фиждувон томонга, улар эса Шоширком туман-

нига қараб кетишган. Амир изидан махсус гуруҳ жуна-тилган. Сизлар йўлларни, қишлоқларни, дала ва дашт-ларни яхши биладиган маҳаллий йигитлардан танлаб олинглар-да, зудлик билан ҳарам изидан йўлга отланинг-лар. Шунинг унутмангларки, йигитлар, сизлар учун энг хатарли ёв, бу – Қора Даванг!

– Сўрашга рухсат этинг, – деди Темур Файзулла Хўжаевга чуқур бир истихола билан юзланиб. – Қора Даванг тўғрисидаги гапингиз чин. Лекин қочоқлар ҳақида баъзи тахмин, йўқ, мулоҳазаларим бор.

– Марҳамат, – деди Хўжаев ва Темурнинг гапига қизиқсиниб, эътибор билан қулоқ солиб турди:

– Қани эшитайлик-чи?

– Айтадиган гапим жуда жўн, – деди Темур киза-риб, кейин бир оз ҳаяжон билан мулоҳазасини ўртага солди. – Амирзодалар Шопиркомга тушишармикан ёки Вардонзе қалъаси орқали ўтадиган йўл билан тўғри Ой-динқўлга қараб...

– Ўзинг нима деб ўйлайсан? – деди Файзулла Хўжаев Темурнинг гапини бўлиб.

– Агар қочоқлар қарвонида амирнинг Сарагул деган хотини бўлса, – деди Темур, – у Қора Давангни ўз раъйига сола билса, албатта, Шопиркомга тушиб ўтиша-ди. Чунки Сарагул ундарелик Мирсолибойнинг кизи. Унинг феълени яхши билман. У амирнинг онаси ва кундошларини ўша ёкка бошлаб бориши турган гап.

– Тўхта-тўхта, – деди Файзулла Хўжаев Темурнинг гапига қизиқиб, – Сарагул дегани амирнинг хотини бўлса, сен унинг феълени қаердан биласан?

Темур нима дейишини билмай, гарангсиб қолди.

– Қўшни... қўшни турганмиз, – деди.

– Умуман, – деди Файзулла Хўжаев, – мулоҳазала-рингда жон бор. Бундан чиқди, нишонни тўғри ундаре-лик бой хонадонига қараб олаверсанглар бўлади. Лекин бу жанговар вазифани фақат совуққонлик ва тadbиркор-лик ҳал этади: қўлингдаги қурол билан биттасини забт этсанг, ақл ва тadbир билан юзтасини эг!

Темур билан Васька Файзулла Хўжаев ҳузуридан чиқиб, Самарқанд дарвозасига чиқаверишдаги яланглик-да кўнгиллилар полкидан Наби ва унинг ўртоқларидан ўн нафарча йигитни саралаб олиб, махсус топшириқ бўйи-ча йўлга отландилар.

ОЛТИН КАМАРЛИ ҚОЧОҚЛАР

Ағдарилган тахтдан қўра саройда қолиб кетган зебу зийнатлар, олтин тақинчоқлар аламига қуйиб-нишайтган хотин-халаж, падари бузрукворининг изидан жон ҳовуч-лаб чиққан тилло камарли амирзодалар қарвони Воб-кент чоррахасига келиб, бир лаҳза тўхтади. Уларнинг фойтун ва аравалари йўл ўртасида турнакатор тизилиб турарди. Қочоқлар рўпарадаги йўлларнинг қай бирига бурилишга хайрон эдилар. Тўртинчи йўл – орқага қай-тиш асло мумкин эмас. Чунки саройга, тахтга, ҳарамга олиб борадиган йўл бу аламзодалар учун берк эди!

Саройдан олинган мол-мулк, қимматбаҳо буюмлар, халта-халта олтин ортилган аравалар ҳамон йўл бошида олдинга соябонли икки фойтуннинг жойидан жилишини кутиб турарди.

Амирнинг онаси Пошшобиби ўзидан ортдаги фойтун-да нозиккина хотин билан ёнма-ён ўтириб келаётган бар-занги одамга ярим қайрилиб, такаббуруна оҳангда сўра-ди:

– Қора Даванг жаноблари, ҳазрати олий бизни қайси манзилга элтишни буюриб эдилар сизга?

Қора Даванг сал қаддини кўтариб, бир қўлини кўксига босган ҳолда жавоб берди:

– Фаришталар ҳомийси Пошшобибимизга маълум бўлғайки, ҳазрати олийлари борадиган муборак ман-зилларини қаминга уқтирмадилар. Зероки, уқтиришга вақт монелик қилур эди. Сабабки, олампадох афғон нав-карларининг қуршовида туриб: “Ҳарамни ортимдан олиб кел!” деб қаминга буюрдилар.

– Энди қайга борурмиз? – деди Пошшобиби икки елкасини баравар учуриб. – Афғон навкарлари ҳоснав-карлар эмас, ажал навкарларидир. Ҳазрати олийнинг нурақл бошини, пуридрок раъйини қайтариб, қаён бош-лаб кетдилар экан, билмайман. Бу чорраха, нечукдир, Қора Даванг жаноблари, менинг қўзимга борса келмас йўл бўлиб қўринур, хайронман...

– Иншооллоҳ, қушойиши йўлни берса, – деди Қора Даванг мулозамат билан, – олампадохнинг муборак из-ларига тезда етурмиз.

Амирзодалар чоррахада туриб ҳамон баҳслашишар эди. Бири падари бузрукворини Қумушкент йўлига бу-рилган деса, яна бири Шопирком тумани томон кетган

бўлса керак, деб тахмин қилар эди. Хар қайсиси хар хил хаёл, хар хил тахмин, хар хил илинжда йўл бошида турганларида, еру кўкни титратиб, тепаларидан – нак бошларининг устидан вағиллаб аэроплан учиб ўтди. Олдинги фойтунга қўшилган қора от – Рахш хўркиб, қочоклар қарвонини Шопирком томонга суриб кетди.

Аэроплан, афтидан, қочок амир изидан тушиб юрган бўлса керак, Вобкент минораси устидан икки-уч чарх уриб айланди-да, тўғри Ғиждувонга қараб йўл солди.

Харам қочоклари юракларига ваҳм солиб ўтган аэропландан кутулганларига шукр қилиб, Пермас (Пирмаст) кўпригидан ўтиб, Шопиркомга қараб йўл олдилар...

Энг олдинги фойтунда рангпар, зардўзи яктаги устидан тилло камар боғлаган ўн-ўн икки ёшлардаги амирзода билан амирнинг Сарагул деган нозанин хотини ўтирарди.

Қарвон Ундаре томон бурилгач, Сарагул қочиш ташвишини ҳам, йўл азобини ҳам унутиб, кибр-хавоси чандон ортиб, ёнидаги амирзодага деди:

– Жонларингга, ахийри, дадам ора кирадиган бўлдилар-да, амирзодам! – У тожу тахтни ағдарган оломоннинг кўли отамнинг баланд девор билан ўралган қасрига етмайди, факат отам ховлисида жон саклаш мумкин, деб ўйларди. – Хайриятки, амирзодам, забун тақдиримизга падари бузрукворим соғ-омонлар. Бўлмаса, ким билади, қайси бир борса келмас манзилга санғиб кетган бўлардик.

– Билмадим, бегойим, билмадим, – деди амирзода кичик бегойимнинг сўзидан қаттиқ ранжиб. – Падари бузрукворимиз ҳам, биз ҳам – ҳаммамиз бугун борса келмас йўлдамиз, бегойим!

Сарагул бир сесканиб тушди.

– Нафасингизни иссиқ қилинг, амирзодам!

Амирзода алам билан бош чайкади:

– Афсуски, бошимизга тушган бу қўрғиликлар камина нафасининг иссиқ-совуғига боғлиқ эмас-да, бегойим.

Сарагул амирзоданинг ёшига номуносиб, тик, танни зиркиратадиган бу нохуш жавобларидан кейин нафаси ичига тушиб, бирдан маъюс тортиб қолди. У йўртиб бораётган арабий айғир Рахшнинг қуёш нурида йилтираётган қоп-қора сағрисида қараб, дилига завқ бағишлайдиган бирор дилхуш саргузаштни хотирлашни маъқул қўрди.

Дарвоке, дилхуш хотира...

Ушанда тўйдан кейин Сарагул билан Ҳанифани харамга элтган мана шу Рахш эди. Келин кузатгани борган ҳамма қудалар эртасига изига қайтди-ю, Сарагул хоҳиши ила Ҳанифа билан Рахш харамда қолди. Мана бугун қочоклар қарвонининг пешкаши бўлиб қора Рахш ҳам қайтаётибди, Сарагул ҳам, факат... Ҳанифа йўк!...

Улар кунботардан олдин Мирсолибойнинг қасрига етиб келдилар. Рахш нақшинкор дарвозани таниб, наъра тортиб кишнади...

Дарвоза очилгунча икки-уч лахза ўтди. Шу орада амирзода фойтундан тушиб, теварак-атрофга олазarak бўлиб қарай бошлади. Сарагул амирзодага яқин бориб, ўз уйларига туташ, чилимнинг сархонасидай қоп-қора курум босган, ёғочлари қуйиб, афтодахол бўлиб қолган Ҳанифа яшаган ховлини кўрсатди.

– Қўрдингизми, амирзодам, мана бу ховли падари бузрукворингизнинг азиз жонига қасд қилмоқчи бўлган худо беҳабар Ҳанифанинг ховлиси. Хотиранингизда, ўша симоб воқеасидан кейин отам амир ҳазратларининг қўнғиллари тасалли топсин учун Ҳанифанинг ота-онасини уйга қамаб, эшикларини орқасидан тамбалаб, ховлига ўз қўллари билан ўт қўйганлар!

Амирзода бу гапдан бир сапчиб тушди, кейин ялинган товушда деди:

– Қўйинг, бегойим... қўйинг... қувонманг... Бизнинг қасримизга ҳам қайси бир оёқяланг шу топда ўт қўйгандир. Қувонманг, бегойим!

Сарагул юрагини ваҳм босиб, кўзларини амирзодага чакчайтирди:

– Нега бундай дейсиз, амирзодам? Ҳеч бўлмаса, падари бузрукворингиз иноятдан қўркинг, амирзодам!

– Қўрқамен, лекин не илож, бегойим! Бизни тожу тахт сари олиб борадиган йўлга биз билан сиз назар-писанд қилмайдиган ўша оёқяланглар бугун қўндаланг бўлиб туриб олган, не илож!...

Бойнинг икки тавакали нақшинкор дарвозаси очилиб, Мирсолибойнинг ўзи уларга пешвоз чиқди. Қочоклар ичкари кириб, дарвоза беркилди...

КУПРИК ОСТИДАГИ МАРХУМЛАР

Харам кочоклари изига тушган отлик аскарлар гурухи Харғушнинг ястаниб ётган ўтлоғу даштларини шилдат билан босиб ўтиб, айни кун қайтганда, пўртана отиб оқаётган Зарафшонга юзма-юз бўлишди. Улар дарё ўзанида бирпас тўхтаб, йўл гарчанд кискарса-да, сувдан кечиб ўтишга ботинишмади: Сарипул кўприги оркали айланиб ўтадиган бўлишди.

Дарё ўзани кўприкка етгунча юлғун ва қамиш билан қопланган бўлиб, от белига чайқалиб уриларди. Темур олдинда, эгарда ҳаёл суриб кетяпти. Ўша мудҳиш воқеа – айни баҳор кулф урган паллада, мана шу Зарафшон тўлқинлари билан тиккама-тикка олишгани, Наврўзойни ўлим гирдобидан олиб чиққани худди кечагидай кўз олдида бетиним чарх уради: “Ажабо, ҳамон ҳаёлимда Наврўзойнинг қора қисмати... Мана шу қўлларим билан уни ўлим гирдобидан юлиб олиб, яна шу қўлларим билан Қора Давангдай кузғун панжасига топширибман. Мана, икки йил ўтптики, шу гуноҳим юки остида эзиламан. Тўхта-тўхта, бу қанака гуноҳ ўзи? Ўзини-ўзи ўлимга бевақт маҳкум этиб, ҳаётдан янглиш кетаётган бир бандани нотаваоннинг тирик қолишига сабабчи бўлсам-у, бу қанака гуноҳ бўлади, а? Нима бўлганда ҳам у ҳозир тирикдир? Шунинг ўзи менга тасалли бериши керак эмасми? Билмайман, тасалли берадим-йўқми, бу ишим гуноҳми-савобми, рости гап, хануз билмайман... Наврўзой ҳозир ҳам Қора Даванг ҳасмидаикин, ёки... Уларга хотин қахатми, кўнгли тусаса бас – ҳеч нарсадан тап тортишмайди...”

Тенага – қайроктош йўлга чиқаётганда, Темурнинг ҳаёли бўлиниб, ногаҳон кўприк остига, тирсақдай туртиб чиққан ёғочда осилиб ётган одам танасига кўзи тушди. Сарғайган ажрик устида яна бир жасад ётибди. От тизгинини тортиб, ортидан келаётган Васькага қайрилиб қаради ва кўприк остини кўрсатди.

– Анавини қара, Васька! – деди вужуди зиркираб.

Васька отини тўхтатди.

– Бундай қолдириб кетсак бўлмас, – деди Васька, – ҳеч бўлмаганда кўприк соқчисига топшириб кетайлик марҳумларни.

– Тўғри айтасан, – деди Темур дўстининг гапини маъқуллаб. – Эҳтимол, соқчилар билар, бу марҳумлар фожиасини...

Йигитлардан бири ўзандан юқорига – йўл чеккасидаги соқчи хонасига югурди. Икки-уч йигит отдан тушиб, ўликларни саранжомлашга шошилди. Соқчига кетган йигит бирпасдан кейин сўқиниб қайтди:

– Шундай тожу тахтни ташлаб амир қочиб кетганидан кейин унинг соқчиси қолағиди, ўртоқ командир?! Ҳеч ким йўқ, кўприкнинг икки томонидаги қоровулхоналарга ўт қўйилган.

Йигитлар осилиб ётган жасаднинг шишиб, кўқарган бўйинини аркондан зўрға бўшатиб, кўтариб олишди. Ўликларни куздан четроқ, кўприк остига – нур кўрмай сарғайиб ётган ажрик устига ётқизишди. Темур билан Васька марҳумларга яқин бориб, изтироб ичида видолашишди...

Шу пайт... Э-воҳ, Темурнинг нигоҳи беихтиёр гавдаси жиккаккина марҳумнинг чўлтоқ қўлига бир дақиқа қадалиб қолди!

Бу – Сарипул кўпригининг қоровули Мажид кўса эди...

– Наби, дўстим, – деди Темур кўзига жикка ёш олиб, – сен учун ўнг қўлини Қора Даванг қиличининг дамига тутиб берган одам, мана, ажрик устида ётибди!

Наби келиб жасад устига эгилди, мурданинг қотиб қолган ўнг қўлини узок силади, кейин... лабига босиб, йиғлаб юборди:

– Учрашган жойимизни қаранг, отажон... Халоскорим эдингиз менинг! – У ўқсиб-ўқсиб йиғлади. – Алвидо, отажон!

Иккинчи жасаднинг қимлигини аниқлаш жуда мушкул эди. Унинг ёшини чамалаб бўлмас, лекин оёғидаги булғор қавуш-махсиси, бўйнига чувалашиб, титилиб кетган сурмаранг шойи салласи, танасидаги у ер-бу ери чок кетган банорас чопонига қараганда нуфузли ва эътиборли одамга ўхшаб кетар эди. Арконда қаттиқ бўғилиб, юзига қора қон силкиб қотиб қолганидан унинг қиёфасини аниқлаш қийин эди.

– Ўртоқ командир, – деди киррабурун, чувак юзли аскар Темурга мурожаат қилиб, – фаҳимча, мусулмончилик, шариятда номаълум мурда жасадидан бирор нишона ахтариш ва унинг қимлигини аниқлаш тириклар бўйнидаги қиёмат қарз. Рухсат этинг, марҳумнинг у ер-бу ерини қавлаштириб кўрай, зора...

– Рухсат, – деди Темур қовоғини солиб, – озор

бермай карагин. Сендан олдин ҳам амирнинг ғаламислари бунинг кўнжига тушиб чиққан кўринади.

Васька чуқур тин олиб, Темурга каради:

– Сезяпсанми, марҳумлар танасининг димикиб кетганига караганда, улар кеча ёки ундан олдинги кун қатл этилганга ўхшайди. Қизик, не сабабдан буларни шу кўйга солишиб, одамнинг назари тушмайдиган пасткам ерга осиб кетишибди?

– Сабабини сизларга айтайми? – деди чувак юзли аскар, ўлик узра эгилган қоматини тиклаб, унинг бир қўлида сатин рўмолча, бир қўлида икки кат килиб булган аллакандай ялтирок қоғоз... – Мана бу қоғозни маҳсисининг кўнжидан топдим. Ўқинг-чи, Темур ака, нима деб ёзилган?

Темур қоғоз катини очиши билан димоғига босмаҳона бўёғининг ҳиди гупиллаб урди.

“– Шу-уъ-лаи инкилоб”... – деди Темур хаяжондан нафаси бўғилиб. – Ахир, бу Самарқандда чиқадиган журнал-ку, Васька?!

Васька журнални Темурнинг қўлидан олиб, у ёқ-бу ёғини айлантириб кўрди. Муқовасини очди.

Дарҳақиқат, бу юпкагина ҳафталик журнал Самарқандда босилиб, бир йилдан бери бутун Бухоро амирлигига яширинча тарқатилар эди.

– Темур, бу ўзимизнинг Қосим курьеримиз-ку?

– А? – Темур хаяжон ичида югуриб бориб марҳумнинг танаси узра энгашди, юзини, тақир бошини сийпаб кўрди:

– Рост, бу киши ўша – ўзимизнинг акамиз Қосим курьер! Мана, ўнг кошнинг устида тилинган доғи бор. Эсингдами, Васька, Когон темир йўли устида бўлган найзабозлик жангида ўнг қовоғининг устидан жароҳатланган эди. Қара, мана изи...

Харбий зарурат ҳамиша хоҳиш ва истакдан устун келади. Темур билан Васькада оташин Қосим курьер, Мажид бобонинг жасадини ўз қўллари билан тупрокқа топириш хоҳиши ҳарчанд баланд бўлмасин, қўмондонлик топириғи уларни шошилтирар эди. Жанг – жангда. Улар кўприк остидаги марҳумлар билан сўнгги бор видолашиб, йўлга отланишди. Қарийб икки километрча юргач, Чорбоғкент кишлоғига киришди. Темур тўғри келган бир ҳовлининг эшигини камчи дастаси билан қокди:

– Хо-о-ой, ким бор?

Ичкаридан салласининг печи елкасигача тушган, анча сипо кийинган бир муллавакча шошилиб чиқди-да, азбаройи ҳурмат юзасидан отликларга тавозе билан салом берди.

– Марҳамат, афандилар, – деди қўлини кўксига босиб, – хуш кўрдик.

– Раҳмат, тақсир, – деди Темур муллавакчанинг муомаласидан хурсанд бўлиб. – Агар монелик қилмасангиз, сизга бир мусулмончилик юмушини топширайин. Шуни бизнинг кўнглимиздагидай килиб бажо этасиз, тақсир.

– Жоним билан, афандим.

– Сарипул кўпригининг остида, кишининг назари тушмайдиган пасткам жойда бизнинг дўстларимизнинг бирини осиб, бирини чаваклаб кетишибди. Бу қотиллик қачон бўлгани номаълум. Сиздан илтимосимиз шуки, тақсир, икки-уч киши билан бориб, марҳумларни дафн этишга бошчилик қилсангиз.

– Бош устига, афандим. Агар сир бўлмаса, кимларни дафн қиларимни билсам бўладими?

– Албатта. Бири самарқандлик Қосим Жаъфар ўғли деган киши, иккинчиси...

– Э вох, – деди муллавакча бирдан инграб, кейин кўксини чангаллаб, ранг-қути буздай оқариб, деворга суяниб қолди. – Қосим курьер афандими?

– Танийсизми, мулла акани?

– Таниш ҳам гапми, афандилар. Биз Самарқанддан бирга чиқиб, беш кун давомида Хатирчида, Карманада, Ёнжудувон ва Вобкентда бўлдик. Йўлда мени безгак тутиб қолди. Қосим афанди мени мана шу танишларининг ҳовлисида қолдириб: “Тез соғайинг, қайтишда бирга кетамиз”, деб бундан уч кун олдин ўзлари Бухорои шарифга жўнаб кетган эдилар.

– Мулла ака отдамидилар?

– Отда эдилар, афандим.

– Ўша “Ташвикот хуржуни” эгардамиди?

– Ҳа, тақсир, хуржун тўла ташвикот варақалари, газета ва журналлар эди.

– Бундан чиқди, Сарипулда мулла ака билан Мажид қоровулни қўлга туширишган... Мана бу журнал, – деди Темур қўлигидан “Шуълаи инкилоб”ни олиб кўрсатаркан, – мулла аканинг маҳсилари соғисидан топилди.

– Мулла аканинг айтган гаплари ҳали-ҳали қўлоғим

остида турибди: “Худо қўлласса, Сарипул кўпригининг қоровули Мажид ака аввалгидай мадад берса, хуржунни мешқобчи болаларга топшириб, тезда изимга қайтамен”, деган эдилар. – Шу пайтгача пинхона инграб турган муллавачча энди ошқора йиғлаб юборди. – Эҳ, билганимда борми, безгак тугул улат тутганида ҳам бирга борган бўлардим. Эҳ, мулла ака, акажон!..

– Бирга борганингиздан нима фойда чикарди...

– Марг ба ёрон сурур аст¹. Назаримда, Қосим қуръердай одам билан бирга ўлишнинг ўзи бир бахт!

– Қўйинг, йиғлоки бўлманг, дийдангизни қаттиқ қилинг, йигит кишисиз. Ўзингизни қўлга олинг. Бутун қишлоқни оёққа турғизинг, мулла акамизнинг, Сарипул кўпригининг қоровули Мажид бобонинг иззат-икромини жойига қўйиб кўмдиринг.

Аскарлар отланишди. Улар Вобкентга кирмай, уни айланиб ўтиб, Мўғиён қишлоғи ёкалаб Шоширком йўлга тушдилар.

“ҲАРАМ ҚОЧОҚЛАРИ” ОПЕРАЦИЯСИ

Темур бошчилик қилаётган гуруҳ Ундаре томон илгарилаб борар эди. Отда ёнма-ён кетаётган Темур билан Васьканинг ҳаёли “Ҳарам операцияси” билан банд эди. Уларнинг қайси бири нимадан гап бошламасин, барибир, амирнинг ишончли, чапақай мулозимига келиб тақалар эди: Қора Даванг билан бошланиб, Қора Даванг билан тугарди...

– Қўрамиз, – деди Васька Темурга қараб, – Қора Даванг бизга қанақа хийла ишлатаркин?

Гуруҳ қишлоққа яқинлашиб келганида қош қорайиб қолган эди. Аскарлар Ундаре чеккасига – Қайроқтепа пастига жойлашишди. Темур бу ерларни қадамба-қадам билади. Унинг болалиги шу маҳаллада ўтган, қишлоқнинг кўрки бўлиб то саратонгача кўм-кўк яшнаб турадиган шу Қайроқтепада тенгқурлари билан қанча-қанча ўмбалоқ ошиб ўйнаган. У ўша лаҳзаларни ўйлаб, Васькани тепага бошлаб чиқди. Тепалик заранг қотган, қайроқдай тақир эди. Эҳтимол, номини ҳам шу боис Қайроқтепа аташгандир. Ўт-ўланлари жазирамада қовжираб

¹ Дўст билан бирга ўлиш – бахт.

қолган. Шу ердан туриб қишлоқни қузатишди. Мирсолибойнинг баланд девор билан ўралган қўргони бутун қишлоққа қора қўланка ташлаб ётибди...

Икки қуролдошнинг бой қўргонига қараб олган илк таассуротлари шу бўлди: Қочоқлар аллақачон жойлашиб, бойнинг ҳовлисини ўзлари учун мустаҳкам истехкомга айлантириб олишган. Шу топда Қора Даванг қандай тадбир қўллаётган экан? Энди бу истехкомни катта хунрезлик эвазига забт этиш мумкин.

Лекин уларнинг хунрезлик қилишга асло ҳақлари йўқ эди. Бунинг устига вақт зик, қучлар тенг эмас. Агар хужум пайсалга солинадиган бўлса, амирни қузатиб чиққан шербақчалар галаси ёки сараланган афғоний навқарлар амирзодаларнинг бу ердалигини пайқаб қолишса, ана унда тангадай яра туядай бўлиши турган гап. Хўш, нима қилиш керак?

“Дарвоқе, нима қилмоқ керак? – ўйлай бошлади Темур Мирсолибой қўргонидан кўз узмай. – Нимадан бошлаш керак? Тўппа-тўғри бостириб борсак... Йўқ-йўқ, бошқа чора топиш керак. Қандай чора?”

Икки урток анчагача тепада туриб, вазиятни аниқлаб, имкониятларни чамалаб чиқиб, қатъий қарорга келишди:

“Вақтдан ютиш керак, вақтдан. Тонггача саранжомлаш, бунинг учун эса теварак-атрофдаги қишлоқлардан келаётган кўнгилли йигитлар мададига таяниш керак!”

Темур Наби новчага гуруҳни топшириб, Васька иккиси пиёда қишлоққа кетди.

Қишлоқ уйғок, лекин бесаранжом, одамлар ташвишда. Нураган, пастак деворларни миниб олган болалар, том бошига чиққан ўсмирлар, пасткам дарчалар ва эгрибугри эрганаклар ортидан яширинча пойлаётган хотинхалажлар қарашида ташвиш, хатти-харакатларида саросималик ҳукмрон эди...

Темур паст кўча билан айланиб ўтиб, Ханифалар уйи олдидаги ўрик ёнига келиб тўхтади. Рўпарасида вайрона қулбанинг ёнғиндан жизғанақ бўлиб, қултепага айланган ўрни даҳшатли кўринар, дилга қабристон суқунатини солар, факат Мирсолибой молхонасига туташ мўъжазгина хужранинг қоп-қора деворигина сўппайиб турар, чала куйган ёғочлари осилиб ётарди.

– Бундан ҳам даҳшатли кўргилик бўладими, Васька? – деди Темур ичидан хуруж қилиб келаётган хўрлик-

дан товуши бўғилиб. – Булар ҳаммаси Ханифа касдига қилинган....

Хозир Васъканинг қайғуси ҳам Темурнинг алаmidан оз эмасди: дўстининг ним қоронғиликда унсиз бўзлаётганини юракдан хис этар, ич-ичидан эзилиб, бағри тигларди.

– Ўксима, Темур, – деди изтироб билан, – ўксима, дўстгинам! Биламан сенга осон эмас, лекин... Ахир, кўрмайсанми, Бадал бобога ўхшаган камбағаллар уйига тушган ўт... ха, мана шу ўт алангаси осмону фалакка ўрлаб, бутун амирлик тож-тахтини кунпаякун қилиб юборди-ку! Сен билан менга мана шу тасалли бермайдими, дўстим?!

– Васъка, сенга ўхшаган дўст, Қосим куръерга ўхшаган биродар топмаганимда, билмайман, ҳолим не кечар эди?!

Васъка Темурнинг қўлигидан олиб, йўлга бошлади. Икки дўст жим, оғир сукунатда аста-секин кишлок оралаб, яна Қайроқтепа томон қайтдилар. Тепага етар-етмас уларнинг атрофини йигитлар ўраб олишди. Буларнинг кўпчилиги кишлок ўсмирлари бўлиб, ҳарам қочоқларини қувиб келган аскар дарагини эшитиб, теварак-атроф кишлоклардан йиғилиб келишган эди. Улар Темур билан Васъкани ҳоли-жонларига қўймай, ўзларини ҳарбий гуруҳга қабул қилишни сўрашарди...

Ундарега туташ кишлоклардан – Чандир, Хўжаориф, Пирмаст, Мирзоқул, Боғиофзал, Вардонзе, Лабириўддан йиғилиб келган йигитлар Шўробод ариғи кўпригидан ўтиб, Темур билан Куликовга эргашиб, тўғри Қайроқтепага – ҳарбий қўналға жойлашган пасткамликка жўнадилар. Бу йигитлар орасида Темурнинг энг яқин дўстлари ва тенгқурлари Аҳмад билан Хайитбой ҳам бор эди. Темур Васъкага Аҳмад билан Хайитбойни таништириб, Ойдинқул шикорида Қора Даванг билан содир бўлган воқеани гапириб берди.

– Ўша мулозимни – Қора Давангни ҳозир кўрсанг танийсанми, Аҳмад? – деб сўради Темур.

Аҳмад йигитлар орасида бир оз ийманиб, чаккасини кашиди.

– Кўрсам, эҳтимол, танисам керак.

– Сен-чи, Хайитбой?

– Танирман, эҳтимол.

– У шу ерда – Мирсолибойнинг ховлисида.

– Йўғ-э? – Аҳмад билан Хайитбой таажжуб билан Темурга қарадилар, – йўғ-э?

– Ха, унга кўз-қулоқ бўлиб туришимиз керак.

Темур йиғилган ҳамкишлоқларини ҳарбий гуруҳдаги йигитларга, аскарларни эса кишлоқдошларига тезгина таништирди-да, кейин кўнгилли ўсмирларни сафга тизилишга буйруқ берди:

– Хохиш ва истакларингизни инобатга олиб, сизларни сафимизга қабул қиламан. Мен бугун сизларни кўмондонлик номидан қизғин табриклайман!

Темур, Куликов, Наби новча ва бошқа аскарлар йигитларни сидкиддан қўтлашди.

– Қолган гапларни, – деди Темур сўзига яқун ясаб, – бу кеча “Ҳарам қочоқлари” операциясини муваффақиятли бажариб, шаҳарга қайтганда гаплашамиз.

Темур йигитлардан ўн-ўн беш чоғлисини Аҳмад билан Хайитбойга топшириб, Мирсолибой кўрғони томон жўнатди. Улар пасткам ерларга пинхона жойлашиб, бой ховлисини ҳалқадай ўраб олишди...

АМИРДАН КЕЛГАН “ЧОПАР”

Тун алламаҳал бўлган. Осмонда бир тилим бўлиб ой сузиб юрибди. Узок-узокларда бўри улиди, унга жавобан Ундаре кишлогининг чеккасида ит эринибгина во-вуллаб қўйди. Шўробод ариғининг камиш босган ўзанида қурбақаларнинг бири қўйиб, бири қуриллайди.

Бой кўрғонининг якка табакали эшиги – чорвоқ томонга қараган дарчанинг занжири “ширк” этиб тушди. Эшик очилиб, кўрғондан новча бир одам чиқди. У Шўробод ариғи ёқалаб бораётган эди, Аҳмад билан Хайитбой рўпарасидан чиқишди ва уни “ғип” этиб бўғиб олишди. Аҳмад унинг оғзига латта тикаётганда бирдан таниб қолди: кишлок муллasi – Қанд бобо экан.

– Йўл бўлсин, мулла бобо? – деб сўради Аҳмад. – Сизга шафқат юзасидан латтани мана бундоқ қилиб оламиз-да, оғзингизни ланг очиб қўямиз: шарт шуки, овоз чиқарманг, дод солманг!

Мулла талвасага тушиб қолди:

– Мени нима қилмоқчисизлар? Ахир, мен тангрининг бегуноҳ бир бандаси, пайғамбарнинг художўй бир уммаги бўлсам...

Мулла йигитлар олдида тушди.

— Мана, бойнинг битта айғокчисини тутдик, — деди муллани бошлаб келган Ахмад Темур билан Куликовга уни топширар экан. — Бой қўрғонининг орка дарчасидан нипхона чиқиб, лўкиллаб қочиб кетяпти...

Темур муллани дарров таниди. Ахмадга жавоб бериб, муллага мурожаат қилди.

— Ие-ие, Қанд бобо, — деди кулиб, — муллаликдан бўлак айғокчилик касбингиз ҳам бор экан-да? Шу гап ростми?

Мулла Темурга бир оз тикилиб турди, кўзи хира тортиб бўлса-да, товушидан унинг кимлигини пайқади.

— Темуржон? Бадал бобонинг Темуримисан?

— Ха, ўшаман.

Темур мулла Қанднинг қўлини олиб, хол-ахволини суриштирди, кайфиятини сўради. Темурнинг мулойим муомаласи бир томон, бояги йигитларнинг дағал муносабати бир томон, бобонинг бирдан хўрлиги хуруж қилиб келди.

— Раҳмат, болам, холбақудрат юрибман, — деди. — Мана, кўриб турибсан, тупроқдан ташқариман. Буларингга айтгин, болам, мени бунақа ном билан атамасин.

Темур чолга Ахмаднинг “айғокчи” дегани малол келганини дарров пайкаб, мулланинг кўнгли учун:

— Парво қилманг, сиз учун ўзим кулоқларини қўзиб қўяман уларнинг, — деди.

Чол бир оз тинчиди.

— Бу йигитлар сени лачайник — бошлиқ бўлди де-йишяпти, шу ростми, болам?

— Кўриб турибсиз-ку ким бўлганимни, Қанд бобо. Эшитгандирсиз, — деди Темур аста-секин муллани гапга солиб, — кеча тахт ағдарилди, амир қочиб кетди...

— Эшитдим, болам, эшитдим.

— Қаердан эшитдингиз?

— Бойникидан.

— Ким айтди?

— Пошшобиби... Ишонасанми, Темуржон, каломулло урсин, шу ёшга кириб амирнинг онасини қўрмаган эдим, бечора қариб қолган экан.

— Амирзодаларнинг ахволи нечук, Қанд бобо?

— Ростми гап, — деди чол норози бир кайфиятда бошини анчагача сарак-сарак қилиб, — амирзодалардан ихлосим қайтди, тоза йиғлоки экан. Эҳ, хом сут эмган бан-

да... Уч амирзода бир-бирининг елкасидан қўлини ўтказиб, худди отасининг жанозаси устида йиғлаётгандай бўкириб йиғлашади, тавба...

— Йиғлоки экан дейсизми? — деди Темур яна гапни айлантириб. — Тоғу тахт қўлдан кетгандан кейин аламиндан йиғлайди-да!

— Лекин мен сенга айтсам, Пошшобибининг дийдаси тошдай қаттиқ экан, — деди мулла амирнинг онасига қойил қолиб. — Йиғлоки амирзодалару хотин-халажни шундай урушиб бердики, асти сўрама. Ораларида Қора Даванг деган бир бебурд одам бор. Эскидан таниш.

— Харамнинг тақдири шу Қора Даванг қўлида-да, бобо? — деди Темур.

— Эҳтимол, — деди чол елкасини учуриб, — лекин... Пошшобиби билан иккисининг гапи бир ердан чиқмаяпти, чоғи.

— Нечун? — Хайрон бўлиб сўради Темур. — Қандай билдингиз, мулла бобо?

— Бойнинг ертўласи олдида иккисининг қаттиқ тортишганини эшитдим.

— Ертўла олдида дейсизми? — Темур Бадал бобоникида яшагани туфайли девор-дармиён қўшни — Мирсолибойнинг ҳовлисини миридан-сиригача биларди. У дарров хаёлан чамалаб қўрди: дарвозахонадан кейин ташқари ҳовли, сўнг ичкари ҳовли; сўлда, ўттиз-қирк газча нарида молхона. Ана шу молхона супасида ертўла бўлиб, устига йиғирма бир ёғочли узун айвон қурилган эди. Ертўланинг эшиги — қайрағочдан ишланган бўлиб, жуда оғир очилиб, ёпилар эди. Темур амирнинг онаси — Пошшобиби бойнинг ичкари ҳовлисига тушмай, ертўла атрофида ивирсиб юрганидан таажжубда эди.

— Қизик, Пошшобиби ертўлада нима қилади?

— Аравалардаги юкларни туширишди, — деди чол. — Хаммасини ертўлага жойлаб қўйишди.

— Энди тушундим, мулла бобо, — деди Темур хушудлик билан. — Эслаб кўринг-чи, иккиси нима хусусда айтишиб қолди?

— Фикри ожизимча, Қора Даванг харамни Вардонзе қалъаси усти билан аллақакка олиб кетмоқчи, лекин кампир қўнмади: “Сен ноқасни аравалардаги олтинлар васвасага соляпти. Шунинг учун бизни хазрати олийнинг изидан ўзиб, йўлимизни атайин чалғитиб қўйдинг!” — деди Пошшобиби Қора Давангни қарғаб.

Аравалардаги халталарни ертўлага жойлаб бўлгандан кейин Пошшобиби негадир яна Қора Давангни чакириб, елкасига шапатлаб эркалатди: “Ҳазрати олийдан бирор умидли хабар келгунча ертўлани кўз қорачиғингдай қурикла!” – деди. Қора Даванг таъзим қилди. Шундан кейин иккиси ярашиб олди.

– Кизик, бу кампири тушмагур, қандай илинжга кўз тикиб, яна қаердан нажот кутяпти ўзи?

– Амирга кўз тикипти, болам, амирга, – деди мулла товушини пастлатиб, Темурга томон энгашаркан. – Ҳар қандай тахликада ҳам амир бизни ёлғиз қолдириб кетмайди, деди. Агар онасини унутиб кетса, худо шохид, бу дунёи у дунё боламга берган оқ сутимга рози эмасман! – деб Пошшобиби ер муштлаб қасам ичди.

Мулланинг бой хонадонидан олиб чиққан ва ўзи билмаган ҳолда Темурга гурунг қабилда сўзлаётган гаплари бир чеккада қулоқ солиб турган Васькани каттиқ ўйлатиб қўйган эди: “Дарвоқе, амир... Пошшобибининг сўнгги умиди ўринли: амир ҳар қандай тахликали дамда ҳам буларни ташлаб кетмас, ахир?..” Куликов Пошшобибининг мана шу сўнгги илинжидан бир “қармок” ясаб, шу “қармок”ни ичкарига – бой хонадонига устомонлик билан ташлашни ўйларди: “масалан, дейлик: амирзодаларни олиб кетиш учун амирдан чопар келса... Чопар учун дарвоза сўзсиз очиладими, очилади, кейин... кизик, шу топда Темур нима ҳақда ўйлаётган экан?!”

Темур эса бирор бир муҳим гап чиқармикан, деган умидда ҳамон мулла Қанд билан овора эди:

– Қанд бобо, амирзодалар бойникига келиб тушганида сиз қаерда эдингиз?

– Бойникида хатми Қуръон тушириб тургандим. Бирдан дарвоза тараклаб очилди-ю, ховлини фойтуну арава босиб кетди. Ташқари чикай десам, савил юрак бетламайди, меҳмонхона эшигидан мўлтираб қараб ўтирибман. Бойнинг хотин-халажи, хизматқору чўриларининг қўли-қўлига тегмайди: бирови офтобага югурса, бирови сочикка чопади; бирови отларни аравалардан бўшатяпти, бирови беда қирқяпти... Ана шу найт менинг ўрним билинди. Бой чакириб қолди. Борсам... ёлғон ганирсам каломулло урсин, борсам, Сарагул беҳуш ётибди. Унинг бош томонида иккита канизак, оёқ томонида иккита канизак: ким дам-бадам елпиётган, ким қўл-оёғини укалаётган, ким таталаётган... Уларга қараб довдираб қолибман. Сиз-

га ёлғон, Темуржон, худога чин, “куф-суф” дея дам уриб нимани ўқиётганимни ўзим билмайман: бошидан бошласам охири қолади, охиридан бошласам боши қолади...

– Э, яшанг, Қанд бобо, – деди Темур мулланинг гапларидан завқланиб. – Ичкарида навқарлар кўпми?

– Чамаси қирқтача бор-ов, – деди мулла, – арава-қашларга, бойнинг хизматқору қаролларига ҳам қурол беришди. Пошшобибининг фармони шунақа бўлди. Амирдан хабар келгунча, улар шу ерда шай бўлиб туришармиш...

– Амирдан бирор хабар келгунча денг? – Темур шу ҳақда ўйларкан, хаёлига “лоп” этиб янги бир фикр келди: “Пошшобиби кутаётган хабарни “чопар” борди-ю шу кеча олиб келса-чи? “Чопар” келгандан кейин қўрғон дарвозаси очиладими – очилади, кейин...”

Икки дўстнинг фикри бир ердан чиққан эди. Темур билан Васька “чопар” хусусида ўзаро муҳокама қилиб олишди.

– Жуда маъқул режа бўларди, – деди Васька, лекин биласанми, Темур, ўртада Қора Даванг қўндаланг бўлиб турибди. Пошшобиби ўйлагандай, ростдан ҳам у олтин насбасига тушганми ёки амирга бўлган сидқу садоқатини яна бир қарра қўрсатмоқчими?

– Ҳар икки ҳол ҳам бўлиши мумкин...

– Мен “чопар” хусусида ўйлаяпман, Темур!

– Жуда тўғри. Нахотки, бутун бир гуруҳдан битта “чопар” чиқмаса?

– Чиқиши мумкин, лекин вақт зиқ. Чопарни танлаб, кўпроқ машқ қилдириш лозим. Сўзидан қиттак янглишса, қоқ манглайдан дарча очиб қўйишади.

– Васька, менга кара-чи, нахотки мендан чопар чиқмайди? – Темур Васька билан Наби новчани ўзига қаратиб, завқ билан гапира бошлади. – Қулоқ солишлар, олдин мана бундоқ қилиб, камчи дастаси билан дарвозани тақиллатаман. Кейин ичкарига товуш бераман: “Ҳой, ким бор, дарвозани очинглар. Қиблагоҳи соҳибқиронимиз амир ҳазратларидан фармони олийшон олиб келдим...” Қалай, бўладими?

Куликов қувонч ва ҳаяжон билан дўстининг елкасидан маҳкам кучиб олди.

– Қойил, худди чопарнинг ўзгинаси-я!

– Агар дарвозани очмай, тикхирлик қилса, дарров пўнсага ўтиб, сўкиб ҳам юборишим мумкин...

– Ҳаддингдан ошма, – деди Куликов дустини хиёл жеркиб, – бу қўғонда амир салтанатининг казо-казола-ри борлигини унутма!

– Борди-ю, дарвозани Қора Даванг очса-чи?

– Бармоғинг тўппонча тепкисига турсин, – деди Вась-ка, – биринчи навбатда Қора Давангни гумдон қили-шинг керак!

Улар гапни бир ерга қўйиб, амалга оширадиган ху-фия режани обдон муҳокама қилиб чиқишди. Чопарлик-ка Темурни эгарланган отдай қилиб шайлашди...

• • •

Шу пайт бойнинг ховлисини чеккадан кузатиб, сок-чилик қилаётган Аҳмад харсиллаганча югуриб келиб, Темурга мурожаат этди:

– Ҳайитбой билан иккимиз Шўробод ариғи бўйида ёнбошлаб ётган эдик. Бир... бир оз ғафлатда қолибмиз. Бойнинг Бадал бобо ховлисига туташ молхонаси томон-да бир қора... қора қуланка пайдо бўлиб, харобалар ичидан ўтиб, йўлга чикди. Шеригим Ҳайитбойни орқаси-дан кузатиб боравер, деб жўнатдим-у, ўзим бу ёкка югур-дим.

– Ким бўлиши мумкин, ўша қора қуланка? – ўйла-ниб қолди Темур. – Хархолда, Қора Даванг эмасдир, ахир, у харамни ташлаб кетмас... Бунинг устига хотини-ни якка қолдириб... Йўқ, у эмас.

Васька Темурнинг гапини бўлиб, ўртага катъий мас-лаҳат солди.

– Ким бўлса ҳам ортидан кузатиш керак, – деди у Аҳмадга топшириқни дона-дона қилиб тушунтираркан, – хушёр бўлинглар, зинхор-базинхор у сизларни пайкама-син, – қулай жой танлаб, панада пойлаб ётинглар. Биз бойнинг қўғонни эгаллаганимиздан кейин тезгина из-ларингга тушамиз. Югур, Ҳайитбойга етиб ол, югур!

Аҳмад келган изидан югуриб кетди.

Командир топшириғига мувофиқ бой қўғони тевара-гида сокчилар сафи янада кўпайтирилиб, “Чопар опера-цияси”ни тезроқ амалга ошириш ҳаракатига тушишди...

• • •

Тун ярмидан оғғанида ҳарбий гуруҳ ва кўнгиллилар тўдаси Васька Куликов бошчилигида секин ер бағирлаб боришди-да, Мирсолибой дарвозасининг икки томонига

тизилишиб, нчкарига ёпирилиб киришга шай бўлиб ту-ришди. Шу пайт от чоптириб “чопар” келди ва ички бир хаяжон билан дарвозани қоқа бошлади:

– Хой, ким бор, дарвозани очинглар, қиблагоҳи со-хибқиронимиз амир аъло ҳазратларидан фармони олий-шон олиб келдим!

Ичкаридан, нақ дарвоза ортидан уйқусираган кимса-нинг дўрилдоқ товуши эшитилди:

– Кимсан ўзи, нобакор?

“Чопар” ўшқириб берди:

– Нобакор дейишга қандай журъат этдинг, тўнка? Мен амир ҳазратларининг чопаримен. Пошшобибини ёки амирзодалардан бирини чакириб бер!..

– Фармон бўлса, дарвоза тиркишидан узатавер. Пош-шобиби билан амирзодалар ичкари ховлида, – деди коро-вул яна тўнгиллаб.

– Қора Давангни чакириб бер бўлмаса, қанака без-бетсан ўзи?

– Қора Даванг ертўлада. Дарвозани ташлаб кетол-майман, тушунсанг-чи, галварс!

Бу гапдан “чопар” шуни аниқ билдики, Қора Даванг эртақлардаги етти бошли девдай кўксини олтин тўла хал-таларга босиб ётибди: “Дарвозани очса, биринчи хужумни ертўладан бошлайман, шунда Даванг қонқонга тушади!”

“Чопар” бир лаҳзадан кейин амирона дағдағага ўтди:

– Амир ҳазратларининг шу кунги мусибатлари, қил устида турган тақдирлари сени ташвишлантирмайдими, нокас?! Аъло ҳазратларининг жаннат фариштасидай пок онаизорларининг, пушти камарларидан бунёд топган зур-риётлари – амирзодаларнинг, шоҳистаи замон – жуфти халоллари бўлмиш бегойимларнинг қисмати бамисоли бир коса сувдай липиллаб, тўкилай-тўкилай деб турган бир пайтда, сен худбин амир чопарига на дарвозани очур-сен, на йўқлаган кимсаларни чакириб берурсен. Аҳли мусулмон амиримизнинг қутлуғ изидан озодлик деб жанг-га отланиб чикканида, сенлар курк товукдай уйда бер-киниб ўлтурурсенлар. Мен Пошшобиби ва амирзодалар-ни ҳозирок амир ҳазратлари изидан олиб кетишим ке-рак. Агар дарвозани очмасанг, бу гуноҳи азим учун тах-ти олийга қайтганларидан кейин амир ҳазратларига ўзинг жавоб берурсен!

Қоровул “чопар” дағдағасидан довдираб қолди, қоғи:

– Ҳозир, жилмай тур, дарвозани очаман, – деди.

Темур ва пинҳона жангга шайланиб турган йигитлар қоровулнинг жавобидан кейин чуқур тин олишди...

ВАСВАСА

Бойнинг нақшинкор дарвозаси очилганда, “чопар” ортидан Васька Куликов бошлик гуруҳ ва кўнгиллилар ховлига ёпирилиб кирди. Ҳаммаси бир лаҳзада — кўз юмиб-очгунча содир бўлди...

Душманнинг асосий кучи — амирнинг хоснаварлари жойлашган ташқари ховлига Васька Куликов бошлик йигитлар ҳужумга ўтди. Темур эса дарвозахонанинг чап томонида — тахминан ўттиз метрча нарида жойлашган молхона тарафга ўтиб, ертўлани ўраб олди ва унинг эшигига бир неча соқчи қўйди.

— Гап бундай, йигитлар, — деди Темур ертўлани ўраб олган қишлоқ ўсмирларига тайинлаб, — эҳтиёт бўлинглар, қўлдан чиқазманглар!

Шундан сўнг Темур йигитлардан бир қисмини бойнинг ичкари ховлисига кирадиган дарвозага соқчиликка қўйиб, ўзи Васьканинг кетидан ҳужумга ўтди.

Ташқари ховлида душман пароканда қайфиятда эди: қарийб бир ҳафтадан бери тахт ташвишида елиб-югурган, на уйқуда ҳаловат, на ейишда фароғат кўрган, тинка-мадори қуриган кўпчилик навкарлар бой ховлисининг деворлари тагида милтиққа суяниб, кундадай қотиб қолишганди. Васька бошлик йигитлар уларга шердай ташланишди. Шу пайт Темурнинг йигитлари етиб келди. Ҳар бир навкарга икки-уч йигит тўғри келар эди.

Ховлининг чеккасида — анор ва анжир буталари остида мудраб, қарахт бўлиб ётган бир қисм навкарлар тўполондан ҳушёр тортиб, бирдан ҳамлага ўтишди: бир хиллари йирткичдай рақибига ташланди, бир хиллари жони бўғзига тикилиб, девордан ошиб қочишга чоғланди... Тўс-тўполон, кий-чув, қурол-аслаҳаларнинг акс-саси бутун қишлоқни босиб кетди. Жанг шу тахлит ярим соатча давом этди. Охири, навкарларнинг шашти синиб, қуролларини ташлаб, таслим бўлишди. Аскарлар мағлубларни молхона томон ҳайдаб, бойнинг катта сайисхонасига¹ қамаб қўйишди.

¹ Қишлоқ молхона.

Энди навбат ертўлага келган эди...

Йигитлар бойнинг ташқари ховлиси билан молхона ва ертўласини ажратиб турадиган пастак девордан ошиб, Темур боя қолдириб кетган соқчилар сафига келиб қўшилишди. Ҳамма командир буйруғига мунтазир турар эди.

Темур билан Васька ертўла устига қурилган узун айвонни айланиб чиқиб, ертўла эшиги олдига келиб тўхтади. Темур эшикни итариб кўрди. Эшик ичкаридан там-баланган эди. Яна итарди, фойдасиз, очилмади. Темур орқасига ўгирилиб, таслим бўлган навкарларга соқчилик қилаётган мулла Қандни имлаб чақирди. Қулоғига нима-дир деди. Мулла югуриб бориб “чопар” га боя дарвозани очиб берган, оғзига латта тикилган, узун мўйловли қоровулни елкасига туртиб-туртиб, сайисхонадан бошлаб келди. Темур қоровулнинг оғзидан латтани суғуриб ташлади, кўкрагига тўппончасини тиради.

— Жим, сасингни чикарма!.. Яшашни истасанг, мен нима десам, шуни ертўла эшиги олдида туриб баланд овозда такрорлайсан. Тушундингми?

— Тушундим, таксир, тушундим.

Васька қоровулни ертўла эшигига олиб келди. Темур унинг ортида туриб, баланд ва кенг елкасига бўйи етиб-етмай, аста-секин пичирлаб турди. Қоровул эса қари тўтиқушдай у айтган сўзларни битта қолдирмай такрорлай бошлади:

— Қора Даванг таксирлари, ташқарига чиқинг. Навкарларимиз қўли баланд, душманларимиз мағлуб бўлиб, қочиб кетишди... Чиқинг энди. Пошшобиби сизни сўроқ-лаяптилар... Суюнчи беринг, ҳазрати олийдан чопар келди!

Ичкаридан ҳеч қандай сас чиқмади. Бир оздан кейин эшик орқасидан енгил оёқ товуши эшитилди. Кимнингдир кимтини, кўрқув аралаш берган жуда заиф овози келди:

— Жаноблари йў-ў-ўқлар...

Бу — аёл кишининг овози эди.

— Қаерда Қора Даванг жаноблари? — деди қоровул.

— Билмайман-анн... — деди аёл, кейин унинг йиғлагани эшитилди. — Мен бадбахт муштипар аёлдан нима истайсиз?

— Ҳеч нарса, — деди қоровул, — эшикни очинг.

— Ўзим келганда очасан деганлар...

Темурнинг сабри чидамади. “Аёл найранг ишлатаяп-

ти” деб ўйлади-ю, қоровулни нари суриб, ўзи эшикка борди.

– Очинг, хоним! Ҳозир отишма бошланади, ўзингизни нобуд қиласиз! – деди командир жаҳл билан.

– Нобуд қиламан? – деди аёл ваҳимали чинкириб. – Нега, қандай гуноҳим учун?

– Яшашни, озод бўлишни истасангиз, эшикни очинг!

– Озод дейсизми? – Қандайдир умид билан яна сўради аёл. – Чин сўзингизми?

– Чин сўзим! – Катъий оҳангда деди Темур. – Тез очинг!

– Ҳозир очаман, – деди аёл хаяжон билан, – хо-о-зир...

Темур билан Васька аёлнинг хаяжон тўла гапидан кейин Қора Даванг ертўлада йўқлигига тўла ва аниқ ишонишди ва бир-бирига маъноли қараб олишди: “Қаёққа гойиб бўлди экан? Аҳмад билан Хайитбой қувиб кетган қора шарпа – ўша қочок Қора Даванг экан-да? Афсус, бу қари шайтон билан юзма-юз бўлиб, кекирдагидан бўғишни анчадан буён юрагимга тугиб юрардим-а, минг афсус!”

Эшик очилди. Ичкарига киришди. Ертўла ўртасида, тўнтарилган челақ устида шамчироқ хира милтиқларди. Бурчакда олтин тангалар тўлдирилган халталар териб қўйилган. Халталарга яқин, пастда иккита нимдош кўрпача тўшалган. Ертўла тўрида икки-учта хум, катта-катта бочкалар қорайиб кўринади, афтидан, бу ёғи бойнинг бисоти сакланаётган омбор бўлса керак. Иккита аскар қўлидаги милтиғини ўқталган кўйи ертўлани ағдар-тўнтар қилиб чиқди – Қора Даванг йўқ эди...

Мулла Қанд шамчироқнинг қуйиб қолган пилта учини қўли билан сидириб ташлаган эди, ертўла бир оз ёришди. Шундан кейин хамманинг назари юзининг ярмини рўмол билан ўраб, бурчакда қимтиниб турган аёлга тушди.

Темур жувонни кўриб, бир лаҳза хаяжонда қолди: “Бу, ўша – Наврўзоймикан?!”

– Сиз... сиз Наврўзой эмасмисиз?

Жувон “ялт” этиб унга қаради.

– Мени танийсизми? – деди рўмолининг учини қўли билан тез-тез ёғимлаб туриб. – Ха, мен... мен Наврўзойман.

– Мен Сирож аканинг тутинган иниси – Темурман, –

деди йигит унга яқин бориб. – Мендан чўчиманг, Наврўзой, ўз кишингизман.

Аёл рўмолининг учи билан кўзёшларини арта-арта, йиғи аралаш ҳикиллаб-ҳикиллаб гапирди:

– Парвардигор мен ожизани шу кўргиликларга дучор қилди. Нима қилай, бу кузғунлар панжасига тушмаслик учун кўп уриндим: ўлиб ўлолмадим, ёниб ёнолмадим, сувга тушиб чўқолмадим! Нима қилай, бир муштипар аёл бўлсам...

– Ҳаммасидан хабардорман, ўқсиманг, – деди Темур унинг гапини бўлиб, – дарёда чўкиб чўқолганингизга сабабчи менман, Наврўзой! Хотиранингизда, ўзингизни Сарипул кўпригидан дарёга отганингизда, мен...

– Э-э... ўша йигит сизмидингиз? – деди жувоннинг кўзлари ёниб. – Сизмидингиз, а? Вой, ўшанда қанчалик ўлгим келганини билганингизда эди! Бегона эркак қўлига тушиб, Сирож аканинг арвоҳини қакшатиб қўймай деб ўшанда ўлиб кетишга чандон рози эдим. Нима қилай, хатто ўлишни ҳам уддалай олмадим. Бундан чиқди, ўшанда раъйимга сиз қўндаланг бўлган экансиз-да?!

– Мен ўшанда кирғокқа тортаман, сиз бўлсангиз ўзингизни гирдобга отасиз. Ўлимга ташна одамни биринчи кўришни эди ўшанда.

Наврўзой кўзлари жавдираб Темурга яқин келди. Бошидан рўмоли тушганини билмай, икки-уч қадам олдинга босди-да, Темурнинг оёғига йикилиб, тиз чўқди.

– Сиз... сиз менинг халоскоримсиз!

Темур шошиб қолди.

– Туринг, Наврўзой, – деди у жувоннинг елкасидан омонатгина тутиб, – туринг, бундай қилманг, яхши эмас, уят бўлади!...

Жувон охиштагина оёққа қалқди. Рўмолини ердан олиб, бошига солди. Ичдан хўрлиги хуруж қилиб, ўқсиб-ўқсиб йиғлади...

Йиғининг мавриди эмас, Наврўзой, – деди Темур ночор бир оҳангда. – Мен Қора Давангни топишим, унинг қаерга гойиб бўлганини билишим керак. Агар билсангиз, Наврўзой, у ҳозир биз учун амирдан ҳам хавфли. Тахт ағдарилгандан кейин навкарлар гуруҳ-гуруҳ бўлиб тўрт тарафга тўзғиб кетди. Қора Даванг ана шу навкарларнинг бирор тўдасига учраб, уларни бу ёққа бошлаб келса борми... Кўп жойни ёрат қилади, Наврўзой!

Жувон йиғидан тўхтаб, бир оз хушёр тортди.

– Уни топишингиз... жу-жуда зарурми? – деди тутилиб.

– Жуда зарур, – деди Темур унга умидвор назар билан бокиб, – билсангиз айтинг. Факат ростини айтинг.

– Билишга-ку, биламан, лекин...

Аёл икки ўт орасида қолган эди: “Нима қилай, ростини айтмайми, ё?.. Сирож акамнинг хотираси иккимизнинг ўртамизда турган бўлса... – Ўзича ўйлай бошлади аёл. – Сирож акамнинг тутинган инисиман, деяпти... Ўз халоскоримдан билиб турган нарсамни сир тутсам, инсофдан бўлмас, ахир?.. – Наврўзой Қора Даванг хақидаги бор гапни айтишга жазм қилган эди, лекин яна раъйдан қайтди. “Ахир, мен... мен шаърийми-ношаърийми, унинг хотиниман-ку?! Унинг хасмидаман...”

Темур жувоннинг иккиланаётганини дарров пайкади. Пайкади-ю, бир томони, Қора Даванг изини тезроқ аниқлаш; иккинчидан, Сирож фожиасига Қора Даванг бош айбдор эканлигини Наврўзойга очик айтиш заруратидан, ҳозир унчалик мавриди бўлмаса-да, гапни амирга қилинган сохта суикасддан бошлади:

– Очикчасига гаплашиб олайлик: Наврўзой, Қора Даванг панжасига қандай қилиб тушиб қолганингизни ўзингиз биласизми, йўқми?

– Биламан, – деди аёл, – Сирож акам тўкайда амир хазратларига ўқ узганда, жаноб Қора Даванг амирга отилган ўкка ўз кўкрагини тутган. Шундан кейин амир хазратлари ўзларига пешкаш этилган мен ожизани жаноб Қора Давангга инъом этганлар.

– Ана, кўрдингизми, ўз қисматингизни ўзингиз билмайсиз, – деди Темур. – Сиз айтган бу гапларнинг ҳаммаси чўпчак, Наврўзой, билдингизми? Бунини Қора Даванг тўкиб чиқарган. Мен сизга ростини айтмай, эшитинг: Қора Даванг Ойдинкул шикори даврида амир ишончидан тамом махрум бўлиб қолган эди. У амир эътиборини қайта қозониш, саройдаги мавқени қайта тиклаш учун йўл излаб юрган бир пайтда, Вобкент яйловида Сирож акамга ногахон учраб қолади. Сирож ака бутун қисматини гапириб бериб, сизни қутқариш учун ундан йўл-йўрик сўрайди. Қора Даванг Сирож акага факат битта қалтис йўлни тавсия этади: амирга ўқ узиш! Сирож ака сиз учун дўзах хиди бурқсиб турган шу қалтис йўлга ҳам рози бўлади. Суикасдининг вақтини, жойини

Қора Даванг олдиндан белгилайди. Эртасига Сирож акамнинг милтиғига иккита ўқ жойлаб беришади. Қора Даванг: “Бу ўқлар захарланган”, деб айтади. Аслида бу ўқларга кўкнор уруғи қўшиб, зарарсизлантириб қўйилган бўлади. Бу ишни Қора Давангнинг содиқ навқари Филай амалга оширади. Шунинг учун ҳам амир билан ёнма-ён келаётган Қора Даванг кўркмай ўз кўксини ўкка тутиб берган. Кейин сир очилиб қолмаслиги учун Сирож акани, содиқ навқари Филайни шартта отиб тапилаб, уларни тилсиз гувоҳга айлантирган.

– Вой, батто-олл! – деди Наврўзой беихтиёр юзини чангаллаб. – Вой, баттол! Эҳ, бу содда кўнглим ниманидир сезиб юрарди-я. Бу нокасининг ичига шунча маккорлик, шунча ситамкорлик сикканини қаранг...

– Наврўзой, мен сизга бор гапни айтдим, – деди Темур. – Хоҳланг ишонинг, хоҳланг – ишонаманг.

– Ишонаман, – деди жувон, – ишонаман, Қора Давангнинг шафқатсизлигини Абдурахимбойга ўтказган ситамларидан билган эдим. Сирож акамнинг қўлидаги милтиқ туфайли Қора Даванг бойнинг бошига шундай қунларни солдики... Ахийри, бой шаҳардаги уйини Қора Давангга ўз қўли билан топишиб, кишлокка қочиб кетди. Қора Даванг: “Икки кундош бир ховлига эмас, бир гўрга ҳам сиғмайди”, деб мени бой ховлисига қўчириб ўтказди... Ҳарамдаги аёлларнинг бор мулки, зебу зийнати, олтин тангалари мана шу ерғуладаги халталарда. Ҳали кўп фурсат ўтган эмас, Қора Даванг бир халтанинг оғзини очиб, қўйни-қўнжини тилло тангага тўлдирди, қолганини елкасига ортмоқлаб, эшик ёнига борди. Эшик тамбасини қўлимга бериб, тайинлади:

– Тангаларни Бурки Сармастадаги эшон хужрасига элтиб, яшириб келаман. Бирор қунимизга ярар, замон бунақа алғов-далғов бўлиб турибди. Тез қайтамсиз. То мен келгунимча эшик тамбасини очмайсан, хотин. Уқдингми? – деди. Кейин ғойиб бўлди.

Шу пайт ерғула эшигидан сўкина-сўкина ичкари кирган мулла Қанд:

– Темур болам, аскарларнинг мен бандан мўминини гутгунча, анави ғаламис Қора Давангнинг тутсин эди, – деди қуйиб-пишиб. – Бу баттол ҳаммамизни ғафлатда қолдирибди. Бадал бобонгнинг ховлисига туташ деворни ойболта билан чопиб, одам сиғадиган қилиб тешибди, лаънати!

– Тўғри айтасиз, Қора Даванг хусусида ғафлатда қолдик, – деди Наби ҳам.

– Энди, ўртоқлар, бизни ғафлатда қолдирган одамни, – деди Васька, – ғафлатда қолдириб босишимиз керак!

– Тўғри, – деди Наврўзой ҳаммадан бурун, – эҳтимол, бу ишга мен ҳам яраб қоларман. Ўйлаб кўринглар, мен ҳаммасига тайёрман!

Темур Васькага, Васька Темурга қаради. Темур мулла Қанддан сўради:

– Бурки Сармастнинг эшони ким, танийсизми?

– Танийман, Абдувакқос эшон эди, – деди мулла Қанд юзига фотиҳа тортиб. – Жойи жаннатда бўлсин, бундан ўн беш кун олдин қазо қилди.

– Унда Қора Даванг энди ўзича йўл тутали, – деди Васька. – Отишма товушини эшитди. Келадиган бўлса ҳам энди келмайди у.

– Тўғри, – деб тасдиқлади Темур. – Ортидан кетган Аҳмад билан Хайитбойдан ҳам бирор дарак бўлмади.

– Йигитлар изидан тезроқ йўлга тушиш керак, – деди Васька.

Наврўзой бошига рўмолини маҳкам танғиб, умидвор назар билан Темурга қаради.

– Мен ҳам бирга бораман. Битта ханжар берсангиз бўлди.

Аёлнинг раъйини қайтаришга ҳеч ким журъат этолмади.

Темур билан Наврўзой учун иккита от тайёрлашди...

ҚАЛЪА СУКУНАТИ

Ундаре тепалигидан бошланган ёлғизоёқ йўл машҳур Қўхна Вардонзе қалъасига бориб тугайди, ундан нари сарҳадсиз чўл...

Чамаси беш километр узунликдаги сўқмоқ кета-кетгунча илон изи: гоҳ қалин тўқайзор оралаб ўтади, гоҳ қум барханларига бориб туташади.

Бир пайтлар Шарқ дарвозаси деб доврўғ таратган, Буюк Ипак йўли устидаги шаҳар бўлиб кекса тарих зарварақларида битилмиш қадимий Вардонзе сувсизлик жафоси, қумкўчди балосида топталиб, табиат хуружлари олдида тиз чўқди. Неча-неча асрлардан бери Вардонзе

харобаларигина ўтмишнинг соқов шоҳиди қабр мунгли суқут саклаб ётибди.

Вардонзенинг қунгай томонида, пастликда Бурки Сармаст қадамжоси жойлашган. Қачонлардир бу ердан бўлоқ тошиб чиққан-у, яна қачонлардир суқир кўздай битиб, ўрнини қамиш босиб кетган. Қишин-ёзин бу ерда шўрхок лой билкиллаб қайнаб туради. Лойни яра-чақага шифо деб билишади. Чашманинг ўнг томонида пачоққина хужра бор. Бурки Сармаст шайхи Абдувакқос эшон шу хужрада узок йил яшаб, яқинда оламдан кўз юмди.

Қора Даванг ярим тунда Мирсолибой кўрғонидан яширинча чиқиб, Абдувакқос эшон хужраси томон қора тортиб кетаётган эди. Унинг изига тушган қишлоқ ўсмирлари – Аҳмад билан Хайитбой эса қочокни кўздан қочирмай, жуда эҳтиёт бўлиб, ортидан пойлаб боришарди.

Тун зим-зиё. Қовжираб қолган қамиш шамолда шитирлайди. Яқин ўртада бўри улиди. Юлғун буталари орасида ёввойи мушуклар жонсарақ бўлиб, бир-бирини қувиб, йўловчининг нақ оёғи остидан ўтиб кетади. Қора Даванг танасининг аллақасери жунжикди. Қўлида тўппонча, белида қилич, елкасида қўшоғиз; барибир қабристон ваҳми чўққан бу тўқайзор унинг учун кўрқинчли эди.

Қора Даванг бир йилча олдин бу сўқмоқдан отда, тепасида қуёш барқ уриб турган бир кунда ўтган эди. Ўшанда у оғир дардга чалиниб, шу дард зарурати билан бу ерга нажот излаб келгани хануз хотирасида турибди. Ўшанда бутун танасини нўхатдай-нўхатдай тошма босиб кетди. Бу касаллик ваҳми Қора Давангнинг кўнглига кўрқинчли ғулу солган эди. Чунки бу юқумли касаллик оқибатида унинг оёғи бир умр саройдан узилиб қолиши мумкин эди. Шунинг учун бир ҳафта амирнинг кўзига кўринмай, ҳатто саройнинг хос табибларига ҳам кўрсатмай, ўзини тезроқ даволатиш таъбирига тушди.

У Бурки Сармастдаги шўр бўлоқнинг шифобахш лойини эшитиб, Ундаре қишлоғидаги Мирсолибойникига келди. Бой унга мулла Қандни қўшиб, зудлик билан Абдувакқос эшон хузурига жўнатди.

Эшон Қора Давангни яланғоч қилиб, оҳори тўқилмаган бўйрага ётқизди. Бутун танасига Бурки Сармастнинг оппоқ, шўрхок лойидан суртди. У икки кун бўйрада ўзини офтобда товлаб, шўр лойнинг жазиллабди қуйдиришларига чидаб ётди. Эшон унинг ёнидан бир қадам ҳам жилмай, Бурки Сармастнинг қароматлари-ю, шўрбу-

локнинг шифобахш лойи хакида кизик-кизик ривоятлар айтиб берди.

Қора Даванг хаёл суриб, Абдуваққос эшоннинг сохта кароматларига ишониб, Бурки Сармастнинг шўр лойидан ялаб, сасиган сувига чўмилганини хотирлаб, оқибатда танасини газак олдирганини ўқинч билан эслаб бораркан, йўқотиб қўйган сўқмоғини рўпарасидаги бархандан ошиб ўтгандан кейин яна топди. Пастда сўқмоқ бошланиб, иланг-биланг бўлиб, тўқай оралаб кетарди. У бир оз юриб, яна бир баланд барханга рўбарў бўлди. Тепани ёнлаб, айланиб ўтиш учун вақти зик, кўп юриши керак. У барханны ошиб ўтишга жазм қилди. Тиззасигача кумга ботиб, харсиллаб тепадан ошди. Бу ердан Бурки Сармастдаги туғ кўзига гира-шира кўринди:

– Ҳаммасига минг лаънат, ҳаммасига! – деди қўлини силтаб. – Амир ҳазратларининг хос табиблари бўлмаганида мохов бўлиб қолишим ҳеч гап эмас эди.

Қора Даванг эшон хужрасига яқин келиб, тақир супага чиқиб этигини қокди, йўталиб қўйди. Бир оз кутди, ҳеч қандай сас чиқмади. Супаннинг бир томони – гира-шира ёруғ, иккинчи томони зим-зиё. Вардонзе қалъанинг баланд харобалари хужра билан супа устига қора қўланка ташлаб турибди. Хужра қалъа деворига такаб қурилгани учун гўё қўланка остида начок бўлиб кетгандай кўринади. Қора Даванг хужранинг бир тавақа эшигини милтиқнинг қўндоғи билан қоқиб, овоз берди. Эшонни чақирди, жавоб бўлмади. Елкасидаги халтани пойгак деворига суяб, қўшоғизнинг учини олдинга қилиб, тепки устига бармоғини қўйиб, хужрани бир бор қараб чикди. Ичкари зим-зиё, ҳеч нарсани илғаб бўлмайди. Бир пайт икки мушук оёғи остидан чиқиб, ура қочиб қолди: Қора Даванг бир чўчиб тушди, беихтиёр тепкини босиб юборди. Ўқ рўпарадаги деворни тешиб ўтди, уй қора тутунга тўлди. У саросимада ташқарига отилиб чикди. Қора Даванг супани, хужранинг чор атрофини ҳар эҳтимолга қарши кузатиб чикди. Бу ерда одам яшаганидан далолат берувчи бирор белги тополмади. Қалъанинг қўланкаси тушиб турган супадан сал четроқда қудук; оғзига синган тегирмон тошининг ярим бўлаги, қудук ёнидаги кичкина сувохурга эса дастаси синган кетмон бостириб қўйилган. Бу яқин-орада сувга эҳтиёж туғилмабдими, демак, бу ердан одамзот оёғи узилган.

“Битта илинжим сен эдинг, эшон, – деб ўқинди Қора

Даванг, – нечун ҳамма ишим тескари кетяпти? Машо-йиҳлар демишларки, худо бандасига ситам ўтказмоқчи бўлса, аввал унинг омадини тескари қилармиш, кейин бошидан ақлини суғуриб олармиш. Ситамгар фалакнинг бу жабрларига бардошим-ку етар, лекин янги келган офат – большевой билан Ёш бухороликлар ситами омадимдан ҳам, ақлимдан ҳам, ҳаётимдан ҳам жудо қилма-сайди деб қўрқамен!..”

У қудук устидаги синик тегирмон тошига келиб ўтирди. Олтин танга солинган халтани икки оёғи орасига олди. Қўндоғи ерга тираб қўйилган милтиқ учига икки кафтини босди, устидан манглайини тиради: “Нима қилсам экан? Тиллони қаерга яширсам бўлади? Хужранинг остини қавлаб саранжомласам... Йўқ, бўлмайди, бу ер оёқ тағи. Тезда кетишим, тонг отмай ертўлада бўлишим керак. Пошшобибининг феълини биламан: у бу ишимни пайкаб қолса, амир ҳазратларига айттириб, нақ харом туқимгача битта қолдирмай юлдиради”.

У ўрнидан туриб, тилла солинган халтани яна елкасига олди. Эшон хужрасининг орқаси билан қалъанинг деворига қараб юрди: “Ўтмишнинг қанчаки сир-асрорини асрлар оша сақлаб келаётган қўхна бу қалъа бағрига нахотки менинг шу ярим халтагина тиллоларим сиймайди!?” У рўпарасидаги нураган, етти пахса девор билан ўралган, ғалвирдай титилиб, ўрқачдай паст-баланд бўлиб кетган айланма қўрғонга бир оз қараб турди-да, орқасига қайтди. Қудук ёнидаги сувохур устидан дастаси синган кетмонни олиб, қалъа олдига яқинлашди. Бошига хайбатли бўрк кийиб, афсонавий пахлавондай сукут тутиб турган “Минораи жарчи”нинг (Қалъа жарчиси шу минорада туриб одамларга қарата жар солган) тағига келиб чўкди. Дастаси синган кетмон билан чуқур казишга кпришди...

Қўнжидаги олтинларни ҳам халтага бўшатиб, уни чуқурга ташлади, устидан тупроқ тортиди. Кейин синик кетмонни қулочкашлаб отиб юборди. Кафтини, этагини қокди. Кетмонни отган томондан қулоғига аллақандай бир чинкирик эшитилди-ю, тезда тинди. Яна жимжит сукунат чўкди. Қўкка қаради. Тун анча ёришиб қолган, осмон сутга чайилгандай беғубор, оппоқ эди. Кечикмай деб шошилиб йўлга тушди. Қора Даванг тўрт-беш қадам ташлаб тўхтади, орқасига қайрилиб, олтин қўмилган жойга узоқ қараб турди. У худди қўксидан юрагини юлиб,

уни қора ер бағирлаб кўмгандай эди. Бутун танаси – тириғининг учигача куйиб, ичи алангадан ловиллаб кетди...

• • •

Қора Даванг ўзи келган сўқмоқ билан изига қайтди. Икки бархан ошиб, учинчи тепага чиққан эди, рўпарасидан қарсиллаган милтиқ товуши эшитилди. У сергак тортиб, чор атрофга қулоқ солди: яна қарсиллади, яна... Охири, олатасир бўлиб кетди. Қора Даранг Ундареда, бойнинг ҳовлисида отишма бошланганини энди фаҳмлади: "Не сабабдан отишма бошланди экан? – ўзича сабаб излай бошлади у. – Хойнаҳой, Пошшобиби ертўладан хабар олгани ичкари ҳовлидан чиққан бўлса керак. Бор гапни хотиним айтиб берган. Кампир бутун навкарларни оёқка турғизган кўринади... Тўхта-тўхта, борди-ю, большевой аскарлари изимиздан қувиб, тўғри Мирсолибойнинг кўрғонига бостириб келган бўлса-чи?..."

Уни ваҳм босди. Тепада қаккайиб тураверди.

Отишма қарийб ярим соат давом этди. Шу ярим соатда отилган жамики ўк гўё Қора Даванг кўксига келиб қадалгандай бўлди.

У бемажол, қарахт: "Энди тамом, ҳаммаси тугади, – деб ўйлай бошлади. – Отишмани Пошшобиби бошлаганида ҳам, большевой аскарлари бошлаганида ҳам, барибир, менга энди у томонга йўл йўқ!..."

У алаmidан гўлдирай-гўлдирай ортига қайтди. Оёғи тортар-тортмас олимлар эди. Унинг бутун вужудини талба-тескари мулоҳазалар, дахшатли хаёллар чулғаб олган эди: "Кечагача тахти олий амир ҳазратлари оёғи остида титрагувчи эди. Кўргилик экан. Тахт мана бугун ағдарилди. Қанча молу мулким, таноб-таноб асл мулк ерларим, шохона кошоналарим большевой оёғи остида топталиб, қолиб кетди. Биламен, энди тахтга қайтиш йўли берк ҳаммамизга – амирга ҳам, менга ҳам.

*Айт десангиз, айтайин,
Дардич асли бедаво.
Амир тахтидан тушса,
Мулозим бўлғай гадо!*

Бири боғдан, бири тоғдан келган бу айқаш-уйқаш байтлар унинг бошига қасрдан келиб қолди, ўзи ҳам билмайди. Лекин унинг юрагидаги дардини шу совуқ

мисралар ифодалаётгандай эди. У байтни баланд товушда, бенхтиёр тез-тез такрорларди: "Мулозим бўлғай гадо.. Мулозим бўлғай гадо... Ҳазрати олийлари ҳозир қаерда, қайси бир манзилни макон айлади экан? Эҳтимол, менга ўхшаб бирор ковакда жон ҳовучлаб ётгандир? – Ҳамон ўйлаб борарди у. – Фаҳми ожизимча, энди амирдан бирор рўшнолик кўриб бўлмас, уруш тугамай, тахти олийни ташлаб, афғон навкарларига суйкалиб қочди. Амир тахтда муқим турса эди, Бухорои шариф Шаҳрхристониинг деворларидаги ҳар бир кесак ёв бошига ажал бўлиб ёғиларди. Иккиламчи, кўксидан оқ сут берган она-сига, пушти камаридан бунёд топган зурриётларига қарамай қочган кимса ўзгаларга рўшнолик бахш эта биладими, бировларга пуштипаноҳ бўлиб биладими, эй нодон?! Каминанинг энди пуштипаноҳи, тахти ва бахти – қалъа деворининг тагидаги олтин тангалар. Энди мен ўша тангаларга сиғинамен, унга қўл чўзган кимсанинг илкани чопамен!..."

У сўқмоқда кетаётиб, беихтиёр бир қўли билан шамширнинг дастасини, бир қўли билан елкасидаги милтиқнинг тасмасини маҳкам чангаллаб олди. Анча юриб бориб, яна беихтиёр бўшаши, қилич дастасидан қўлини олди: "Қани энди шу олтин тангаларни ютиб бўлса, камина уларни бир йўла ютиб, боласини халтасига солиб юрадиган жонивордай юраверардим. Замона зайлича, сиртимни бўяб: "Гох худои расул, гох нағмаи усул" қилиб, бирор хилватда, ўз раёйимча яшардим. – Қора Даванг ўзидан-ўзи бирдан қулиб юборди. – Эшоннинг шу пачок ҳужрасида яшайсанми, эй нодон? Дунёнинг ишлари сенга шунчалик жўнми?.. Не қилай бўлмаса, уф, ҳаммасидан тамом бездим!.. Ўттиз йил салтанатда амиру амирзодаларнинг хизматини қилдим: оёғига ўрагани пайтава бўлдим, этиги остига бамисоли тагчарм бўлиб, эгилиб яшадим. Энди яна кимга эгилай, большевойгами? Йўқ, большевой дегани эгилгани ҳам чопади, тик тургани ҳам.. Тўхта-тўхта, Варахшадан ўтсам, сўнг Замон ота дашти, кейин у ёғи – чегара – хориж!..."

Қора Даванг эшон ҳужрасига етиб келганида, ҳужра устига ёпирилиб ётган бояги қора қўланка энди чекинган, теварак-атрофга, қалъанинг етти паҳса деворларига, "Миноран жарчи"нинг бўркнусха учига оппоқ нур югурган эди. У ҳужранинг тақир супасига етиб, атрофга аланглади. Қудук оғзига бостириб қўйилган тегирмон

тоши устида бир лахза ўтирди. Ўтирди-ю, яна учиб турди, шашт билан хужранинг орқасига ўтиб, “Минораи жарчи” тагига қараб югуриб кетди.

Қай қўз билан кўрсинки, миноранинг таги қовланган – боя у кўмиб кетган олтин тўла халта йўқ эди!

Қора даванг кўриб турган нарсасига ишонмай, қўзларини чилла юмиб, яна очди: минора ости қовланган, олтин кўмилган жой қоп-қора, аждар оғзидай очиқ эди...

Қора Даванг олтинларнинг йўқолганига, кимлардир унинг ортидан пойлаб, изма-из юриб, танга кўмилган жойдан воқиф бўлиб, халтани ўғирлаб кетганига аниқ ишонди. Муштини каттиқ туғиб, кўксига бир туширди. Оғриқни сезмади, лекин бош-қўзи айланиб, оға бошлади: “Буни телбаллик эмас – тадбиркорлик хал қилади!” – деди ўзини қўлга олишга тиришиб. Қора Даванг чуқур атрофидаги янгигина тортиб ташланган қумга разм солди: аллақандай қасанги оёқ излари..

“Минораи жарчи” ҳамон сукутда. Қора Даванг бошини чангаллаб, бир оз сукутга кетди. Шу бир лахзалик сукутда унинг ичидан бир замбил қиринди ўтгандай бўлди. Боя ҳаёлида ногаҳон кечган совуқ байтлар энди ғазаб ва ҳўрликка қорилиб, яна сиртига урилди:

*Амир тахтидан тушса,
Мулозим бўлғай гадо!*

Қора Даванг минорага тираб қўйган милтиғини апилтапил қўлига олиб, олтин кўмилган чуқурга қараб уст-ма-уст ўқ узди. Кейин тўқайга қараб югурди, толиққанича чопди, сўнг яна минорага югуриб келди-да, чуқурдан тортиб ташланган қумтепага чиқиб, бор овози билан кичқирди:

– Хо-о-хой, одамлар, бу ёкка келинлар, мана бу ерда тилло тангалар кўмилган. Хо-о-о-о, одамлар!

Ўзини чуқурга олди, ғужанак бўлиб ётиб олди. Ётган жойида яна товуш берди:

– Хой, одамлар, бу ерда тилло кўмилган. Хо-о-о, одамлар...

Унинг телбаларча товушидан қалъа сукунати бузилиб, нураган кўхна деворлар анчагача акс-садо бериб турди.

Атрофга яна қалъа сукунати чуқди. У ётган жойидан беҳос отилиб турди, шамширини яланғочлаб, чуқурга тиф урди...

ҚОРА ҚУЗҒУН

Икки отлик йўлга тушди. Наврўзой аввалига ўзини эгарда ноқулай сезди, анчагача эгар қошига икки қўли билан чирмашиб, жиловни ҳам, отни ҳам бўш қўйиб қўйди. У кишлок йўлидан чиккунча қора терга ботиб, пишиб кетди. Даштга чиккандан сўнг у Темурнинг далдаси билан бир оз ўзига келди, хушёр тортиди, от тизгинини қўлига олиб, Темур билан ёнма-ён от йўрттириб кетди.

Отликлар Вардонзе қалъасига етай деганда қутилмаганда бир лахза тўхтаб қолишди. Тепа пастидан, қарийб юз кадамча наридан аллақандай инграган товуш келди. Темур ҳам, Наврўзой ҳам товушни аниқ эшитди. Темур от узангисида тик туриб, товуш келаётган томонга – шох-бутуклари тарвақайлаб, бир-бирига чирмашиб кетган тўқайга разм солди. Нечукдир бирдан юлғун бутасининг ваҳимали шатир-шутири ҳам, инграган товуш ҳам тинди. Темур ўша томонга от солди. Ортидан Наврўзой етиб келди.

Ярим тунда, “Чопар операцияси”ни амалга ошириш арафасида Мирсолибой ховлисида кочиб чиккан қора шарпа изидан жўнатилган кишлок йигитлари Ҳайитбой билан Аҳмад юлғун бутаси ортида яшириниб ётишарди. Темур уларни кўриб хайрон қолди. Аҳмад ўқтин-ўқтин тўлғаниб ёншир, дод солмоқчи бўлар, Ҳайитбой эса унинг оғзини қапти билан бекитиб: “Сасингни чикарма, биров эшитиб қолмасин. Яна озгина чида, кишлокка етиб келдик”, деб ялинар эди. Ҳайитбой қутилмаганда устига бостириб келган отликларга – йигитга, унинг ёнидаги хушсурат жувонга бир оз гарангсиб қараб турди-да, дурустрок разм солиб, кейин Темурни таниди. У қоматини ростлаб, аскарчасига ахборот бермоқчи бўлиб тараддудга тушган эди, Темур уни тўхтатди.

– Аскарчасига эмас, кишлокчасига гапиравер, Ҳайитбой, – деди у. – Нима гап ўзи, гапир?

Ҳайитбой кўксини ерга бериб, “вой-вой”лаб ғужанак бўлиб ётган Аҳмадни кўрсатди.

– Ахволи оғир, – деди.

– Нима бўлди?

Темур саволига жавоб ҳам қутмай, отдан чаққон тушди. Аҳмаднинг икки елкасидан тутиб, танасини секин ўнглади: унинг ўнг оёғини тиззасидан паст суяги синган, почасига зўрға илтиниб шалвираб қолган эди.

Хайитбой Ахмаднинг фожнасини Темурга кискача гапириб берди:

— Қора қулангани эски қалъагача — эшон ҳужрасигача изма-из қувиб бордик. Тўқайда бекиниб, уни кузатиб ётдик. Анча кутдик. Орамиз ўн кадамча чиқар-чикмас эди. Қора шарпа хужра супасидаги сувоҳур устидан дастаси синган кетмонни олиб, “Минораи жарчи” тагини обдан қовлади, кейин оркалаб келган тўрвасини чуқурга ташлаб, устига тупроқ тортиди. Юлғун бутасидан икки-учтасини юлиб, худди шипирғидай қилиб дасталади-да, минора остини — оёқ изларини шипирди. Сўнг сопи синик кетмонни биз томонга қараб отиб юборди. Буни қарангки, падар лаънатининг отган кетмони Ахмаднинг оёғига келиб тушса бўладими. Ахмад бир чинкирди-ю, хушидан кетди.

— Ўзи қаёққа кетди?

— Эшоннинг хужрасидан ўтганини кўрдим, кейин қаёққадир ғойиб бўлди. Мен сопи синик кетмонни олиб минора тагини қавлаб, мана шу халтани олдим. Бир қўлимда халта, елкамда Ахмад, пана-пастқам сўқмоқдан ўғринча келяпман, келянман, ҳеч йўқки, кишлокқа етиб бўлса.

— Қора шарпага қайта йўлиқмадингларми? — деб сўради Темур. — Ишқилиб, уни танидингларми?.. Ие, танимадингларми? Шундай кадрдон одамни-я? Ойдинқўл шикорида оёғи тагига эшакларингни тутиб, бугунги кунда унинг тилло тўла халтасини ўмарибсизлар-у, ўзини танаймасизларми?

— Қора Даванг? — деди Ахмад инграб. — Падарига лаънат!

Темур Ахмаднинг устига энгашиб, унинг манглайини ушлади.

— Иситмаси баланд, куйиб кетяпти. Дўстингни эҳтиёт қил, Хайитбой. Мана бу отни мингин-да, Ахмад билан халтани ортиб, кишлокқа жўна. Зудлик билан, ҳозирок жўна. Яхшиси, кел, сен отга мин, мен Ахмадни елкангга мана бундай қилиб опичлатиб, секин миндириб қўяман. — Эҳтиёт қил. Мана, бу зорманда халтани ҳам ол. Оғзи маҳкам боғланганми, ишқилиб?

— Хавотир олманг. Сиз яёв кетасизми?

— Менга парво қилма. Наврўзой билан иккимизга битта от етади. Биз эшон хужрасигача бориб, тезда қайтамиз. Сенлар қувиб борган ўша Қора Давангнинг изидан кетяпмиз.

Темур йигитлар билан хайрлашиб, Наврўзой минган отнинг жигар ранг, ялтирок сағрисига бир сакраб, чаккон қўнди. Худди шу топда у қушдек енгил, боладай қувноқ кайфиятда эди, димоғига гуп этиб урилган муш-ки анбарга монанд — факат аёлларгагина хос ажиб бир латофатли хиддан тамоман сархуш бўлганди. Жувоннинг қирмизи рўмоли шабадада сирғаниб, елкасига тушиб қолган, унинг мрамардай ок бўйни йигитнинг икки қўзи ўртасида турибди: майда, нафис соч толалари жингалак-жингалак, эндиgina жамол қўрсатаётган қуёш нури жувоннинг бўйнида бамисоли камалакдай товланади. Йўқ-йўқ, Темурнинг наздида, қуёш пардоз-андозини шу жувоннинг мўъжазгина елкасида қилиб, энди аста-секин қўқ сари ҳаволанаётгандай эди.

Темур Наврўзойнинг қўлтиғи тагидан қўлини ўтқазиб, чакконлик билан жилов тизгинини олди-да, оёғи билан отни ниқтади:

— Чу, жонивор!

Эшон хужрасига яқин қолганда Темур отдан тушди. “Минораи жарчи”гача от жиловидан тутиб, яёв келди.

Минора тагига келиб Темур ҳам, Наврўзой ҳам бир лахза анграйиб қолишди: минорага яқин жойда қўндоғи синган милтик, сопсиз қилич ва кемтик дастали кетмон; сал нарироқда — минора остида оғзи тандир оғзидек қилиб қазилган чуқурда Қора Даванг мук тушиб, панжалари билан ер тирнар, ховучидаги тупроқни елкасидан ошириб, тўрт томонга отар эди.

— Таксир, — деди Наврўзой минора тагига яқин бориб, — таксир!

У қарамади, чуқурни тирнаб, сикимидаги тупроқни елкасидан ошириб, сочиб юборди.

— Қора Даванг жаноблари, биз сизни излаб келдик, — деди Темур Қора Давангнинг елкаси узра энгашиб. — Мен Мирсолибойнинг қароли бўламан. Пошшобиби билан Мирсолибой сизга мунтазир туришибди. Ҳазрати олийларидан чопар келди, жаноблари.

У яна қарамади, чуқурни тирнашда давом этди. Темур билан Наврўзой овоз бериш бефойда эканлигини фаҳмлаб, уни жимгина кузатиб туришди.

Қора Даванг анчадан кейин оғзида чайнаб турган лой тупроқни тупурмоқчи бўлиб, ёнига ярим бурилганида, ногаҳон қўзи ортида турганларга тушди. Жойидан истар-истамас қўзғалди. Қонаб кетган панжаларини оғзига

яқинлатиб, икки лабидан оқётган қоп-қора сулакларини еиги билан артди, сўнг қўлларини кўксига босиб, уларга қараб таъзим қилди:

– Ҳазрати олийларининг муборак қадамларига ҳасанот. Ҳуш кўрдик! – деди Темурга қараб.

Такдир тақозосини қаранг, Темур Қора Даванг билан бетма-бет турибди: у чуқурда, бу ташқарида, ўртала-ридаги масофа бир қадамча ҳам чиқмайди, кўзлари бир-бирига шундок қадалиб турибди!

– Қадамларингизга ҳасанот! – деди Қора Даванг тал-мовсираб, кейин нигоҳини Темурдан тезгина олиб, Нав-рўзойга узок, ахлақандай бегонасираб қараб турди.

– Кулбаи вайронамизга сиз ҳам ташриф буюрдингиз-ми, бегойим? Кулук, бош устига! – деди бош эгиб.

У узок бош эгиб турди. Кейин бирдан жазаваси ту-тиб, чуқур лабидаги қора тушроқдан ховучлаб олиб, улар-га қараб сочаверди:

– Сизларга тилло керакми? Мана тилло, мана тил-ло!...

У ақдан озган эди...

Наврўзойнинг вужуди жимирлаб кетди, зўрға “қилт” этиб ютинди-да, жимгина ортига қайтди. Орқасидан Те-мур отни етаклади. Эшон хужрасига етай деб қолганда, Темур билан Наврўзой бир лахза тўхтаб, “Минораи жар-чи” остига яна ўгирилиб қарашди. Қора Даванг бояги жазавасидан тушиб, тиззаси ва кафтларини чуқур лаби-га босиб, отликлар ортидан хайрон бўлиб қараб турар-ди. У худди шу туришида хароба қалъа ковагидаги ини-дан қаёққадир учиб кетишга шайланаётган қора кузгун-га ўхшаб кетар эди...

“Энди сен қалъа сукунати қаъридан ҳеч қаёққа учиб кетолмайсан, – ўйлади Темур унга тикилиб. – Чунки сен қанотсиз, мажруҳ кузгунсан!”

ОЛТИН СОПЛИ КИЛИЧ

Ичкари ховли – Мирсолибойнинг хотин-халажлари яшайдиган ҳарам қабилидаги уйлар қўғоннинг қок ўрта-сида эди. Темур бу ховлининг ҳар битта ғиштиини билар-ди. Ичкари ховлининг кунгурадор, рангли қуббалар қокилган дарвозаси ташқари ховлининг ўттиз бир ёғоч-ли, баланд дарвозахонасига рўпара қилиб қурилган. Икки дарвозани тош йўлакча бир-бирига туташтириб туради.

Темур Наврўзой билан Вардонзе қалъасидан қайт-гандан кейин, йигитларни ана шу йўлакдан бошлаб бо-риб, дарвоза қаршисида бир лахза тўхтади. Дарвоза ичкаридан берк эди. Темур ёнидаги аскарнинг қулоғига сескин шипшиди: у бир ўртоғининг елкасига оёғини қўйиб, деворга тирмашиб чиқди-да, ичкарига тушиб, дарвоза зулфинини бўшатди. Ховлига киришди.

Ташқари ховлидаги барча тўполонлардан хабардор, юз берган кўргиликлардан воқиф бўлган Пошшобиби бош-лик хотин-халажлар, Мирсолибой пушти-паноҳлик қила-ётган амирзодалар шу ичкари ховлида яшириниб, эшик ва деразаларни маҳкам беркитиб, хосхоналарда жон ховучлаб ётишарди.

Темур Васька билан хосхона ва ховлини синчиклаб қараб чиқди. Ёнма-ён солинган уйларнинг бирида амир-зодалар, иккинчисида хотин-халажлар жойлашган эди. Темурнинг йигитлари амирзодалар хонасига кириб, улар-ни тезда қуролсизлантиришди. Хотин-қизлар эса амир Сарагул билан биринчи бор кўришган, деворида амир сураги ва никоҳ хутбасида ишлатилган олтин сопли қилич осиблиқ турган уйда эди.

Амирзодалар ва Мирсолибой ховлига ҳайдаб чиқил-гандан кейин хотинлар хонасида тўс-тўполон, қий-чув, йиғи-сиғи авжига чиқди. Темур деразага яқин келиб, ичкарига товуш берди:

– Ораларингизда Сарагул борми?

Тўполон бир оз тинди-ю, лекин ҳеч ким жавоб қай-тармади.

Темур бояги сўроғини қайта такрорлади. Бир лахза-дан кейин Сарагулнинг ўзи жавоб қилди:

– Борман, – деди кўрқув оҳанги аралашган бир то-вушда. – Кимсан ўзи? Бу бемаҳалда бизни безовта қилиш-га қандай ҳаддинг сизди?!

– Бемаҳал эмас, бегойим, – деди Темур киноя ара-лаш алам билан. – Қаранг, қуёш чиқяпти. Бунинг усти-га, амирзодалар сизни ховлида мунтазир бўлиб кутиш-япти. Мана, падари бузрукворингиз ҳам шу ердалар.

Сарагулни энди кўрқув эмас, ғазаб жунбушга солди:

– Кимсан ўзинг, нобакор, товушинг танишга ўхшай-ди?

– Темурман.

– Темур?!

– Нахотки шу пайтгача танимадингиз, бегойим? Ахир,

Ханифахонларнинг букри дарахтига арғимчоғингизнинг арқонини ўзим боғлаб берардим-ку?!

– Менда не юмушинг бор?

– Айтдим-ку, бегойим, тезроқ кийиниб чиқинг, амирзодалар сизга мунтазир, шаҳарга жўнаймиз.

Бу даъфа Сарагулнинг товуши анча осойишта чиқди.

– Бундан чиқди, амир хазратлари тахти олийга қайтибдилар-да. Худога минг катла шукур!

Шу пайт Мирсолибой деразага яқин келиб, дод солиб бақирди:

– Бадбахт бўлди, кизим, ялангоёқлар ховлимизга бостириб кирди. Биздан ўша худобехабар Ханифанинг, Бадал кўсанинг қасосини олмоқчи! Дод, ялангоёқлар дастидан дод!!!

Бойнинг додига хотин-қизларнинг ҳам йиғиси қўшилиб, ичкари ховли ва хосхоналарни фиғон, фарёд босиб кетди.

Бойнинг бегуноҳ мархумларга тил тегизиши Темурнинг жаҳлини кўзгади. У бойни деразадан нари итариб, пўписа қилиб, ташкари ховлига чиқариб юборди. Темур аёлларни хосхонадан тезроқ олиб чиқиш хусусида режа-лаб турган эди, ховлига Васька кирди. У ертўладаги бойлик хақида бир лаҳза маслахатлашиб олди.

– Буюриб келдим, калталарни араваларга ортишяпти, – деди Васька командирга ахборот бериб. – Хар бир аравага махсус соқчилар тайинладим. Бу олтинларни зудлик билан амир хазинасига қўшиб Москвага жўнатамиз. Аҳмаднинг жароҳатига қочоқлар билан қўшилиб келган хос табибнинг ўзи қараяпти.

– Яхши, – деди Темур дўстининг ишени маъқуллаб, – ҳозир харамни бошлаб чиқсак, вассалом – кейин йўлга тушаверамиз!

– Темур, – деб чақирди шу маҳал Сарагул дераза ойнасига яқин келиб, – мен сени энди танидим.

Темур деразага яқин борди.

– Сиз доим шунақасиз, бегойим, – деди Темур арғимчоқ учаётганида Сарагул ўзини уни бўйнига отганини ижирғаниб эсларкан. – Мени доим кеч танийсиз ва.. кеч тушунасиз!

– Биздан Ханифанинг қасосини олмоқчи бўлибсанда!

– Асло. Агар билсангиз, ўша содир бўлган симо

воқеаси – Ханифанинг амирга бўй бермай, унга қарши қилган жасорати мингта қасосдан устун турали!

– Амирнинг қазабидан қўркмай айтяпсанми шу гапларни?

– Қўрксак, амир тахтини ағдарармидик, бегойим.

– Тахтни ағдардиларингми? Сен оёқяланглар-а?! – Сарагул анча вақт жим қолди. Кейин хотиржам овозда деди: – Сенда бир ўтинчим бор. Ичкари кир, фақат ўзингга айтадиган бир оғиз гапим бор. Фақат ўзингга, юзма-юз туриб...

– Ҳали ҳам юзма-юзмиз, айтавериинг, бегойим.

– Йўқ, уйга кирганингга айтаман. Йигит кишисан, мен муштипар бир аёлнинг ўтинчини қабул қилишдан чўчияпсанми?

– Асло чўчимайман.

Шу пайт аскарлар ичкаридан аёлларни бошлаб чиқишди. Пошшобиби олдинда, хотин-халажлар йиғи-сиғи қилиб, юзларини ўраб, битта-битта сунага чиқишди.

– Хўш, менда не юмушингиз бор, бегойим? – яна сўради Темур.

Сарагул яна деразага яқин келди. Унинг бежирим бурни, оппоқ юзи дераза ойнасига тегай-тегай деб турарди.

– Ҳузуримга киришга журъат этолмадинг-а, – деди Сарагул Темурга писанда қилиб. – Айт-чи, сенинг наздингда мен кимман?

– Сизми, бегойим, бир қараганда, қўлда ясалган... қоғоз гулсиз, – деди Темур қулиб, кейин киёфаси бирдан жиддий тус олди: – Иккинчи бир қараганда, сиз бамисоли мултонисиз. Беҳаё мана шу кўзларингизда минг битта ёсуманнинг макр-хийласи бор.

Сарагул ўз шаънига айтилган бу сўзлардан пинагини ҳам бузмади. Темур ойна орқасидан разм солиб, унинг авзойида, овозида бирор ўзгариш сезмади.

– Қандай макр-хийла хусусида сўзлаётирсан?

– Ханифага ишлатган макрингиз хусусида, бегойим.

– Битта аёлнинг макри минг эшакка юк бўлар, деган нақлдан беҳабармисен?

*Дарахти макри зан сад реша дорад,
Фалак аз дасти вай андиша дорад!*¹

¹ Аёл киши ишлатадиган макр-хийланинг юзта илдизи бор, шунинг учун фалак ундан андиша қилади.

Шуни билки, ўзгага бўлган хусумат – макр-хийлага хамиша йўл очади.

– Таажжуб, Ханифанинг бировда хусумат туғдирадиган нимаси бор эди, хайронман, бегойим?

– Хусуматим сенда эди, Темур!

– Нечун?

– Хотирангдами, Бадал бобонинг букри дарахтига арғимчоқ солиб берганинг?... Балле, хотиранг жойида экан. Ана ўшанда... Нега ўшанда мендай бокира қизнинг қайноқ эхтирослари қаршисида ўзингни муздай совуқ тутдинг?

– Таънангиз ўринли, бегойим, ўшанда сизнинг чўғдай ловиллаб турган бағрингиз ҳам, олов янглиғ лабларингиз ҳам менга татимасди, чунки...

– Чунки ўртамизда Ханифа бор эди. Мен уни сендан, сени ундан жудо қилиш учун, агар билсанг, шу макрга қўл урдим. Сабабки, мухаббатини баланд тутувчиларни жинимдан ёмон кўраман. У сен билан яширинча юриб, яширинча ўпишиб, кейин ҳеч нарса кўрмагандай лабини артиб, севгисини менидан пинхон тутарди.

– Мухаббат, аслида, юрак қаърида туради: гоҳида одам билади уни, гоҳида сезмай қолади...

– Меники очикда эди. Сен йигит бошинг билан менинг биринчи мухаббатимдан юз ўгирдинг. Ҳа, билиб туриб билмасликка, сезиб туриб сезмасликка олдинг, мени таҳқирладинг!

– Сизники мухаббат эмас, бегойим, қуруқ хавас эди.

– Ҳақорат қилма. Арғимчоқ устидан бағрингга ташланиб олган биринчи бўсамнинг мазаси хануз лабимда турибди.

– Аёллик ҳаёнгизни йўқотманг, бегойим. Малол келса ҳам айтиб қўяй, энди гапингизни эшитишни истамайман.

– Мен истасам-чи?

– Мен хохламайман.

– Мен хохласам-чи?

– Ҳаммаси беҳуда, бас қилинг!

– Шундайми? Унда сўнгги ўтинчимни эшит: бир лахзага ҳузуримга кир, қулоғингга айтадиган бир оғиз гапим бор.

– Майли

Сарагул, дераза пардасини ташлаб, орқага чекинди. Темур хосхона эшигига қараб йўналди. Васька билан

Наби қўнгли бир нарсани сезгандай, хавотир тортиб унинг орқасидан эргашди.

Темур дахлизда бир дакика тўхтаб, орқасидан келатган Васькага, Набига, улар ортида турган аскарларга қаради. “Бегойимнинг қулоққа айтадиган қанақа гаплари бор экан?” деган маънода уларга қараб бир қошини хиёл кўтарди, мулойим жилмайди. У хосхона остонасига энди қадам қўймоқчи бўлган эди... Наби унинг икки елкасидан маҳкам тутиб, тўхтатди:

– Тўхтаб тур, Темур, – деди уни орқага тортиб, – олдин мен кириб, бегойимдан бир хабар олиб чиқай, қани ичкарида нима гап?

Наби Темурнинг хай-хайлашига қарамай, ўзини эшикка урди. У хосхона остонасига қадам қўйишга улгурди-ми-улгурмади-ми – бу ёғини Темур илғай олмай қолди: Сарагул ичкарида туриб, эшик пардаси ортидан Набига қилич солди. Қилич Набининг бўйни аралаш чап елкасига ботиб кетди. Унинг танаси остонада чайқалиб, “воҳ” деди-ю, дарров уни ўчди. Сарагул саросимада қилични унинг елкасидан суғуриб олди, нишонни янглиш кетганини фаҳмлаб: “Эҳ, мўлжални хато олдим!” – деб ўқинч билан додлаб юборди, сўнг хосхонанинг аллақайси бурчига қойиб бўлди.

Васька Набини қўлтиқлаб олди. Боши унинг елкасига “шилқ” этиб тушди.

Йигитлар ичкарига ёпирилиб киришди. Темур Сарагулни уй тўридаги харир парда ортидан, амирнинг бўйи баробар қилиб чизилган сурати ёнидан топди: у қўлида қилич, танаси қалт-қалт титраб, деворга суянганича турарди. Темур тик бостириб борган эди, аёл сўнгги кучини тўплаб, ўзига қилич уриб, кейин қўлидаги қилични Темурнинг оёғи остига улоқтирди.

– Эҳ, мўлжалим хато кетди... Хато кетди, Темур!

Темур амирнинг олтин сопли қиличини оёғи билан босиб, аёлга якидан разм солди: у қилич санчилган қўксини чангаллаганича жон узмоқда эди...

Аскарлар Набини ташқарига олиб чиқишди. Супага, гулзор ёнига кўрпача тўшаб ётқизишди. У оғир, антикиб-антикиб нафас оларди. Темур дўстининг бошини бағрига олиб, нафасига нафасини улагудек бўлиб, унга энгашди-да:

– Қўзингни оч, Наби! – дея илтижо ила уни таталай

— Агар чумолини фил эзғиласа,
Товонин филбондан сўрамоқ даркор...

“Густохлик мендан ўтди, мендан ўтди!..”

Шайх Абдул Хамид чумолиларни тезроқ ўз ватанига қайтариш тараддудига тушиб қолди.

— Чекингга тушса, чекчайма. Юртгадо бу чумолиларни ўз маконига жўнатмасам бўлмас, — дея изтироб ичра ўйларди шайх, — бисёр уволга қолурмен. Хеч бир жонзот ўз юрти хавосидан бебаҳра қолмасин. Биламен, узоқ юрт, йўл азоби — гўр азоби, демишлар. Ёшим ҳам ўтиб қолди. Бориб-келишимга умрим вафо қилади-ми-йўкми, билмадим...”

Бундан қарийб минг йилча олдин айтилган ушбу ажиб ривоятда чумолилар ким орқали ўз юртига жўнатилгани, минг афсуски, аниқ эмас: уларни шайхнинг ўзи элтганми ёки бирор шогирдпешаси олиб борганми, бу ёғи энди фақат Тангрига аён...

СИНОВ

Қадим замонда айтар ҳар бир сўзи хикматга мойил, диёнатли бир подшоҳ ўтган. Унинг ақл-идрокли икки ўғли бўлиб, бири Йўлдош, бири Қўлдош экан. Ота иккала ўғлини ҳам меҳр билан севар, “Булар менинг кўз қароғларим” деб айтар экан.

Подшоҳ кексайгани сайин мамлакат, тахт қисмати уни чуқур ташвишга солиб қўйибди. Кун ва тун шу ҳақда ҳаёл сураркан: “Қай бир ўғлимни тахтга ворис қилиб тайинласам, адолатли иш қилган бўламан?”

Арқони давлат ила ўтказилган не-не машваратлар ҳам бу муаммо ечимини тополмай, қайроқи тугунлигича қолиб кетаверибди: маслаҳатчиларнинг бири тахтга Йўлдош муносиб деса, иккинчиси валиаҳдлик Қўлдошга насиб этгани маъқул деярмиш.

Хуллас, подшоҳ тахт ворисини танлашда ўйлай-ўйлай пинхона бир йўл топиб: “Қай бир ўғлим шу синовдан ўтса, — дея қатъий қарорга келибди ҳукмдор, — келажакда ўша валиаҳд бўлади, гап тамом-вассалом!”

Мамлакат чегарасида содир этилган ногаҳоний босқинни ўта машаққат ила бартараф этиб, қон кечиб, силласи қуриб қайтаётган ўғилларига пешвоз чиққан подшоҳ уларни тунд бир қайфиятда кутиб олиб, ҳе йўқ-бе йўқ, сарой чеккасидаги хужрага қамаб қўйибди. Сўнг

сарой ховлисида ўйноқлаб юрган 5—6 болани шахзодалар ўтирган хонага киритиб юборибди. Ўзи нарвонга чиқиб, уй туйнугидан пойлабди. Муддао: ота фарзандларининг толиқиб, асаби қўзиб-жўшиб турганида ўзини қандай тутиши, болаларга қай тахлит муомала қилишини синовдан ўтказиш эди.

Подшоҳ туйнукдан узоқ кузатибди. Йўлдош чуғурлашиб кирган болаларни аччиғига эрк бериб жеркибди, хонадан ҳайдаб чиқармоққа чоғланибди:

— Бир ками сен жужуклар эдинг. Қани, дарров жўнаб қолинглар бу ердан!

Қўлдош эса болаларни қўллаб, хонада тутиб қолибди, уларни бир-бири қучиб, манглайларида упибди, уларни узоқ гапга солибди. Қўлдош болалар билан овуниб, дадасининг жаждан тезроқ тушишини умидвор кутибди.

Ота ўғилларидан айнан худди шу хислатни — сабрбардошли бўлишни, болаларга ҳамиша меҳр-шафқат ва мурувват кўрсатишни кутган эди...

Шундай қилиб, подшоҳ эртасига арқони давлат олдида Қўлдошни валиаҳд деб эълон қилибди. Ва сўзининг охирида тантанавор қўшиб қўйибди:

— Бир кунга бўлса-да, дунёни болаларга берайлик! Сарвари олам — жаноби Пайғамбаримиз болаларни жаннат чечаклари, бихишт райхонлари деб атаганлар. Бу чечакларни севмаган, бу райхонларни севолмаган шахзода давлатни бошқаришга қодир эмас!

БИР СОАТЛИК АДОЛАТ

Нилий осмон остида одил бир подшоҳ яшар эди. Қўп умри мамлакатда адолат ўрнатиш ташвиши билан ўтарди. Фуқароларига қарата айтадиган ҳар икки гапининг бирида: “Савоб ишни ҳар қуни қилинглар, адолат-неша бўлинглар!” дея фатво бергувчи эди.

Қўнлардан бир қуни шу подшоҳ ҳаж сафарига отланиб қолди. Бундан воқиф бўлган фуқаро норози бўлиб, шох йўлига қўндаланг чиқди:

— Олампаҳо, мамлакатни бегоналар илкига топшириб кетасизми? Яшнаб турган шундай чаманистонни ўзгалар ихтиёрига қолдирсангиз, қайтиб келгунингизча мамлакат ҳароб бўлади. Бу раъйингиздан қайтинг, шаҳаншоҳ!

Подшоҳ сусайди. Отдан тушди. Тўпланган фукаро-лардан изн сўраб, сарой аъёнларига карата шундай деди:

— Камина аллақачондан бери хожилар қаторида бўлмоқни истаб юрибмен. Бу — ҳукмроннинг тилаги. Бу тилақдан мени ҳеч ким қайтаролмайди. Бирок, тилагимни халойиқ тилагидан устун қўёлмасмен. Бунга ҳаққим ҳам йўқ. Лекин раъйимдан ҳам қайтмасмен. Ахир, мен ҳам қиёмат кунда хожилар қаторида бўлмоғим керак.

Бу муаммо тугунини ечмоқ осон кечмади. Ҳамма ган-гиб қолди. Халойиқ орасидан мункилаган бир чол чи-киб, ҳукмрон мушқулини осон қилди.

— Хожилар қаторида бўлмоғингиз имкони бор, дав-латпаноҳ. Яқинда сафардан қайтган бирор хожининг хаж савобини сотиб оласиз, вассалом!

Подшоҳ кўнди. Вазири аъзам бу ҳақда мамлакатга жар солди. Йигирма марта хажга бориб келган бир художўй хожини топиб, саройга бошлаб келдилар. Олам-паноҳ бир марталик хаж савобини беришини сўраб, унга илтижо қилди:

— Тила тилагингни, эй бандан мўмин. Ўн минг тилло сен азиз инсонга садақа бўлсин. Сўровим шуки, тила-гимни рад қилма: бир хожилик савобини каминага сот-гин.

Ҳожи ўта диёнатли инсон эди, тахт соҳиби пойига таъзим этиб:

— Эй, шаҳаншоҳ, тилло дегани нимаси?! Бир хаж на бўлмай? Йигирма хажнинг савобини сизга бағишла-гумдир. Сиз менга факат... факат бир соатлик қилган адолатли ишингизнинг савобини берсангиз бас!

Алалхусус, мухтасар гап шуки, ҳукмдорнинг бир со-атлик қилган адолати йигирма хажнинг савобига тенг экан.

ДЎСТЛИК

Ёмон кўшни — жон қозиги деганлар. Суярубой ана шунақа “жон қозик”лар дастидан чаманистондай кишло-ғини ташлаб, чулу биёбонга кўчиб кетди. Йиллар ўтиб, янги ховли-жой қурди, данғиллама қасрлар тиклади, яна беҳисоб мол-давлатга эришиб, “Аввалгиларга ўхшамас” деган ширин-шакар кўшиғини хиргойи қилиб яшайвер-ди.

Бир куни тонгда Суярубой ташқари чикса, замин

замонни оппоқ қор қоплабди. Бундок разм солиб кара-са, дарвоза остонасида уч жуфт улкан из қолган. Из соҳиблари негадир орқага қайтиб кетишган. Бой хижо-лат бўлди: “Ховлига нега қирмай кетишибди?”

Суярубой излар ортидан тушди. Тепаликда уч нота-ниш кимса кизғин бахслашиб туришарди. Бой салом бе-риб, ўзини танитди. Уйга таклиф қилди. Ўз навбатида уч нотаниш ҳам исми шарифларини айтиб, ўзларини таништиришди: бири — Дўстлик, бири — Тинчлик, бири — Бойлик экан.

— Дарвозангдан қайтдик, бой, — деди улар Суяру-бойга. — Мана, танишиб ҳам олдик. Эй, азиз инсон, энди тила тилагингни: қай биримизни истасанг, ўшамиз сенга меҳмон бўламиз.

— Дарвозам очик, марҳамат, — дея илтифот қўрсат-ди бой, — ҳаммаларингиз сиғасиз. Бизда туякашга дўст бўлсанг, дарвозангни катта қур, деган нақл бор. Марҳа-мат!

— Эй, азиз инсон, илтифотингга минг қуллук. Бирок сенда биттамингиз таклиф қилиш имкони бор. Тила тила-гингни.

Суярубой хайрон бўлиб, чуқур ўйга толди: “Қай би-рини таклиф этсам экан? Бири ўзини Дўстлик, бири — Тинчлик, бири — Бойлик деб атади. Булардан қай бири-ни танласам, тўғри иш қилган бўламан? Бойликни тан-ласам, уйимда бойлигим беҳисоб тикилиб ётибди; Тинч-ликни десам, ҳозирча хонадоним ҳам тинч-омон. Бирок дўст зотидан қуйганман, кел, яхшиси, Дўстликни таклиф қила қолай”.

Суярубой Дўстликка илтифот қўрсатиб, уни йўлга бош-лаган эди, ё алҳазар, унинг ортидан Тинчлик билан Бой-лик ҳам эргашиб келаверишди. Суярубой хайрон бўлиб турган эди, Дўстлик ортидан эргашиб келаётганлар унга изох беришди:

— Эй, азиз инсон, қўп хайрон бўлма. Биродаримиз Дўстлик қаерда бўлса, биз ҳам ўша ерда хоziру нозир-миз. Сен йўлни тўғри танладинг!

Суярубой қўштабакали дарвозасини кенг очиб, уларни ховлисига бошлаб кирди...

АРҚОН

Икки дугона узок чакчаклашиб ўтиришди.
— Агар айбга йўймасанг, — деди бири иккинчисига, — битта саволимга рўйирост жавоб бер.

— Мархамат.

— Ўз жонига қасд қилган одамни кўрганмисан?

— Йўқ, кўрмаганман. Бирок, жабрдийда бир аёлнинг шу ҳақдаги мақоласини газетада ўқиган эдим.

— Қандай, таъсирлими?

— Гапни кизик бир ривоятдан бошлаган.

— Илтимос қилсам, ўша ривоятни айтиб берасанми?

— Майли. Ёмонлардан безиган, хаётдан зада бўлган бир чўри киз ўзини осмокчи бўлиб, аркон харид қилгани дўконга киради.

— Арконни нима қиласан, эй, нодон киз? — дея сўрайди дўкондор.

— Ўзимни осмокчиман, — дейди киз. — Тўйдим бу дунё ситамларидан!

— Ганинг чин бўлса, дунёда битта бахтиқаро камаяркан-да?! — дебди дўкондорнинг кўнгли бузилиб, кўзига ёш айланибди. — Унда сенга туя жунидан тўқилган бақувват аркон керак-да!

— Шундай, соҳиб, — дебди чўри киз — Бақувват аркон керак.

Киз арконни олиб, тўғри ўрмонга йўл олибди. Букри бир дарахтнинг шохини чўтлаб, унга аркон ташлабди ва ... ўзини осибди!

— Ўзини осибди? — дебди дугонаси хапrikaиб, унга томон ярим хезланаркан. — Бечора киз!

— Киз бўйнига аркон солиб, оёғи тағидаги кундани нари туртиб юборган экан, ё алҳазар, аркон бирдан... узилиб кетибди!

Айтувчининг ҳам, тингловчининг ҳам шодликдан кўзлари порлаб кетибди:

— Хайрият, омон қолибди!

Киз ётган жойида шохга ярим илиниб қолган арконга қараб, дўкондор соҳибни роса қарғабди, обидийда қилибди. Шу пайт устига бир чўпон йигит келиб қолибди. Кейин тақдири шу йигит билан боғланиб, бахтли-саодатли бўлиб кетишибди. Бир куни ўғилчасини кўтариб эри билан шаҳар тушганида, аркон сотган ўша дўкондорга учрашибди.

— Мени танидингизми, соҳиб? — дебди жувон.

— Йўқ, танимадим, — дебди дўкондор.

— Ўзимни осмокчи бўлиб сиздан аркон сотиб олган эдим. Ёсладингизми, соҳиб?

— Аркон узилиб кетди? — деб қулибди соҳиб. — Бахтингга қуя еган аркон тушибди-да, кизим!

Эр-хотин соҳибга киматбаҳо сарполар ҳадя қилишибди...

— Яхши, — деди тингловчи киз ривоятдан қониқиш ҳосил қилиб, тили бийрон дугонасининг елкасидан маҳкам қучаркан. — Афсона бўлса ҳам мағзи тўқ, моҳияти бутун экан. Яхшилик билан тугаган ривоятларни яхши кўраман. Яхшиликка не етсин!

ИСКАНДАРНИНГ ОЧИҚ КЕТТАН ҚўЛЛАРИ

(“Қутадагу билиг” йўлида)

Эй одамзод, феъл-атворинг бунчалар чигал, бунчалар мураккаб — ечими топилмас қайроқи тугунга ўхшайди. Бор сир-асрорини ўз саҳифалари бағрида яширган, хали ўқилмаган, ҳатто қўл ҳам урилмаган китобга монандсан. Бобоқалон юртдошимиз Аҳмад Дониш ҳазратлари демишлар: “Бу сирли китобни эринмай варақлаш, ўқиш ва ўқиб керак...”

Биламан, агар тафаккур дарёсига чўмсанг, етти иклим сенга чўт эмас — бир лаҳзада бутун дунёни чулғаб оласан. Гар ғазабга минсанг, йўлбарсни хонаки мушукдай кафтингда ўйнатасан. Меҳрибонлигинг тутса, чумолини кипригинг устида асрайсан, мабодо кабоғингда ин қўраман деса, ўшанга ҳам рози бўласан. Гар бахиллигинг тутса борми, чигиртка лўқмасига ҳам оғиз соласан. Такаббурлигинг тутса, еру қўққа сиймай, кундузи куёш нуруни, кечаси ой шуъласини ҳеч кимга раво қўрмайсан. Ана шунақа феъл-атвори хилма-хил манзарали жонзотсан.

Эшитган бўлсанг, ўзбекона бир нақл бор: ёмонга эл беру, қўлига бел бер. Гар даражангни ошириб, раъйингга қўндаланг тўсиқ қўймасалар, на Тангри сўзнинг укасан, на Сарвари олам ўғитига қўлок тутасан. Қадимги Миср Фиръавнига ўхшаб, худолик даъво қилишдан ҳам тоймайсан.

Эй одамзод, қўл ранг ер қаърига бир назар ташла,

у ерга қанчадан-қанча асл одамлар кирдилар. Не-не сара — қарчиғайдай алап, келбатли йигитлар қайғу-алам билан ер бағирлаб ётибдилар, ханузки ер ўпкони тўлмай-дир.

Дунёнинг кўксига оёғини тираб, ўзига темирдан ша-хар, олтиндан қаср қурдириб, Азроилга қайсарлик қил-ган ўша қайсари олам — Шаддод хозир қаерда?

Кукка нарвонсиз интилган, дунё тизгини ҳамиша тол-мас илкимда деб керилган Намруд қани? Худо шаънига маломат тошлари отиб, Парвардигор ғазабига учраб, ден-гиз қаърига ғарқ бўлган малъун Фиръавн қаерда?

Дунёга сизмас бойлик йикқан, йикқан шу бойлиги аламига замин қаърига кетган Қорун қани?

Қўлидаги ҳассаси илон бўлгувчи, истаса, денгиз су-вини тескари юргизувчи оби-хаёт пайғамбари хазрат Мусо хозир қаерда?

Мархумларга чандон жон ато этиб, ўзининг азиз жо-нини пистирмада турган ажалга ногахон тутқазган Исо пайғамбар чормихда нечун ҳамон сукут тутиб ётибди?

Феъл-атвори гузал, етти иклим тизгини қўлида бўлган Сулаймон пайғамбар нечун ханузгача бош қўтармайди?

Одамлар илкига Қуръони Каримни бериб, Ашриқдан Машрикқача мусулмон дунёсига покиза дин ва диёнатни бахш этган Сарвари олам — Мухаммад с.а.в. қайси ман-зилни макон этдилар?

Бу бебако дунёга кимлар келиб, кимлар кетмади — яна келади, келаверади, яна кетади, кетаверади... Бу олам сарҳади ҳеч кимга торлик қилган эмас, бу қора ер ўпкони тўлмасдир!

Шундай экан, эй, инсон, ўтган аждодлар руҳи пок-лари хақи хурмати шаштингдан андак тушгин. Тўғри, сарбаландлигинг менга ёқади, лекин такаббурлигинг, бой-ликка ҳирс қўйиб, беҳаловат елиб-югуришларинг камина ҳаловатига, илло-билло, шак келтирмоқда.

Кўз тўқлиги — бойликнинг боши. Бориға қаноат қил-гувчи киши дунёда энг бахтиёрдир. Қўзи суқ одам — бадбахт, унинг кўзи дунёга тўймайди. Уни фақат қора ер тўйғазади...

Сен мана бу ривоятдан ибрат олсанг бўларди, эй, одамзод, Искандар Зулкарнайн замини замонни эгал-лаб, охири жон таслим этди. Жаҳон фотеҳи ўлими олди-дан ўз яқинларига шундай васият қилди:

— Мени тобутга ётқизган пайтингизда, ёқут тешиги-

дан ипни чиқариб қўйилгани каби, албатта қўлларимни тобутдан чиқариб қўйинглар. Токи халойик хайрат кўзи билан, йўқ-йўқ, ибрат кўзи билан боқиб: “Бу панжалар саф тортиб, бутун дунёдаги лаълу гавҳарларни қафтла-рига киритиб олган эди. Мана энди бу қўллар шол кишининг қўлидай қуруқ, чинорнинг янроксиз бутоғидай бу дунёдан бўм-бўш кетаётир, — десинлар. Бу одамлар учун бир ибрат мактаби бўлиб, дунёни эгаллаш машғу-лотидан қўлларини тортсинлар”.

Етти иклимни забт этган Искандар Зулкарнайн ўттиз уч ёшида ана шундай қайғули васиятни яқинларига ай-тиб бўлгач, ул бокий дунёни ҳам тезрок олиш учун шо-шилди.

*Кимга вафо қилган асли бу дунё,
Кезинг, майли, ҳаёт йўлларин.
Ёдингиздан чиқарманг асло,
Искандарнинг очиқ қўлларин!*

МАНГУЛИК

*Белбоғига тугиб олди бир ҳовуч тупроқ,
Она юртни тарк этмоқдин
не бор мушкулроқ?!
(Тошпўлат ҲАМИД)*

Уни киндик қони томган заминда бадном этдилар.

Унинг тилло бошига сўқир малоамтнинг қора тошла-рини отдилар.

Уни она юртидан қувғин қилдилар. Бухоронинг дах-рий-гунохкор деб айбланган гунохсиз фарзанди шахри азимдан эгик бош билан бош олиб кетди.

*Мен улуг бўлганда аммо келди тор
шаҳри азим ҳам,
Қийматим ошганда топмай қолди
харидорим менинг...*

У кетди, лекин шу рутубатли кундан бошлаб Бухо-рои шарифнинг муқаддас замини ғариб ва беҳаловат бўлиб қолди.

У кетди, мотамсара Бухоро ўқиб қолди, баҳор ян-глиғ яшнаб турувчи “Жўйи Мулиён”¹ хазонрезликка юз

¹ Қадимги сулим ғўша.

тутди. Шахристонга¹ об-хаёт олиб келадиган Шохруд бетоқат тўлғоққа тушди, Бухоро кўксига қалқон бўлиб турган Кампирак² деворларни худди зилзилага йўлиққандай чок-чокидан дарз кетди.

Бу нохуш хабар Бухорони ранж-алам, ғуссага ботириб кетди...

Мана, Ҳусайн Бухорон шарифнинг сўнгги чегарасида турибди, яна бир қадам қўйса, у ёғи бегона юрт.

У тўхтади, ортига қайрилди, кўзлари жовдираб она юртига суқ билан қаради. Ерга тик чўқди, бир лахза манглайини қора заминга беун босди: ерни хидлади, ўпди... Бир ховуч тупроқ олиб, жойидан бемажол турди. Бу сўнгги қадам уни қайларга олиб боради? Бу охириги одим, ким билади, бошига не-не кўргиликлар, не-не савдоларни солади?!

У охириги қадамини босишга раъйи келмай, яна чор атрофга қаради: қаршисида бағри тилиниб, баркашдай бўлиб Қуёш ботяпти. Қоқ чегара бошида пастаккина ғариб бир кулба шумшайиб турибди. Ҳовлидан иссиқ нон хиди анкиб кетди. Ҳусайн шу хиддан хушёр тортиди. Шу бир лахзалик сергаклигида хуштаъм нон хидидан, шу она замин лаззатидан бир умрга маҳрум бўлиб кетаётганини билди. Ўзидан бағри куйиб, кўкси тилиниб ботаётган Қуёшга тавалло билан қаради:

— Сенга нима бўлди, эй она Қуёш, бағринг нечун кип-кизил қон?! — деб ўқинч билан пичирлади Ҳусайн. — Ё сен ҳам мендан андоза олдингми? Наҳотки, сенинг ҳам тақдиринг менинг тақдиримдай чигал бўлса? Хар-қолда, сенинг йўригинг бошқа, биз одамларга қийин... Биласанми, эй, она Қуёш, мени жони-жаҳоним — Шахристонимдан айирдилар. Киндик қоним томган бу юрт Курраи Заминнинг гул тожиси эрур: унинг донидан бир бор тўйган парранда, унинг сувларига бир бор тўш уриб ўтган куш қайта хумори тутиб, дунёнинг нари бурчидан чиркиллаб учиб келади. Менинг бу азиз юртим дунёнинг яхлит бир мўъжизаси. У хамиша ёник, рухсори нурга чулғанган, зебу зийнатга ороланган бетакрор Шахристон. Ана шу боисдан ҳам Сарвари олам — жаноб Пайғамбаримиз жонимга туташ бу она юртни фахр ва ифтихор ила Фохира деб атаганлар:

“Эй, Худо! Фохирага барокот бергин, — дея юзлари-

¹ Бухоронинг кўрғон ичи Шахристон деб аталган.

² Шахристоннинг халқа девори Кампирак девори деб аталган.

га фотиҳа тортиб. Тангрига илтижо қилганлар. — Унинг халқлари дилдрини пок этгин, ишларини покиза қилгин ва уларни менинг умматимга марҳаматли қилгин!

Парвардигорнинг назари тушган, Пайғамбарнинг дуойи нафаси теккан, Хизр назар қилган мана шу жаннат-макон, олтин ғўшамдан мени айирдилар, эй она Қуёш!

Ҳусайн уфққа тикилиб, Қуёш билан юзма-юз турибди. Мана, мотамсаро Қуёш ҳам ботди. Шу пайт Ҳусайн бегона юртга қадам босди; унинг кўксига бир олам умид, қачонлардир она Заминга қайтиш илинжи туғён уради; қўлида эса бир ховуч ҳароратли тупроқ, унинг бор-йўқ мулки — мана шу бир ховуч тупроқ!

Ватанни қўмсаганида шу бир сиқим тупроқ сўнгги нафасигача Ҳусайннинг жонига ора кирди: кафтидаги шу қора тупроққа қараб Ҳусайн Бухорони Шарифнинг латофатли рухсорини кўрди; шу хоки покка қараб афсонасифат Афшонани кўз олдига намоён эта билди; болалиги ўтган ўша қум кўчалар, шифобахш гиёҳлар териб юрган Варахша, Вардонзе ва Жилвон даштлари Ҳусайннинг кўз ўнгидан бир-бир ўтар, ялғиз ва райхон хиди анкиб, димоғини китиклаётгандай бўлар эди. У шу хиддан бегона юртда хамиша сармаст, соғинч дардига мубтало бўлиб юрди!

... У кетди. Киндик қони томган тупроқда уни бадном этдилар.

У кетди. Унинг тилло бошига суқир маломатнинг қора тошларини отдилар.

У кетди. Йигирма беш ёшида қувғин қилинган успирин Ҳусайн роппа-роса минг ёшдан ошиб, бамисоли она Қуёшдай порлаб, мангулик тимсоли Буюк Абу Али ибн Сино бўлиб она юртига қайтиб келди!

*Неки хасталик бор тузатгум аён,
Шифо топажакман бари бариға.
Худойим, ўзинг айт, мен шўрлик, қолон,
Нечук даво топай соғинч дардига?!*

ВИДОЛАШУВ

Ўтган буюк устодлар томонидан гоҳ адолатли ҳукмрон, гоҳида золим подшоҳ тарзида тасвирланган Искандар Зулқарнайн бор-йўғи 33 йил умр кўриб, бу фоний дунё билан видолашадиган бўлди. Не илож, тақдир азалнинг ҳукмидан чекиниб бўлмас!

Шоҳнинг фармонбардорлари кўзида ёш билан

хукмдорнинг ўлими олдидан айтар сўнги сўзини интиқ бўлиб кутишарди.

— Сизларга айтар сўзим шулки... — Алахлаб, поймапой гапира бошлади Искандар. — Эх, дилда тилагим кат-кат эди. Афсус, уларнинг кати бузилмай, ер катида қолиб кетадиган бўлди-да. Кетар чоғимда сизларга айтар насихат ва васиятларим шулки... Билиб қўйинглarki, марҳумлар насихатини бажармок тириклар учун ихтиёрий, бироқ васиятни адо этмок, бу ҳам фарз, ҳам қарзdir. Васиятим шулки, каминанинг жасадини одам кўмилмаган холирок бир заминда ерлатингиз!

Искандар бир лаҳза тин олди. Фармон ижрочилари орасидан кимдир шивирлаб сўради:

— Бор эканми дунёда шунака жой?

Искандар ҳам шивирлаб, мажолсизгина деди:

— Бор. Ҳу ана у денгизнинг сўл тарафидаги оролча. Ўша ерда дафн этингиз. Иккиламчи сўровим: ким мени сўроқлаб келса, айтингиз, ўша кимсасиз оролчага борсин мен билан видолашгани...

Дафн маросими тугагач, қабр хоки хали совумай, дунёнинг турт тарафидан Искандарнинг дўсту биродарлари, таниш-билишлари уни хотирлаб, қабрини тавоф этгани келаверишди, келаверишди.

— Биз сени соғиниб келдик, Искандар! — Улар қабр бошида ички бир тўлғок ила бўзлашарди. — Жавоб бер, Искандар, биз сени соғиниб келдик!

Шу пайт... Ё, алҳазар, овоз тингунча фурсат ўтмай, бу ерда содир бўлган мўъжизани тариф этмок учун эҳтимол хазрат Фирдавсийнинг қалами ҳам ожиз қолур. Оролчанинг ҳар ер-ҳар еридан марҳумлар дам-бадам бош кўтариб, замину замонни вазмин акс-садо босиб кетибди:

— Лаббай, Искандармен, камина шу ердамен! Лаббай, Искандармен!

... Ривоят эрмак эмас, уни кимки тушунса, мағзи фиж-фиж хикмат. Айтар муддаони иллаган бўлсангиз, шу кифоя. Одамзот дафн этилмаган деб тахмин этилган кимсасиз бу оролчада, қадимий битикларда битилишича, Искандар дея аталмиш исму шарифли инсонларнинг ўзидан беҳисоб марҳумлар дафн этилган экан...

Қиссадан хисса: азал-азалдан инсониятга паноҳгоҳ бўлиб келган заминга қадамни билиб, авайлаб, ҳамиша пок тутиб босинг, бу она ернинг ҳар бир қаричида ИНСОН аталмиш буюк зотлар хоки туруб бўлиб ётибди...

ТАРИХ — БУЮК ДОНИШМАНД

(Сўнгсўз ўрнида)

1. “СОЧИ ОҚАРГАН БОЛА” ҲАЙРАТЛАРИ

Тарих ҳақида гапириш осон. Тарих лавҳаларини илмий мақола ёхуд рисола микёсида қайта хикоя қилиш ҳам у қадар кўп машаққат талаб этмайди. Аммо Ватан тарихини бадиий акс эттириш, кечмиш дардларни кечирилаётган дардлар билан уйғун ҳолда хис этиб, кечаги кун фожиаларидан бугунги кун учун муҳим сабоқлар чиқариш беҳад сермашаққат жараёнки, бу жараённинг қалб ва руҳни ларзага соладиган оғриклари, озорлари ҳаммага ҳам насиб этавермайди. Ҳа, ҳа, насиб этавермайди. Зеро, тарих — буюк донишманд! Унга яқинлашганинг сари тафаккуринг микёслари кенгаяверади, юрагинг катталашаверади, дардинг улканлашаверади. Тарихини яхши билган миллат болалари хиёнат кўчасига кирмайдилар, омонат дунё хавасларига учмайдилар. Тарихини яхши билган халқ фарзандлари ўз манфаатларини ҳаргиз Ватан манфаатларидан устун қўймайдилар, кекса чинорларга қари кунда, кўҳна деворларга бойқуш макони дея қўлларини бигиз қилмайдилар.

Ўтмиш ҳақида ҳаммадан аввал ёши улуғ инсонлар гапиришга бурчли ва ҳақлидирлар. Эҳтимол, тарих минг йилликлари олдида бандасига насиб этган улуғ ёшлар жиддий аҳамият қасб этмас, аммо истаймизми-йўқми, ёши улуғ инсонлар ўтмишга, демакки, ҳақиқатга биздан кўра яқинроқдирлар.

Кўҳна Пойканд ва Вобкент тарихи каби Шофиркон (Шопурком) тарихи ҳам нафақат “қуббатул ислом” — Бухорои шариф тарихининг, балки қадим Турон тарихининг нурли ва дардли саҳифаларини ташкил этади. Шофирконнинг қадим Вардонхудоётларга маскан бўлган Вардонзе кўрғонига, жазирамаю бўронларига саҳро одамларигина дош бера оладиган барханлари бағрида, келиб чиқиши туркий, сўғдий, форс, араб, мўғул халқлари тарихига боғланган бир-биридан кўҳна кентларида олис ва яқин мозийнинг мунгли нафаси кезади. Шофиркон бағ-

ридаги оташ гўша – Жилвон чўлидаги барханлар, хайбатли саксовуллар, чексиз тўқайзорлараро кезган инсон хазин кайфият асирига айланади. Бу гўшада не-не подшоҳлар, амиру амалдорлар оёғи остида топталган қадим тупрок шивирини эшитасиз. Қаттол овчилар ўкига учган жайрону тулкиларнинг авлодларини учратасиз. Уларнинг гўё ёш йилтираб турган нигоҳларида гоҳ конли, гоҳ шонли кечмиш манзараларини кўргандек бўласиз. Эҳтимол, буларнинг бариси Сизга менинг шоир ҳаёлим шарпаси, шоирона кайфиятим сояси бўлиб туюлар. Аммо Жилвонга туташ Вардонзе кўрғонига борсангиз, тепалик устидаги қадим битиктош ёзувларига бармоқ теккизсангиз, кекса тарих билан юзма-юз бўлиб, менинг айтганларим нечоғлик ҳақ эканлигига имон келтирасиз.

Ўнлаб хикоя ва киссалари, турғунлик даври фожиаларининг жонўртлар манзараси ва аччиқ сабоқлари тасвирига бағишланган “Қайтар дунё” романи орқали илмий ва адабий жамоатчилик эътиборини, мухлислар эътирофини қозонган устоз адиб, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган маданият ходими, носир ва журналист Аҳад Ҳасан ана шу қайноқ гўша тарихини ўз бадий солномаларига мангу мухрлаш йўлида фидойилик кўрсатаётган, ўтмишнинг қалби ўртагучи дардларини ўз дардларидан зиёда кўрган, миллатдошлари қувончу ташвишларига ҳамдам, ҳамнафас бўлиб яшашни қисмат билган забардаст истеъдод соҳибидир.

Она-Ватанга садоқат, киндик қони тўкилган тупрок соғинчи, ундан фахр этиш туйғуси, эрк ва покиза мухаббат учун кураш, одамийлик ва инсоний ғурур йўлидаги чексиз машаққатлар адиб хикоя ва киссаларида энг қўп мурожаат этилган муаммолар ҳисобланади. Бу муаммоларнинг барчаси Бухоро ва бухороликлар қисмати мисолида кўрсатиб берилганлиги адиб ижодида Ватан қиёфасининг Бухоро тимсолида, унинг ажралмас бўлаги бўлган Шофиркон тимсолида намоён бўлишига замин яратган. Шу маънода, адиб асарлари Бухоро ва Шофиркон тарихининг бадий солномаси ўларок, бу заминда яшаган халқ кечмишини ўрганишда муҳим аҳамият касб этади. Ёзувчининг “Дунё ғудак эмас”, “Муқаддас тупрок”, “Сунган юлдуз”, “Етти ёт бегона”, “Зарафшон тўлкинлари”, “Қорахат”, “Даврон бобо”, “Қайноқ қум” хикоялари, “Сочи оқарган бола”, “Тулин ой”, “Юзма-

юз” киссалари, “Қайтар дунё” романи Бухоро халқининг олис ва яқин ўтмишига ҳос мунгли қўшиқлар янглиғ таассурот уйғотади.

Баъзан айрим асарларнинг маърифий аҳамияти ҳақида соатлаб гапиришга уринамиз-у, афсус, ўша маърифий аҳамият нимадан иборат эканлигини топишга қийналамиз. Аҳад Ҳасан хикоя ва киссалари тарихнинг тирик суратлари, уларни ўқиган китобхон бобоқалонлари даврига бориб келгандай бўлади, ўтмишнинг тирик тасвирларини тасаввурда жонлантиришга муваффақ бўлади. Адиб асарлари туйғули ўзинг яшаб турган заминга боғлиқ ришталарингни излай бошлайсан, унга муносиблик даражанг ҳақида бош қотиришга киришиб кетасан. Юртдошларингга бошқача кўз билан – аллақандай меҳр билан қарай бошлайсан. Тилингда бугунги кун шукронаси муқаддас оят каби такрорлана бошлайди.

Устоз билан ғойибона танишувим, адиб асарларида тасвирланган мозий сарҳадларига ҳаёлий саёҳатларим ўқувчилик йилларимда кечган. Ўша даврларда қалбимга чексиз хайрат ва хаяжон солган “Қайноқ қум”ни, бу сайланма китобдаги энг сара қисса – “Сочи оқарган бола”ни ўқиб бола қалбим ларзага келгани, анчагача унинг таъсиридан чиқолмай ўйчан бўлиб юрганим рост.

Кишлоғимизнинг юқори қисмида Қумбосди деган қишлоқ бор. Бу қишлоқ айнан “Сочи оқарган бола” киссасида тилга олинган кент эмас. Менинг қишлоғимга яқин Қумбосдида Жилвон чўлидаги қум бўронларидан қочиб жон саклаган қумбосдиликларнинг авлодлари яшашади. Нотаниш манзилга қўнган мусофирлар ҳосилдор, суви мўл-қўл жой танлаб уй-жой қилишган, янги маконларини ота-боболари мангу ором олаётган, киндик қонлари томган қишлоқ номи билан аташган. Аммо мен ўшанда бундай ҳақиқатларни идрок ва эътироф этадиган ёшда эмас эдим. Қиссанинг мурғак қахрамони – Қаноатнинг аччиқ қисмати акс эттирилган саҳифаларни ўқигач, уйга сўғмай уйимиз ортидаги боғчага ҳовлиққанча югурганман. Боғ этагидаги тепаликка чиқиб, Қумбосди қишлоғи томонга қўзим ёшланиб узок қараганман. Ўша томонга боргим, қум босган пастаккина қулбада, онаизори жасади устида қўлчаларини қўкка қўзганча нола қилиб, кўз ёш тўқаётган Қаноатни қутқаргим, ғам букчайтирган елкаларини қучгим, қулфат оқартирган сочларини силагим келган. Қўнлар совиб қолганига қарамай, қўкка тики-

либ калдирғочларни излаганман, уларни сабрсизлик билан кутаётган Қаноатга ҳаёлан мурожаат этиб, озгина сабр қилишни сўраганман... Мен ўша кунларни болалигимнинг энг тотли онлари сифатида жон қадар, дил қадар қадрлайман, соғннаман. Шу бўлса керак, бир асарнинг муваффақияти?! Бир адиб ижодининг маърифий аҳамияти?!

Улуғ башоратгўй адиб Чингиз Айтматов надомат билан таъкидлаганидек, ўзидан одамхудолар яшаиш бундан минг йиллар бурун ҳам, қисса қаҳрамонлари яшаган даврларда ҳам, ҳозир ҳам одамзоднинг ёқимли эрмаги бўлган, шундай бўлиб қолаётир. Қиссадаги мурғак ёшида жувонмарг бўлган Дудук, катталарнинг катта максадларига эргашиб Янги Бухорога келиб қолган, аммо жаҳолат қурбонига айланган мусофир болакай – Миша, тирикчиликнинг каттик тоши тишини синдириб адо этган жадидтабиат Носир варанка, унинг не ҳасратда ёруғ дунё билан видолашган муштипар аёли аслида ўзидан худолар яшаишга ўч ғаддор одамлар зулми туфайли нобуд бўладилар. Зеро, ғарибнинг ошига “оёқ сукиш”дан ор қилмаган, халқнинг ихлосу эътиқодини тирикчилик манбаига айлантириб олган, илму амали уйғун бўлмаган, олди-орқасига қарамай нафсининг ногорасига ўйнаган, шайтоннинг шохини тумор, думини дастурмол қилган, жавони китоб, иймони офтоб қўрмаган, ўз қабих максадлари йўлида ҳар қандай ваҳшийликка тайёр турган кимсалар ҳамма замон ва маконларда аҳли башарга бемисл ташвиш, жон офати бўлган...

Мухтарам китобхон! Ишонаманки, ўтмишнинг ёниқ парчаси янглиғ қалбга аланга соладиган қиссанинг янги нашрини юқорида саналган катор маънавий-маърифий эҳтиёжлар заруратга айлантирганлигига асар муталааси чоғида, албатта, амин бўласиз. Буюк донишманд – тарихнинг яна бир дардли ҳикояси Сизни чуқур ўйга толдиради!

II. ҚИСМАТ БИЛАН ЮЗМА-ЮЗ

Ҳар бир асар ҳақидаги чин ҳақиқатни, аввало, шу асарнинг ўзи айтади. Энг муҳими, муталаа жараёнида асарнинг қалби қаерда жойлашганлигини аниқлаб олиш ва бу қалб нималар дея тепишини ҳис қила олиш керак. Бадиий асар ўқиётганингизда бутун вужудингиз кўзу

қулоққа айланиб, воқеалар гирдобига ғарқ бўлиб, сезимли қаҳрамонларингиз изидан кўз, сўзидан қулоқ узмай сеҳрланиб қолганмисиз?! Айни шу ҳолат асирига айланган пайтингизда ота-онангиз буюрган юмуш хотирангиздан кутарилиб, танбехларга нишон бўлганмисиз?! Шундай вазиятларда “Бу ҳолга қандай тушиб қолдим ўзи?” дея “бошингиз қотгандир”? Асло хайрон бўлманг! Сиз ҳар кимга ҳам насиб этавермайдиган неъматга рубарў бўлгансиз – асарнинг юрагини топансиз, бу юрак не дея тепаётганлигини дил-дилдан ҳис қилгансиз! Илло, Сиз асарга меҳр қўя бошласангиз, қолган ишни унинг ўзи уддалай олади. Ўз ҳақиқатларини кўз олдингизда биринкетин гавдалантириб, Сизни жисмингиз макон тутган манзилдан ўзга, олис йиллар, ҳатто асрлар бағрига олиб кетади.

Сиз муталаасини тугатган “Ўткан кунлардан қолган эртаклар” қиссаси ҳам анча-мунча ҳақиқатлар қалитини ўз бағрига жо этгани, шубҳасиз. Муталаа жараёнида асар билан жуда кўп дардлашдим. Англадимки, инсон ҳаёти қулфатга эш, инсоният тарихи дардга ҳамроҳ. Мана, уларнинг айримлари:

Ойдинкул шикоргоҳига кўнгилхушлик максасида отланган амир қум қучиши туфайли бир кечада вайронага айланган қишлоқлар ва бу манзилгоҳларнинг жамият ва табиат зарбаларидан абгор бўлган аҳолисига рўпара келади... Бу ҳам майли. Шикор завқидан умидини узган амир қишлоқ волииси Мирсолибойниқиди тунаб, бой қизини ўзиники қиладди ва саройга жўнаётган янги бегим – Сарагул қўшни дугона, Темурнинг суюқлиси Ханифани ҳам ҳарамга судрайди, ҳарам Ханифанинг умрига зомин бўлади. Бу ҳам ёмоннинг қасофатими, ахир, азиз китобхон?!

Биз бу қасофат қадамнинг қасрини асарда яна бир бор қўрамиз: Вобкент туманида қурултой ўтказишга аҳд қилган амирга ялтоқланиш имконини излаб юрган туман қозиси ночор оилалардан бирининг қизи Наврўзойни жаноби олийга пешкаш қилиш учун бандиликда саклайди. Уни қутқариш умидида қуйиб-пишган, Қора Даванг “маслаҳати” туфайли амирга суикасд қилган Наврўзойнинг севгилиси Сирож шафқатсиз ўлим топади, Наврўзой эса бесўнақай махлук Қора Даванг ҳарамига жўнатилади. Шу эмасми, қасофат одамнинг қадами қуруқ келгани?!

“Бировга чоҳ қазисанг, унга ўзинг йикиласан”, дейдилар. Халқ агар бу фикрини янада теранроқ ифода этмоқчи бўлса, бундан-да кескинроқ ҳукм эълон қилади: “Ким қилмагай, ким топмагай!”. Халқнинг бу шафқатсиз ҳулосасига ҳамоҳанг индаллога эга бўлган асарлар дунё адабиётида беҳад кўп. Аммо асар қаҳрамонлари тақдирини айна шу интиҳо сари олиб боришдаги ўзгачалик фикрлари уйғун бўлган қаламкашларнинг ўзига ҳосликларини келтириб чиқаради. Жумладан, “Ўткан кунлардан қолган эртақлар” қиссаси орқали ўртага қўйилган ҳулоса ҳам ўша азалий ҳукмга ҳамоҳанг. Бироқ унинг ифодасида муаллиф тутган йўл адиб ижодий тажрибалари асосида шаклланган ўзига ҳос йўл эканлиги яққол сезилади. Энг муҳими, муаллиф қисса қаҳрамонларини ўз ихтиёрига қўяди. Уларни ўз ортидан эргаштиришга эмас, улар ортидан эргашиб, саргузаштларини кузатиб боришга ҳаракат қилади. Натижада китобхон амир, Сарагул, Қора Даванг каби қаҳрамонларни шармандали рухий ва жисмоний мағлубият сари етаклаган тадрижий йўлни аниқ-тиниқ тасаввур эта олади.

Вобкент туманида ўтиши режалаштирилган қурултойга шошилаётган амир аламзада Сирожнинг “ўқига дуч келади”. Гарчи суикасд туфайли унинг бир тукига ҳам зарар етмаган бўлса-да, оддий фуқаронинг бу жунбуши уни хавотирга солмай қўймайди. Бироқ унинг қосир ақли бундай ҳатарларнинг илдизи аслида қаерда эканлигини англаб етишга қийин қилмайди. Унинг ўшандаги ўйини яна бир қарра ўқиб кўринг: “Бу қандай кўргиликки, етти кишварнинг назари тушган мамлакат ахли фуқаросининг олампамоҳи бўлсам-у, каминага бирор осуда дам бўлмаса?! ...Қадам боссам рақибим оёғим остидан чиқади, ишонган одамларим укувсиз, телба-тескари. Саройда фисқу фасод, шикорга чиқсам хунрезлик. Бирор сафолик кун бўладими-йўқми ўзи, эй, парвардигор?! Магарам, тахти олийга бирор нопок ғаламис аралашдими ё амирлик тахти кўзга кўринмас, нозик бирор еридан дарз кетган-у, бу фоний дунёдан каминанинг насибаси узилганми?!...” Ҳа, афсуски, “жаноби олий” омонат тахтининг қаеридандир дарз кетганлигини ҳис қилади-ю, бу ҳалокатга аслида ўзи замин яратаётганлигини англаб етмайди. Ханифа, Бадал бобо ва кампири, Сирож, Филай, Қосим қурьер, Мажид ака каби минглаб бегуноҳ одамларнинг ҳуни, Темур, Наби, Абдурахимбой, Ковунчи

бобо каби минглаб жабрдийдаларнинг қарғиши тутиши мумкинлигини ҳаёлига ҳам келтирмайди. Ахир, бундай ҳукмдорлар ўзлари учун қуриб олган манзилу маконлар маишатдан ўзга нарсани бегона санарди. Улар қўнган шох ва бутоклар заррин либослар, димоғу фироқ, қибру ҳаво юкидан қарс-қарс синарди. Уларнинг оёғи етган кент ва қишлоқлар, асарда тасвирлаганидек, худди Ундаре, Қумбосди, Қумушкент қишлоқлари каби ҳувиллаб, тагин афғору абғор холга тушар эди. Улар борган манзиллардаги навнихол қизлар юзларига қорақуя суртиб, ўзларини таскара қилиб кўрсатардилар, ота-оналар соқол-мўйлови сабза урмаган хушрўй ўғилларини дарҳол яширар эдилар... Амирнинг саройдаги фитналар сабабини излаганига нима дейсиз? Ақлдан озган Қора Давангнинг ўз забун аҳволини шарҳлашга уриганига-чи?!...

Азиз китобхон! Сиз қиссани асар “Юзма-юз” ва “Олтин камарли қочоқлар” номлари билан нашр этилганда ҳам ўқигансиз. Қиссанинг янги нашрини мутолаа қилиб туриб, унинг аввалги нусхаларидан фарқли томонларга эгаллигини англадингиз, албатта. Асар янги вариантининг ҳажми жиҳатдан қамайдигани адибнинг умидвор нигоҳи туфайли у қадар сезилмайди ҳам. Муаллиф ўзи тасвирлаган воқеликнинг эртақка айланиб қолишини, жон қадар севган элининг эркин ва мағрур яшашини жуда-жуда истайди. Қиссани ич-ичидан нурлантириб турган куч ҳам ана шу ўлмас умид, ҳаётбахш истакдадир!

Шодмон СУЛАЙМОН,

*Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмаси аъзоси,
филология фанлари номзоди.*

2007 йил 5 январь, Бухоро.

МУНДАРИЖА

СОЧИ ОҚАРГАН БОЛА

Биринчи қисм

Туйнук	3
Муволишдаги уй	7
Илтижо	11
Тошбитикдаги жарнома	13
Жайхуна	18
Граф Толстой даъвати	21
Енғин	28
Бухорони титратган кун	32
Мутаваллининг қўлбола шайтонлари	36
Нажот туйнути	44

Иккинчи қисм

Етим	50
Мутаваллининг кирк саккиз чунтаги	57
Шафқатсиз мутавалли	61
Хашар	68
Қалдирғочлар қайтган кун	77
Хотима	83

ЎТКАН КУНЛАРДАН ҚОЛГАН ЭРТАКЛАР

Биринчи қисм

Зўраки никоҳ	84
Севгини яшириб бўладими?	96
Тақдир чоррахаси	99
Таваккал	109
Қасос	112
Гирдоб	118
Оғизга олиб бўлмайдиган гап	119
Туянинг думи ерга текканда	124
Бир қабрда икки мархума	132

Иккинчи қисм

Ғалати одам	140
Чапақай мулозим изидан	145
Олтин камарли қочоқлар	146

Қўприк остидаги мархумлар	150
«Харам қочоқлари» операцияси	154
Амирдан келган «чопар»	157
Васваса	164
Қалъа суқунати	170
Қора қузғун	177
Олтин сопли қилич	180

БАДИЛАР

Юрт хавоси	187
Синов	188
Бир соатлик адолат	189
Дўстлик	190
Арқон	192
Искандарнинг очик кетган қўллари	193
Мангулик	195
Видолашув	197
Тарих — буюк донишманд (Ш.Сулаймон)	199

АХАД ХАСАН

КЎҲНА БУХОРО ҚИССАЛАРИ

Қиссалар, бадиалар

«Шарқ» нашриёт-матбаа
акциядорлик компанияси
Бош таҳририяти
Тошкент – 2007

Мухаррирлар *И. Шоймардонов, Д. Исмоилова*
Бадий муҳаррир *Т. Қаноатов*
Техник муҳаррир *Р. Бобохитова*
Саҳифаловчи *М. Айтхимова*
Мусаххилар *М. Зиямұхамедова, Ж. Тоирова*

Теришга берилди 13.03.2007. Босишга рухсат этилди 16.04.2007.
Бичими 84x108^{1/2} мм. «PeterburgUz» гарнитураси. Офсет босма. Шартли
босма табоғи 10,92. Нашриёт-хисоб табоғи 10,07. Адади 5000. Букварта
№3541. Баҳоси келишилган нархда.

«Шарқ» нашриёт-матбаа акциядорлик компанияси
босмахонаси 100083. Тошкент шаҳри Буюк Турон 41.